

सौराष्ट्रनी रेख्यार

३

मुकेश मिश्र

MAGAZINE AND BOOK PDF

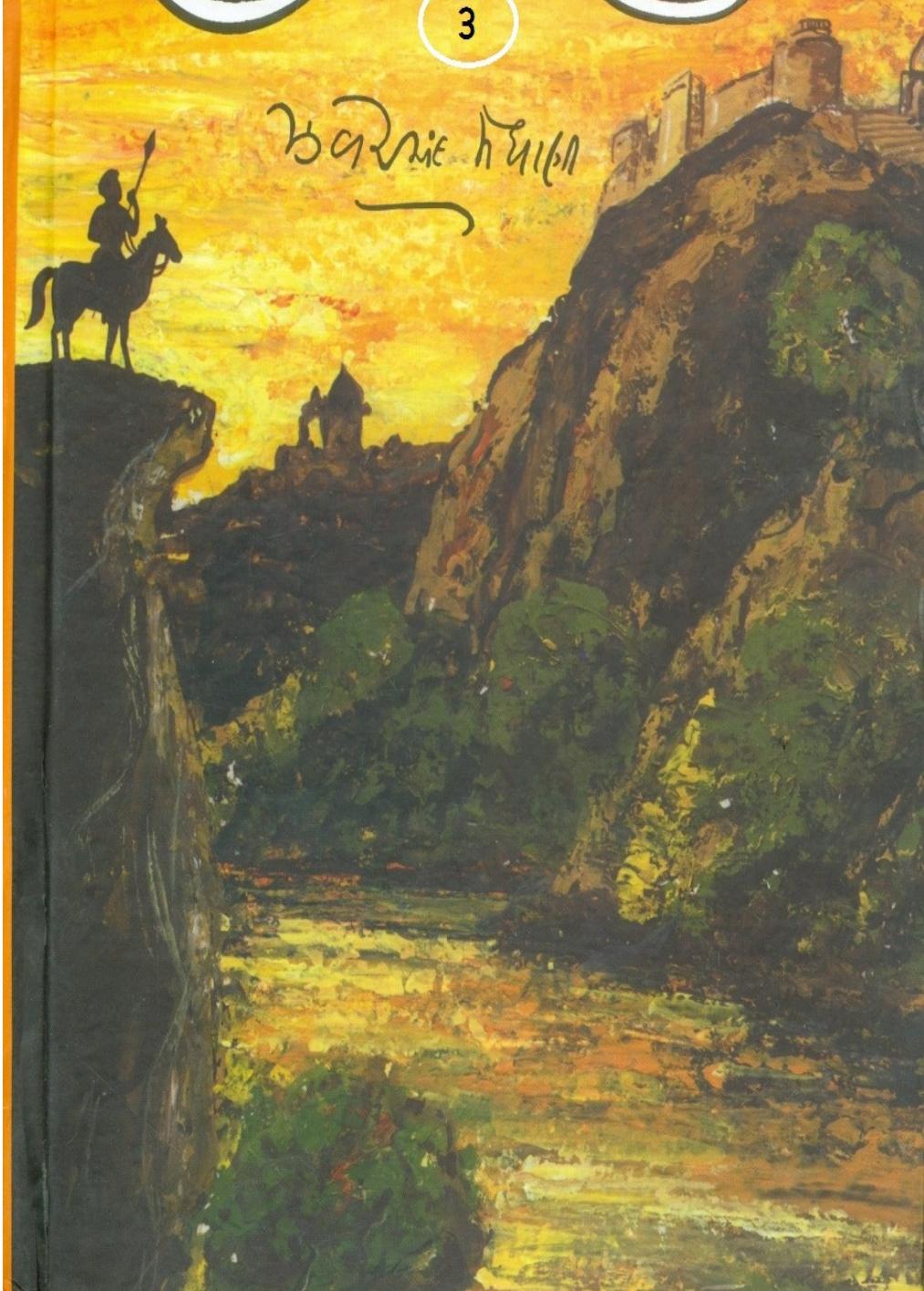
Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
@magazineandbookpdf

टेलेग्राम डाउनलोड करने के बाद सर्च बार में
हमारी चैनल का नाम सर्च करे और जाइन हो जाइए

સૌયાની રિક્ષાડ

3

કલેક્શન ક્રિએટિવ

**Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
@magazineandbookpdf**

टेलेग्राम डाउनलोड करने के बाद सुर्च बार में
हमारी चैनल का नाम सर्च करे और जाइन हो जाइए

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

૩

જવેરચંદ મેઘાણી

Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
@magazineandbookpdf

ટેલેગ્રામ ડાઉનલોડ કરને કે બાદ સર્ચ બાર મેં
હમારી ચૈનલ કા નામ સર્ચ કરે ઔર જોઇન હો જાઇએ

અનુકરમણિકા

નિવેદન

દિલાવર સંસ્કાર

૧ ઘોડી અને ઘોડેસવાર

૨ કલોજ લૂણસરિયો

૩ દેર

૪ પાદપૂર્તિ

૫ હજર વર્ષ પૂર્વે

૬ ઘોડાંની પરીક્ષા

૭ કાઠિયાણીની કટારી

૮ આલેક કરપડો

૯ દુઃમન

૧૦ રાઠોડ ધાધલ

૧૧ આઈ !

૧૨ મહેમાની

૧૩ ધણીની નિંદા !

૧૪ હિનુભાઈ

૧૫ ભાઈ !

૧૬ કાનિયો ઝંપડો

૧૭ ચમારને બોલે

૧૮ ગૂમળાંની ચોરી

૧૯ અભો સોરઠિયો

૨૦ મેર જેતમાલ

૨૧ ભાઈબહેન

લેખકનું નિવેદન

‘ દિ લાવર સંસ્કાર’ નામનો લાંબો પ્રવેશક આ પુસ્તકમાંથી બાદ દઈને, લોકસાહિત્યના મારા તમામ વિવેચન-લેખોના જે બે સંગરહો ‘લોકસાહિત્ય’ તથા ‘ધરતીનું ધાવણી’ નામે મેં જુદા પાડેલા છે, તેમાંના બીજામાં મૂકી આપેલ છે, ‘રસધાર’ વગેરે વાર્તાઓના વાચન પછી, સોરઠી સંસ્કાર જીવનનું અને લોકસાહિત્યનું હાઈ પકડવા માટે તેમ જ ઉરચ અભયાસ માટે એ બેઉ અલગ સંગરહો વાંચવા મારી સૌને ભલામણ છે.

જવેરચંદ મેદાણી.

૧૯૪૪

‘

આ આવૃત્તિમાં પણ વધુ પુન સંસ્કરણ કરવાનું ચાલુ રદ્દું છે. દરેક વાર્તાને ફરી તપાસી, શૈલીની કઠોરતા તેમ જ વિયારની અતિશયતા દૂર કરી છે. પ્રવેશકમાંથી પણ આવેશીલા લાગતા કેટલાક ફક્રા બાદ કર્યા છે.

સનાળીવાળી ચારણ - સનેહી શ્રી ગગુભાઈને મેં સદાને માટે ગુમાવ્યા છે. પણ આમાંની કેટલીક વાર્તાઓ ફરી તપાસતાં એમનું સ્મરણ ફરી લીલુંઘમ થાય છે.

જવેરચંદ મેદાણી.

રાણપુર : ૮-૭-૪૧

‘

રસધાર’ના સમગ્ર સાહિત્ય માટે જે આદર જન્મ્યો છે તેમાં આ તૌરીજુ ધારાને ભાગે સર્વથી અધિક લોકાદર જમા થયાની વાતનો સ્વીકાર કરતાં અંત:કરણ વાચક-જનતા પ્રતિ આભારભીનું બને છે, મુદ્રણની મુશ્કેલીઓ ન નિવારાય તેવી હોવાથી છેલ્લા એક વર્ષથી આ બીજી આવૃત્તિની છપાઈ ઠેલાયે જતી હતી, અને વાચકોની ઉત્સુકતાને ધક્કા મારવા પડતા હતા, છેવટે અત્યારે, શૈલી અને સામગ્રીનું બન્યું તેટલું શુદ્ધીકરણ કરીને, જાહેર પરજા સંનુખ આ નવી આવૃત્તિ ધરી શકાઈ છે.

આટલો આદર મજયાની પ્રતીતિ થયા પછી પણ હું આ સંગરહની ત્રાટીઓ વિષે, ઘણું કરીને તો, ભરમણામાં નથી જ પડી રદ્દ્યો. કેટલીએક સ્વતઃસ્ફૂર્તેલી તેમ જ કેટલીએક ટીકાકારોએ સૂચયેલી ત્રાટીઓનું નિવારણ મને જેટલું જરૂરી લાગ્યું તેટલું હું કરતો જ આવું છું – તેમ હવે પછી પણ, વિના શરમે, કરતો જ રહીશ. મારા આલેખનની તેમ જ વિવેચનની અંદર નવી અને જૂની યુગદૂષિની અથડાઅથડીનું જયાં

જ્યાં મને ભાન થતું જાય છે, ત્યાં ત્યાં મેં શબ્દરચનાને નિર્દોષ બનાવવાની સાવધાની વાપરી છે. ધૂળમાંથી ખોદી યથામતિ સાફ કરેલી આ ધાતુ શાણા વાચકોના વિવેકની ભફીમાં તવાઈને શુદ્ધ કંચન બને તે જ મારો કોડ છે. મારું શોધેલું હોવાને કારણે એ સોનું જેવું મેં રાખ્યું તેવું મેલું જ રહેવું જોઈએ — એવા અહંભાવથી બચવા હું સતત પ્રયત્નશીલ છું.

‘દિલાવર સંસ્કાર’વાળો મારો પ્રવેશક આજથી ત્રણ વર્ષ પૂર્વ લખાયો છે. અને એ લાંબો હોવા છતાંચે અપૂર્ણ જ છે. કેવળ આ કથાઓમાંથી જ નહિં, પણ રાસ, ભજનો, ટ્રટો, મર્મભાષિતો, ચીતરિવાજો, કલાકારીગરી ઇત્યાદિ સાહિત્ય તેમ જ જીવનનાં તમામ અંગોની છણાવટથી જ સોરઠી સંસ્કૃતિના ગુણદોષનું નવનીત વલોવી શકાય. આવો એક પ્રયાસ કરવાનો મનોરથ મનમાં ઘોળાય છે.* પરંતુ અત્યારે તો, મારા જુદા જુદા સંગરહની અંદર જુદા જુદા જ પ્રવેશકો મૂકી શક્યો છું — અને તેમાં પણ મુખ્ય દોર ભાવના જાગ્રત કરવાનો રહે છે. એ રીતે, આ પુરુષકો માંહેલા

1.

*આવા પ્રયાસરણે મેં ‘ લોકસાહિત્ય : ધરતીનું ધાવણ ‘ એ નામના મારા પ્રવેશકો તેમ જ ઇતર લેખોના બે ખંડો પ્રકટ કરેલ છે.

પ્રવેશકની પરિમિતતા ટાળવા ખાતર પાઠકે મારા અન્ય પ્રવેશકો

પણ તપાસી જાય એટલું માગું છું; સમગ્રતાની દૃષ્ટિ પકડવા માટે આટલું આવશ્યક ગણું છું.

જવેરચંદ મેદાણી

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર

માગશર પૂર્ણિમા : સં. ૧૯૮૫

દ રેક વખતે લખાતાં નામોમાં આ વખતે એક પ્રિય નામ ઉમેરવાનું બને છે : ગટવીશ્રી ગગુભાઈ રામભાઈ નીલાનું. સૌરાષ્ટ્રના નાનકડા કાઠી-સંસ્થાન વડિયા-તાબે સનાળી ગામ, જે આ ‘રસધાર’ માંહેલા વીર રાઠોડ ધાધલની શેષ ચુદ્ધલીલાની યશભૂમિ છે, ત્યાંના રહીશ આ શ્રી ગગુભાઈ ગટવીએ મારા પ્રત્યે શુદ્ધ સનેહભાવથી પ્રેરાઈને મને કેટલીએક વાર્તાઓ આપી છે, અને કાઠી જાતિની સંસ્કૃતિનો વિશેષ પરિચય કરાવ્યો છે. એમની ખ્યાતિ જેતપુર પંથકનાં કાઠી રાજ્યોમાં સારી છે. એમની રસભરી વાર્તાશૈલીનો આસ્વાદ ‘ગુજરાત મહાવિદ્યાલય’નાં બહેન બધુંએએ લીધો છે ને હજુ એ સ્મૃતિ જાળવી છે. એમના પૂર્વજ કશિયાભાઈ ગટવી તદ્દન નિરક્ષાર તથાપિ કોઈ સંતની કૃપા પામીને ધૂરંધર ચારણ કવિ થયા હોવાનું પરસિદ્ધ છે. સોરઠના ચારણ કવિઓનો ઇતિહાસ લખીશ તે વેળા કશિયાભાઈનો સંપૂર્ણ પરિચય કરાવીશ. શ્રી ગગુભાઈની છાપ તો ભવિષ્યના ભાગોમાં પણ પડતી જ આવશે.

બીજું નામ હડાળા દરબાર શ્રી વાજસુર વાળા સાહેબના આશ્રિત ગઠવી શ્રી જલાભાઈનું છે. પોતાની ઠાવકી અને વ્યવહાર બુદ્ધિ વડે એમણે કાઠી ઇત્યાદિ કોમોના રીતરિવાજ, ખાનપાન, વત્તાભૂષણ વગેરેની સમજ પાડી સોરઠને વધુ ઓળખાવ્યા છે.

પ્રથમ ભાગમાં કોઈ ચોક્કસ ભાષાશૈલી નહોતી સ્વીકારી. બીજા ભાગમાં સોરઠી પરિભાષા તથા વાક્યરચના લાવવાની શરૂઆત થઈ. ટ્રીજા ભાગમાં એ અસલી ભાષાશૈલીને જરા જોર અપાયું છે, જેની જુવનકથાઓ આલેખાય છે તેઓની જ ભાષા યોજવી જોઈએ — નહિ તો ભાવો માર્યા જાય છે, ને અસલી જુવનની જોરદાર છાપ તિક્કતી નથી, અને ભાષા તો જુવનની તસવીર છે, માનવ-ઇતિહાસની જિદ્વા છે : એને ન ઓળખીએ તો જુવનની સાચી ઓળખાણ કયાંથી ? આજનો માનવી સ્વાભાવિક જુવનથી દૂર ચાલ્યો ગયો છે; તેટલે દરજે અસલી ભાષાનું જોર એ હારી બેઠો છે. કૃતિરમતાના લોચા વાળતી આપણી જુભ અને નિશ્ચેતન વર્ણસંકરી વાણીને ટેવાયેલા આપણા કાન અવશ્ય પુરાણી શુદ્ધ ભાષાને જલદી ઝીલી નહિ શકે, તથાપિ, અસલી વીર-જુવનના સાચા પડછંદા ઝીલવા હોય તો થોડી મહેનત લઈ એ જૂની ભાષામાં પ્રવેશ કરવો. પણ આ ચુગામાં એ સહુને માટે સહેલ નથી. શબ્દકોશ વગેરે સાધનો વાટે આપણે પરસ્પર મહેનત કરવી રહી.

જવેરચંદ મેદાણી

સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર

જનમાષ્ટમી : સં. ૧૯૮૧

દિલાવર સંરક્ષાર

ભાતીગળ ફાલ

બ ગીચામાં રંગબેરંગી કૂલો ખીલતાં હોય છે પણ કોઈ કોઈ કૂલોની પાંખડીએ પાંખડીએ એકસામટા સાત સાત રંગોની ભાત પડેલી દીસે છે તેનું કારણ શું હશે ? પુષ્પોનાં વિધવિધ પુંકેસરો ઊડીને વિધવિધ લ્રીકેસરો ટળી પડ્યાં, એના અંતરમાં ઉતારા કરી લીધા, એમાંથી આવો ભાતીગળ ફાલ નીપજ્યો. ગુલાબોએ અને ગલગોટાએ કંઈ કંઈ રંગો બદલ્યા છે, ને હજુ લોહીમિશ્રણ પુષ્પોની દુનિયામાં ચાલી રહ્યું છે. એમાંથી નવાં નવાં અનેક છાંટણા લઈને નવીન સૌદર્યની રમગુટ જામશે.

પુષ્પની દુનિયામાં જે બન્યું તે આ સોરઠી પ્રજાની દુનિયામાં પણ બની ગયું. આજે ‘કાંટિચા વરણ’ કહીને જેની આપણે અવગાણના કરી છે, તે બધી જતિઓના ચહેરા નીરખીને જુઓ : એના પહેરવેશ, રીતરિવાજ, દાઢીમૂછના વળાંક, આંખોની અણીઓ અને ભમરનાં ભાલાં નિહાળો; એની રમણીઓના અંગ-લાવણ્ય, અવાજની

મીઠાશ, ગાવાની હલક, ઓરડાની કલા-કારીગરી, સીવણગુંથણાના શાણગાર, એ બદ્યું તપાસો; એ બધામાં અનેકવિધ સંસ્કારોની રથિયામણી ભાત પડી છે. એક મેરાણીના દેહને નિહાળો; ચોવીસેય કલાક પરિશ્રમ કરતી કણબણ જેવા એના સનાયુઓ છે, રાતદિવસ ધૂળમાં રોળાતા એ અંગોમાં રાણીવાસની કોઈ તનવંગી રજપૂતાણીનાં રૂપ નીતરે છે, અને છતાંચ કામદેવની કામઠી સરીખાં એનાં નેણની નીચે કોઈ ચારણી જોગમાયાની અર્દિનજરણી આંખો ઝગે છે. એવી જ રીત એના પુરુષને તપાસો અને પછી એ સાંતી હાંકતો કણબી છે, થોભાળો રજપૂત છે કે દેવીને પૂજક કોઈ ચારણ છે, તે શોધવાની રમણીય મૂંજવણ અનુભવો.

સુવાસ ને સુરંગો।

બગીચાની અંદર વસંતના વાયરા વાયા અને સેંકડો પૃષ્ઠો જાણે હોરી ખેલવા નીસરીને સામસામાં પોતાના પરમાણુઓ ફેંકી ફૂલદડે રમ્યાં. એમ રમતાં રમતાં કંઈ કંઈ વર્ષો વીતયે ભાતભાતના રંગબેરંગી પાકા છાંટા પરસ્પરની પાંખડીઓ પર ઉપડી આવ્યા. ભબક પણ અકેક ફૂલમાંથી જાણે વિવિધ જાતની ફોરી. એમ કાઢીઓ અને કોટીલાઓ, મેરો ને ખસિયાઓ, આયરો ને ચારણો, એ બધા પણ ભાતભાતના લોહીમિશ્રણમાંથી રંગાઈને ખીલેલાં માનવ-પૃષ્ઠો છે. અને એવી મિલાવટમાંથી જન્મેલી સુવાસ સોરઠી સાહિત્યરૂપે, શૌર્ય કથાઓને અને પ્રેમકથાઓને રૂપે, સુખદુખના રાસડાઓ, વાજિંત્રો, કલા-કારીગીરીઓ અને ગાર-ગોરમટીને રૂપે મંદ મંદ મહેકી રહી હતી. સોરઠી જીવનને એણે સુવાસિત બનાવ્યું હતું. આજ એ સુવાસ બંધ પડી છે. એ રંગોની ઉપર રજ ચડી છે. આજ સંસ્કૃતિનાં પારણામાં હીચેલી એ બધી જાતિઓ બલાત્કારે જીવે છે. વિકૃત બનીને ઊલટું આપણી સંસ્કૃતિને વિશે ભુલાવો ખવરાવે છે.

કાટીલા

સોરઠી પ્રજાજીવનનો એ નવરંગી ફાલ કેવી રીતે ઉત્તરતો આવ્યો છે ? પાંચસો વર્ષ પૂર્વે શિહોરના રાજમહેલમાંથી એક જરાદમણ પોતાનો જીવ લઈને નાસતો હતો. એની પાછળ મોત પોકારતું હતું. સાંજ પડી ત્યાં તળાજ ગામના પાદરમાં આવીને એનું થાકેલું શરીર ટગલો થઈ ગયું. ભૂખ લાગી હતી. ગામમાંથી આટો આણ્યો. આસપાસથી અડાયાં વીણીને આગ પેટાવી. પણ પાસે વાસણ નહોતું. આટો રૂમાલમાં નાખીને એમાં નાખ્યું પાણી. પાણી શી રીતે રહે ? લોટ મસળાતો નથી, ભૂખે અંધારાં આવે છે, માથે મોત ગાજે છે, ધૂમાડો લાગવાથી નેત્રોમાં પાણી ઝરે છે. દુઃખનાં આંસુએ એ ધૂમાડાનાં આંસુઓની સાથે ભળીને શ્રાવણ-ભાદરવાની ધારા સરજાવે છે. સામી વાવને કાંઢે બે ચુવતીઓ બેઠેલી. કુમારિકા નણોંદે કદચ્યું : ભાબી, જુઓ તો ખરાં, બિચારો જરાદમણ કેવો દુઃખી થાય છે ! કોઈ દિવસ કર્યું નથી લાગતું. લાગે છે કોઈક સુંવાળું માણસ, ભાબીએય દયા ખાધી : નણંદ તો મુસાફર સામે જોતી જાય ને ઉદ્દગારો કાટતી જાય :

ભાભીથી ન રહેવાયું. બહુ દયા આવતી હોય તો જર્દને એના રોટલા ઘડો ને બા : વાહ વાહ ભાભી, ભોજાઈ તો માને ઠેકાણે; માની આજા મળી ગઈ. લ્યો રામ રામ : તરણીને મોટે શરમના શેરડા પડ્યા હતા. દેહમાંથી જાણે રૂપનાં ટીપાં નીતરતાં હતાં. એ કુમારિકા જરાદમણના મંગાળા પાસે ગઈ. ઊઠો મહારાજ, આજથી તમારા જ રોટલા ઘડીશ : જરાદમણનું બધું દુઃખ કોઈ અમંગળ સ્વપ્નની માફક ઊડી ગયું. મીઠી મીઠી નજરે ટગરટગર ટાંપી રદ્યો : ફરી અવાજ આવ્યો, ઊઠો : પણ તમે કેવાં છો ? અમે ધાંખડા બાબરિયા : અરર ! હું જરાદમણ વટલી જાઉ : ના, ના, પરીતિને વળી વટાળ કેવા ! ઊઠો : જરાદમણ ઊઢ્યો, ત્યાં શાક્ર નહોતું, પુરોહિતના મંત્રોરચાર નહોતા, સપ્તપદી, ચોરી, કાંઈ નહોતું, ત્રણ પથથરના મંગાળામાં અર્દિનદેવ બળતા હતા. તેની સાક્ષીએ લગ્ન થયાં : જરાદમણ ને બાબરિયાનાં રકત મળ્યાં. ગામના રાજા એભલ વાળાએ દંપતીને દુવા આપીને ટીલું કર્યું ; પણ કપાળે નહિં, કોટે : કારણ કે જરાદમણ વટલ્યા : તિલક એટલું નીચું ઊતર્યું. એ જરાદમણ હતો શિહોરનો રાજા તિરકમ જાની, અને એ રમણી એક બાબરિયાની દીકરી : આજે એ લગ્નનું કોઈ સાક્ષી છે ? કોઈ શિલાલેખ ? કોઈ પાળિયો ? અરે ભાઈ, કોટીલા નામની આખી જાતિ જ આજ મોજૂદ છે. એને ધેર રાજ ચાલ્યાં આવે છે. જંજુરાના હબસી રાજાને હંફાવનાર ડેડાણનો દંતો કોટીલો સોરઠી ઇતિહાસનું એક તેજસ્વી પાત્ર છે.

ખસિયા

સાતસો વરસ પહેલાંની એક બીજુ પ્રેમકથા સંભારો : ગંગાજળ જેવા પવિત્ર ગોહિલકુળને લઈને આ સોરઠમાં ભક્ત વીર સેજકજુ પદ્ધાર્યા. પોતાના ભાઈઓ સહિત એક વખત મૃગયા ખેલવા નીકળયા, એક ભાઈ રસ્તો ભૂલીને એકલો પડી ગયો. ભાલ કાંઠાના ખસ ગામને પાદર નીકળયો. બપોરનો કાળો તડકો સળગતો હતો. ચારકોસી એક વાડીના લેલુંબ વડલાને છાંયડે એ ભૂષયો રાજકુમાર ઘાસિયો પથારીને પોટી ગયો. સાંજે આંખ ઉધાડે ત્યાં તો પનિયારીઓનું વૃંદ ચાલ્યું આવે છે. ‘સોનલા ઈંટોણી ને રૂપલાં બેડલાં’નો રાસડો ગાજતો આવે છે. વચલી પનિયારીને માથે મોતીની ઈંટોણું અને તે ઉપર પિતળનું ઊજળું બેંડું. ધોરિયામાંથી છાલિયે છાલિયે બેંડું ભરાવા લાગ્યું : રજપૂતે પાણી માગ્યું. રંભા જેવી એ પનિહારીએ છાલિયું ભરીને હેમની દીવી જેવો પોતાનો હાથ લંબાવ્યો. રજપૂત છાલિયું હોઠે માંડયું. પૂરુ પી ન શક્યો, કેમકે એની બે આંખો પેલી પનિયારીના સૌદર્યને પી રહી હતી. છાલિયું પાછું દેતાં દેતાં રજપૂત પૂછે છે કે, કેવાં છો ! જવાબ મળ્યો : કોળી : અ ર ર ર ! હું વટલી ગયો : પનિયારી મો મચકોડી બોલી : બહેનો, પાણી પીને પછી જાત પૂછે એનું નામ ? પનિયારીઓએ સામટો ઉતાર દીધો : ‘ગમાર.’ રજપૂત જોતો રદ્યો. આખું વૃંદ બેડાં ભરીને ગાજતેવાજતે ગામમાં ગયું. શોધ કરતા કરતા સેજકજુ આવી પહોરચા. વિસાજુભાઈ, ચાલો. પણ વિસાજુ તે શી રીતે ચાલે ? ભાઈ, હું તો વટલી ગયો : અરે વટલ્યો હો તો ગંગાજુએ

જઈએ : ના ના, એ ડાધ તો અંતર પર પડ્યા; ગંગોદક વડેય ન જાય. એ તો સાત જન્મારાના સ્નેહ-વટાળ : ગામના કોળી દરબારની એ કુંવરીની સાથે વિસોજુ ગોહિલ પરણ્યો. ખસ ગામ ઉપરથી એની ઓલાદનું નામ ‘ખસિયા’ પડ્યું. ખસિયાની રાજવટે પણ ક્ષત્રીવટની માફક ખાંડાના ખેલ કરી જાણા છે. એમાંથે ભિત્તિયાળાના વીજ ખસિયા ને મહુવાના જસા ખસિયા જેવા બળિયા જન્મયા છે. એણે નાનાં નાનાં રાજ માણયાં છે. આજ પણ એ રાજવેલ, છુંદાચલી ને કચરાચલી છતાંચે કોળી રહી છે. કારણ કે એનાં મૂળમાં તો પ્રેમલગ્નનાં મીઠાં પાણી સિંચાયેલાં છે. ભાવનગર તાબે મહુવા પરગણામાં એનાં બાર ગામ હજુથે ખાય છે. લોકો કહે છે. કે હજુથે ખસિયો પોતાની આંખ ઉપરથી ઓળખાય છે – કેરીની ફાડ જેવી એ આંખો ! લોહી-મિશ્રણનું આ બીજું રમ્ય દૃષ્ટાંત : નવલકથા કે દંતકથા નહિ, પણ તાજુ જ ધતિહાસ-કથા.

કાઠી

આજ જે વીર્યવંત જાતિનું નામ ધારણ કરીને આ કાઠિયાવાડ ઊભો છે, તે જાતિના બીજમાં પણ કેવાં મિશ્ર લોહીનાં મધુર સિંચન થયાં છે ? ટાંકના સૂર્યપૂજક વાળા રાજાને જંગલી પટગર કાઠીઓની સહાય મળી. અથવા કોઈ કહે છે કે એણે પટગરોને સિંધના બાદશાહીથી રક્ષણ આપ્યું. એ મહોંબતને તો વાળા રાજાએ પોતાની જાતનો ભાગ આપીને અમર બનાવી. પટગરની પુત્રી રસાંદેને એણે પોતાના પવિત્ર અંગની અધ્યાર્ગી બનાવી. ક્ષત્રીવંશામાંથી બહિષ્કાર મળ્યો તે એણે માથે ચડાવ્યો. શાસ્ત્રના ધર્મ ને ઝાતિના ધર્મ કરતાં પણ વીરધર્મ એણે વધુ વહાલો કરી લીધો. રસાંદેનાં માવતરે કડક શરત મૂકી કે, ‘મારા ભાણેજોની વરચે ભેદભાવ રાખવા નહિ પાલવે.’ વાળાએ એવા કરારને પણ મંજૂર રાખ્યો. આજ કાઠી રાજ્યના કુંવરો વરચે પાટવી-ફટાચા જેવો ભેદ હોવાને બદલે ‘ભાઈએ ભાગ’ પરથા ટકી રહી છે તે પાંચસો વરસના પ્રેમપ્રેરિત, વીરધર્મપ્રેરિત રક્તમિશ્રણનો પુરાવો છે. વાળા, ખાચર અને ખુમાણ કાઠીઓનાં પચીસ હજાર જીવંત માનવીઓ એ બલિદાનની ઉરચતા ઉજવતાં આજ પણ ઊભાં છે.

મોટાભાઈ

હજુ તો થોડાં જ વર્ષ પૂર્વે પોરબંદર રાજની તખતનશીની વખતે જેઠવા રાજાના કપાળ પર જે લોહીનું તિલક કરવામાં આવ્યું હતું, તે લોહીનું ટીપુ કોનું હતું ? પોતાની ટચલી આંગળી વાફનાર એ બખરલા ગામનો વીરમ પટેલ રાજસખા નામની મેર શાખાનો એક વંશજ છે. હનુમંતના સંતાન તરીકેનું ગૌરવ લેનાર જેઠવા વંશમાંથી એક સમયે એક આશક અવતર્યો. તેણે પોતાનો પ્યાર એક વનવાસિની મેર-કન્યાને સમાર્યો. પોતે પોતાની મેળે જ વંશાભષ થઈ ગયો. પોતે મોટો ભાઈ હોવા છતાંચ રાજપાટનો હક્ક મૂકી દીધો. નાના ભાઈને ગાદીએ બેસાડી, પોતાની ટચલી આંગળીમાંથી લોહીનો ટશિયો

કાઢી ભાઈને તિલક કર્યું. આજ એ ‘મોટાભાઈ’નાં પ્રેમલગ્ન અને બલિદાનમાંથી ચાલેલી ઓલાદ મોજૂદ છે. બખરલાની મેર રમણીઓનાં લાવણ્યમાંથી આજે પણ જાણે એ પ્રેમ ને બલિદાનની સુગંધ મહેકે છે. મરદોની મુખ-કાન્તિમાં પણ પ્રેમશૌર્યવંત માબાપની લગ્ન-કથા લખાયેલી લાગે છે આજ પણ ‘મોટાભાઈ’ પદ ચાલ્યું આવે છે. એક પણી એક તમામ જેઠવા રાજાએ પોતાના રાજયારોહણને ‘મોટાભાઈ’ ના લોહીના તિલક વિના અધૂરું ગણ્યું છે. અને આજ જોકે વીરમ પટેલના લોહીનું તિલક લેવા પૂરતી એકતરફી જ વિધિ કરવામાં આવી છે, પરંતુ પ્રાચીન રિવાજ તો એવો ચાલ્યો આવતો હતો કે તિલક કરનાર ‘મોટાભાઈ’ને રાજ તરફથી છડી વગેરે એનાયત થાય. આજ લગભગ ફરજિયાત અને એકતરફી બની ગયેલી આ કિરયામાં પણ એક સુંદર શોણિત-મિશ્રણની યાદગીરી રહી ગઈ છે.

ભીલ-કાલી

નીલીછમ નાદેરના દીવ પરગણામાં કોળીની એક શાખા વસે છે. ઘણું કરીને અની શાખ ગોહેલ છે. એ પરજા કોના વીર્યમાંથી જન્મી ? કોઈ કામી પુરુષનું એ વીર્ય નહોતું. એ તો હમીરજુ ગોહિલનું તુખમ હતું. સોમૈયો મહાદેવ જેટલો એ જુવાનને વહાલો હતો તેટલો તો પરબાસના ઉપવીતધારી ને વેદગામી પૂજારી જ્રાદમણોને પણ નહોતો. ચારસો વરસ પહેલાં ત્રીજુ વાર એ સોમનાથ પર દરલામની તલવારનો પડછાયો પડ્યો. જ્રાદમણો નાઠા. ક્ષત્રિયો લપાઈ ગયા. ત્યારે અરઢીલા ગામના ભર્યા ઘરમાંથી કુંવારો કનૈયો હમીરજુ એકલો ચાલી નીકળ્યો. રસ્તે ગીરમાં વેગડા ભીલની મહેમાની સ્વીકારી. મોતને માર્ગ જતાં જતાં પણ એ ગંગાજળિયા ગોહિલને પ્રેમ લાગ્યો. કોણી સાથે ? વેગડા ભીલની કાળી કાળી કન્યા સાથે. જુવનના ગોધૂલિ-સમયે, પહાડોની નિર્જન છાંચડીમાં, પ્રકૃતિના રમ્ય મંડપ નીચે એ લગ્ન હતાં. એક ઊંચી રજપૂત જાતિ, બીજુ ભીલ જાતિ : એક જ રાત્રિનો ઘરવાસ : બીજે દિવસે સોમૈયાને શિર-સમર્પણ : એ લગ્નમાં વાસના કયાં હતી ? એક જ રાત્રિના સંબંધ માટે જુવનપર્યતનું વૈધદ્ય સ્વીકારનાર એ ભીલ કન્યા કેવી હશે ? એક રાત્રિના એ દાંપત્યમાંથી એક જાતિ જન્મી ચૂકી. એ લગ્નને કે એ જાતિને કોઈએ અપમાનેલ નથી, લોકવાણીએ સત્કારેલ છે, એવાં બેનમૂન અને જાતવંત લોહી મિશ્રણ આ ભૂમિ પર થયાં છે.

સોરકના પ્રેમભક્તોએ જ્યારે જ્યારે આત્માના ઉરચ આદેશો સાંભળ્યા, ત્યારે રહિદિનાં બંધનો કેવી નીરવ હીંમત રાખીને તોડ્યાં. અને એ આત્માની દિલાવરીમાંથી કેવાં મનુકુળ જન્મ્યાં, તે જોવાઈ ગયું. કોઈપણ જાતના મતપરચારની દૃષ્ટિએ આ હકીકતો નથી કહેવાતી. તેઓ પણ કાંઈ સુધારકો નહોતા. તેઓ તો પ્રેમમાર્ગના પ્રવાસીએ હતા. એ માર્ગ જે મળે તે જુવન કે મૃત્યુ; તેને તેઓ આલિંગન દેતા.

ધર્મભાવના

જેમ જતિ વરચે ગન્ધૂનો નહોતાં, તેમ ધર્મભેદનાં ગન્ધૂનો પણ ઉચ્ચય માનવધર્મનો આદેશ ઉત્તરતાં કેવી રીતે શાખી જતાં ! સોરઠનો અણનોધ્યો ઇતિહાસ એ ધાર્મિક દિલાવરીની વિચિત્ર ઘટનાઓને સંઘરી રદ્યો છે. અને તે ઘટનાઓમાંથી કાવ્ય ફૂટ્યાં છે. વસ્તુત તો ખુદ ઘટનાઓ જ સોરઠી જુવનનાં જુવતાં જાગતાં કાવ્ય જેવી છે.

હાલોજુ

કેવાં વિરોધી દૃષ્ટાંતો ! જે રાણપુરમાં ધર્માધ રાજ રાણજુ ગોહિલ, સ્વાર્થી જરાદમણોનો શીખવ્યો, એક મુસલમાન વિધવાના એકના એક નિર્દ્દાષ બેટાનો ઘાત કરી બેઠો, તે જ રાણપુરમાં સ્વેરછાથી જ મુસલમાન થઈ ગયેલા તેના જ ભાણેજ હાલાજુ પરમારની જબરી આલાદ હજુ ચાલી આવે છે. ચુસ્ત હિંદુઓ હાલોજુ : હામી તરીકે એને અમદાવાદમાં બાદશાહની આગળ રહેવું પડ્યું. પોતાના દેહને એણે મુસલમાની પાણીનો છાંટોય ન અડવા દીધો. બાદશાહે બતાવેલી બધી લાલચો અને ઉલેમાઓએ ચલાવેલી બધી દલીલો સામે એના હિંન્દુંત્વે તિરસ્કારચુક્ત હાસ્ય કર્યું. પણ ઘેરે આવતાં ભાભીએ દિયરને

1.

** જુઓ : ‘ એક અબળાને કારણો ’ (સૌરાષ્ટ્રની રસધાર , ભાગ ૨).

પાણિયારેય ન અડવા દીધો. અરે ભાભી, મેં એનું ટીપુંય નથી

પડવા દીધું : પણ તમે એની સાથે વસ્ત્યા ખરા ને : ભાભી ! સાથે વસવાનું પણ ન સાંખે તેવો નિર્દ્યય તારો હિંન્દુ ધર્મ ! માનવધર્મ એનાથી મોટો છે. હાલાજુએ પાછા જઈ સુલતાનને કર્યું : ચાલો બાદશાહ, મને ઇસ્લામની દીક્ષા આપો.

હાલોજુ વટલ્યો, પણ તેથી શું ? એનું મનુષ્યત્વ ન લોપાયું. એક દિવસ હાકલ પડી કે ગાયોનાં ધણ ચોરાય છે. પાણી પીવાયે એ મુસલમાન ઊભો ન રદ્યો. ધંધુકાની સીમમાં ગાયોને લૂટનારાઓ સાથે સમશેરનો મુકાબલો કર્યો. આજ ધંધુકાની સીમમાં ‘હાલા પીર’ની દરગાહ સાક્ષી આપે છે. અને એની વિધવા રાણીએ સુલતાન પાસે જઈને શું માગ્યું ? સ્વામીના મૃત્યુસ્થાન આસપાસની જમીનને ગૌચર તરીકે દેવાની માગણી. હિંન્દુ ધર્મને તિરસ્કાર દઈને મુસલમાન થયેલો માનવ ગાયને માટે મર્યાદ. મુસલમાનોએ એમાં પીર સ્થાપ્યો. પતિલ્લતા ઋતીએ સ્વામીની જારતમાં ગૌચરો અપાવ્યાં, અને મુસલમાન રાજાએ વિના આગરહે ગૌચરો દીધાં. ચારસો વર્ષ વીત્યે અંગરેજ રાજ્યે એ ગૌચર રદ કીધાં ! સંસ્કૃતિનાં નોખ-નોખાં પાનાં વાંચી લ્યો.

આજે એ ઉદાર માનવધર્મી હાલાજુની સંતતિ બીજાં ધણાં ધણાં બિરદ ભલે ગુમાવી બેઠી હોય, પરંતુ ગાયો પરત્યેનો ધર્મભાવ હજુ તે પરજામાં સજુવન છે. અહિંસાનો લોપ નથી થયો. હિંન્દુ ધર્મ પરત્યે તેઓની કરડી નજર નથી. તેઓની લગ્ન તેમ જ

મરણની અનેક વિધિઓમાં હિન્દુત્વ છાજર છે. જનૂન જેવું તો જરાયે તત્ત્વ તેઓને નથી વળગી શકયું.

જત-પરમાર

માંડવના કુંગર ઉપર હિન્દુ-મુસલમાનનાં લોહીની બે ધારાઓ વરયે એક સંદ્યાકાળે ટિરવેણી સંગમ થયો હતો તે યાદ આવે છે ? અને ચારસો વર્ષ વીત્યાં. સિંધના લંપટ રાજ સુમરાની મદભરી આંખ એક જત મુસ્લિમની ખૂબસૂરત કન્યા ઉપર ઠરી. દોઢ હજાર જતો એ દીકરીનું શિયળ રક્ષવા નાટા, ભલભલાએ જકારો દીધો. મૂઠીભર પરમારોએ મૂળીમાં આશરો આપ્યો. પછી તો સુમરાઓની તલવારો સાથે જત અને પરમારની તલવારો તાળી દેતી દેતી લોહીને રંગે હોરી ખેલી. મુસલમાનની દીકરીને માટે રંગભીના ક્ષતિરયો કપાચા : સેંકડો પરમારણોના કસૂંબલ ચૂડલા ઊતર્યા. સંદ્યાની રાતી છાચા માંડવના કુંગર ઉપર નીતરતી હતી. ચુદ્ધના નાદ શમી ગયા હતા : કુંગર પર બે ચોદ્ધા પડખે પડખે સૂતા સૂતા છેલ્લી સલામો દેતા હતા : એક જત અને બીજો પરમાર : એક મુસ્લિમ ને બીજો હિંદુ : બેઉનાં શરીરમાંથી લોહીની ધારા પડીને ધરતી પર રેલાવા લાગી. છેલ્લી ઘડીએ એ બેહોશ મુસલમાનને ભાન થયું કે હમણાં મારા લોહીની ધાર પરમારના લોહીની ધાર સાથે ભળશે અને છેલ્લી ઘડીએ આ પાક ક્ષતિરય નાપાક બની અસદ્દગતિ પામશે. હું કૃતદન બનીશ ? જખ્મોમાં વેતરાઈ ગયેલો જત એ લોહીનો સંગમ અટકાવવા માટે પોતાની કમજોર ભુજાને ભૌય પર પસારી પોતાના લોહી આડી ધૂળની પાળ બાંધીને એ પ્રવાહ બીજુ બાજુ વાળવા લાગ્યો. ત્યાં તો છેવટના શાસ દ્યુંટો પરમાર પોતાનું તમામ જોર સમેટીને પોકારી ઊઠ્યો :

ઈસા સુણા, આસો કહે, મરતાં પાળ મ બાંધ,
જત પરમારાં એક જો, રાંધ્યો ફરી મ રાંધ.

વીખી નાખ, એ ઈસા ! પાળ વીખી નાખ. જિંદગીની બાંધેલ દોસ્તી ઉપર મરણની અમર મહોર અંકાવા દે : જત અને પરમાર તો એકલોહીયા બન્યા. એ મિલન તો રંધાઈ ગયું. હવે ફરી વાર એને ન રાંધતો : પાળ તૂટી. લોહી ભેટ્યાં, સદાને માટે જત ને પરમાર ‘લોહીભાઈ’ કહેવાચા. ‘કાઠિયાવાડ સર્વસંગરહ’નો કર્તા વોટસન તો એટલે સુધી કહે છે કે જત પરમારોનું એ લોહીઆલિંગન આંતરલગનો રૂપે પણ અમર થયું છે.

મેર-નાદોચી

આ બનાવ જો એકલવાચો બનીને જ ઇતિહાસના પાનામાં પડ્યો રદ્દ્યો હોત, તો તેનો મહિમા બધુ ન ગણાત. પણ સોરઠી સંસકારે અને લોકજીવને તો એ બનાવને ઝીલ્યો, ઝીલીને અંતરમાં ઉતાર્યો. આખી ભાવનાને ધર્મભાવથી પોતાની કરી લીધી. એટલે જ તેની કિંમત છે. કાંધલજુ મેર જૂનાગઢના રાજાને તિરસ્કાર દઈને ચાલી

નીકળયા. વાંસે જૂનાગઠની વાર ચડી. વણથળીના નાદોરી મુસલમાનોએ વિનાપિષાન્યે એ પાદરથી નીકળેલા પરોણાને ‘અતિથિદેવો ભવ’ કહી આશરો દીધો. આ આશરા-ધર્મ ખાતર તે દિવસ નવસો મીટળબંધો મુસ્લિમો સમરાંગણે પોઢ્યા, અને કંકુની પૂતળી જેવી નવસો નાદેરણોએ ચૂડલા ભાંગ્યા. એ ઘટના એટલેથી બનીને અટકી ગઈ હોત તો સોરઠી લોકોની ધાર્મિક દિલાવરી સાબિત કરવામાં એનો ઊપયોગ ન કરત. તો તો એ ઘટનાની ભવ્યતા એકાકી બનીને ઊભી રહેત. પણ એ ઘટના તો ચુગાના કોઈ સંદેશરસ્પે પ્રજાના પ્રાણમાં ટપકી પડી. વણથળીના નાદોરીઓ અને કંધલજી મેરના વંશવારસો આજ પણ પરસ્પર ‘લોહીભાઈ ‘કહાવવામાં પોતાનું ગૌરવ સમજે છે.’ રસધાર’ માં પડેલી આ પ્રેમશૌર્યની ઘટનાઓને અકરસ્માત ગણીને નવલકથાના નાટકીય રસની ત્યાર્ય શોધમાં ન પડજે. પણ માતૃભૂમિનાં દટાયેલાં ખંડેરોની છિન્નભિન્ન હંટો ઉપર મમતાભર્યા નેતરે બારીક નિરીક્ષણ ચલાવીને એના ભૂતકાળની કલ્પના કરજે. આંહી સાચું શૌર્ય હતું, કારણ કે સાચાં બલિદાનો, સાચાં લગનો, સાચાં ઔદાર્ય હતાં.

સોરઠના તખ્ત પર ઈસ્લામ આવ્યો ખરો, પણ આવી ને એણે હિન્દુવટને પોતાની બહેન કરી લીધી. હિન્દુ-મુસલમાન એકદિલીનાં એવાં ઊંડા મૂળ સોરઠની ધરતીમાં બાગ્રી ગયાં હતાં.

સોરઠનાં પીર-પીરાણાંની આખી સંસ્થા જ એ રામ-રહેમાનના હસ્તમેળાપનો અમર સિક્કા. જેવી સજુવન પડી છે. સોરઠના જીવણદાસ જેવા ભક્તોએ એ અભેદભાવની મીઠી મીઠી અનેક કલામો દાસીભાવે ગાઈ છે.

ભગવાં રે વસ્તર મારે અંગડે વિરાજે

મારે ફરવું અતીતુંના વેશમાં.

દાસી ને તેડી રે જાજો તમારા દેશમાં !

લીલુડો અંચળો મારે અંગડે બિરાજે

મારે ફરવું ફકીરણના વેશમાં

દાસીને તેડી રે જાજો તમારા દેશમાં !

પીરની સ્તુતિમાં

કહાનદાસ મહેદુ નામનો ચુસ્ત હિન્દુધર્મી ચારણ પોતે જ્યારે કોઈ જૂઢા આરોપ બદલ અંગરેજોનો કેદી બન્યો હતો ત્યારે પોતાની વહારે ધાવા માટે દરિયાઈ પીરની સ્તુતિ કરી. ને એ બંદીખાનામાં દરિયાઈ પીરે આવી એની બેડી તોડ્યાની દંતકથા છે. એ આખા પોકારમાં કહાનદાસ ચારણે ગોરાને હિન્દુ-મુસ્લિમ બંને ધર્મથી વિમુખ કરીને

આલેખયો છે. તે આલેખનમાં પણ એણે દરસામના દીનને હિંદુ ધર્મ જેવો જ પરભુનો પંથ
માનેલ છે —

બૃજ દંડ કોષ્યો દુઢ ભૂરો ઘાટ જેહડો તણ ઘડી,
લોહરા નોંધી દિયા લંગર કિયો કબજે કોટડી,
તણ ઉપર જડિયાં સત તાળાં ઉપર પહેરો આવગો,
દુલ્લા મહભદ પીર દરિયાઈ ભીર કર બેડી ભગો.

અને એ કોપ કરનાર ‘દુષ્ટ ભૂરો’ કેવો છે ?

કલબલી ભાષા પેર્ય કુરતી મેર ને દલ માંડ્યાં,
તોઝંગ હાથે સરાં ટોપી સોઈ ન ગણે સાંઈયાં,
હરરામ ચીજાં તરક હિન્દુ લાલ ચહેરે તણ લગો.
દુલ્લા મહભદ પીર દરિયાઈ ભીર કર બેડી ભગો.

અને વળી —

શાખા ન ખંતી નહિ શુદ્દ વેશ જરૂરન કુલ નહે,
હલ્લે ન મુસલમાન હિન્દુ કમગા જતિ તણ કહે ?

અશુદ્ધ રેવે, ખાય અમખ, નાય જલમાં હુઈ નગો;
દુલ્લા મહભદ પીર દરિયાઈ ભીર કર બેડો ભગો.

ઇદ કા નાહી દીપ ઓળદ, ગામદેવાં નહ ગણે,
કુરાન ગીતા નહિ ખટકરમ, બદમવાણી નહિ ભણે,
ચલ હોઈ થડકો નહિ નક્કો દોહી રસ્તોથી દગો,
દુલ્લા મહભદ પીર દરિયાઈ ભીર કર બેડી ભગો.

આપણા ઉપયોગ પૂરતું તો ગોરાનું આ રમ્ભુ ચિત્ત ગૌણે છે. આપણે તો આ
એક ચારણના પંથચુસ્ત પ્રાણમાં રહેતી બે મહાન ધર્મની અણાસમજુ છતાં રકતગત
સમદૃષ્ટિ જોઈ લેવાની છે.

વાણરા ડાસી

પોરબંદર પંથકમાં ગામડે ગામડે પીપળાના ઝાડ તળે દેવસ્થાનો જોયાં. બીજુ
કશી મૂર્તિ નહિ, પથથરમાંથી કંડારેલા ત્રણ ત્રણ ઘોડા : સુંદર આકૃતિઓ (બરડાના
મીણ સરીખા મુલાયમ પથથર ઉપર ગામડિયો શિલ્પી મનમાની મૂર્તિ કંડારી શકે છે) :

ગામ બહારથી ચાલ્યો આવતો ચાહે તે ઘોડેસવાર, રાય હો કે રંક, એ દેવરથાનની સમીપે ઊતરી પડે, અને એટલું અંતર પગપાળો ચાલે. એ થાનક વાછરા ડાડાનું કહેવાય છે. એના ભૂવા રબારી : એના ભક્તો હિન્દુ : ગાયોના એ પરમ રક્ષણહાર : એની માનતા માનયે હડકાયાં ફૂતરાંનો કરડ હાનિ ન કરે : ડાડા ઉપર લોકોને અનહંદ આરથા : એ કોણ હતા ? એ હતા એક ક્ષતિરય. મહુવા પાસે દુંદાસ ગામના એ વતની હતા. વાછરા (વત્સરાજ) સોલંકી એનું નામ. ચોરીમાં પરણતાં પરણતાં રજપૂતે ધા સાંભળી –

**પોપટ પારેવાં તણી રાણા રમતું મેલ્યા,
ધણ આવ્યું ધણસેર, વેગડ નાવી વાછરા !**

ચોથો ફેરો અધૂરો રાખી વત્સરાજ ચડ્યો. વેગડની વહાર કરતાં ખપી ગયો. એ ત્યાગ ને એ વીરત્વને લોકોએ દેવપદ દીધું. પણ ખૂબી તે એ છે કે વાછરો કેવળ હિન્દુનો જ પૂજનીય નથી. હિન્દુઓએ એને કર્ણનો અવતાર માન્યો, તેમ મુસલમાનોએ પણ એને –

**વાચ ઉડાણું વાછરા, મક્કે મદીનાં,
પોતરો અલી હુસેનજો, બડ હુસેનજો વીચા.**

કહી પોતાનેય પીર તરીકે સ્થાપયો છે. આ દુછો એની સાહેદી દે છે. આમ સૌરાષ્ટ્રનું હિન્દુ-મુસ્લિમ તત્ત્વ ઠેર ઠેર બંધુતા બાંધીને ઊભું છે.

દાદવો કે ઝારિકાધીશ !

રાટિચુસ્ત ચોખલિયા ઈશ્વરદાન ચારણાને મુસલમાનનું મો ન જોવાનાં કરડાં બ્રત : ચિતોડના રાણાએ ધણો સરપાવ કર્યો, ધણી ચાકરી કરી, દેવાધિદેવને મળે તેવાં પૂજનઅર્થન આપ્યાં : પણ ચારણ ચાણાની તારીફનો એક દુછોચ ન કહેતાં ચાલી નીકળ્યો. રાણો સીમાડા સુધી વળાવવા જાય છે : ચાણાજુ, બસ હવે પાછા વળો : કવિરાજ, શ્રીમુખના એક દુછાની આશા હતી : ના રાણા, તું હિન્દુવો શાલિગરામ સાચો, પણ ઝારકાધીશને બિરદાત્યા પહેલાં માનવીને ન સ્તવવવાના મારે શપથ છે : દુભાયેલા રાણાએ શાપ ઉચ્ચાર્યો : અભિમાની ચારણ ! જેનું મુખ નથી જોતો તેને જ ગાવા પડશે, ઝારિકાધીશ તો દૂર રહી જાશે : તો જેવી હરિની ઈરછા, ચાણાજુ : એવું કહીને ચારણ પંથે પળ્યો. સોરઠના બાલાગામની સીમમાં લુંટાયો, ગાડાને બળદ ન રહ્યા. રાત અંધારી : અનુચ્ચરો ગામમાં બળદની મદદ જાચવા નીકળ્યા. મશકરીખોરોએ દાદવા દરબારની ડેલી ચીધાડી : દાદવો એક કંગાલ મુસલમાન : કટકો જમીન ખેડી ગુજરો કરે : બે જ બળદ : દુખિયાં વટેમાર્ગુની વહારે ગયો. કવિએ સાંભળ્યું કે એક મુસલમાનને રૂદે રામ વસ્યા છે, ઝારિકાધીશને એણે દાદવાના દિલાવર પણામાં દેખ્યાં.

અંતર ફાટવા લાગ્યું : લાખ લાખ રૂપિયાનાં મોતી જેવા દુહાઓની માળા રચી મુસલમાનને પહેરાવી, જાતિભેદને આવા જોડા માર્યા –

**ચોખાં જેનાં થિત, (એનાં) વરણ કાંઈ વચારીએ
પ્રહલાદેય પવિત્ર, (મર) દાવણ હૃતો દાદવા !**

વરણ ન કવરણ હોય , (મર) કવરણ ધર ઊઝરો કરણ ,

કોયલ કસદ ન હોય, (મર) દસે પાળી દાદવા !

ધર્મજીનુંનાં વિષ નીતરી જાય, તેવાં આ ભૂમિનાં તટવો હતાં. એવી ઘટનાઓને સંઘરી લેનાર અને પોતાના જીવનમાં વણી લેનાર સોરઠી પ્રજા પણ હિન્દુત્વનું સાચું દિલાવરપણું સમજતી હતી. સોરઠનો એવો ઉદાર સંસ્કાર એક મહિમાશાળી સાહિત્યનું પ્રેરણાબાળ કાં બની શકે ?

મરદાનગીના કરાર

પણ ત્યારે શું સોરઠી ઈતિહાસમાં આ હિન્દુ-મુસ્લિમ સનેહભાવનાની બીજુ બાજુ નથી ? હા, ચોક્કસ એ પણ છે. હિન્દના બીજા પ્રાંતના લોકસાહિત્યની માફક અહીનું લોકસાહિત્ય પણ હિન્દુ કાઠિયાવાડણોનાં મુસલમાનોએ કરેલાં અપહરણોની કથાઓ નોંધી ગયું છે. અપ્સરાશી આંદ્રીએ જાહલને સિંધના સુમરા રાજએ ઝાલી, જોબનવંતી જીવણાંબાઈ ચારણીને સરધારના શેખની મેડીએ ચડવું પડ્યું, અને પાંચાળમાંથી આણું વાળીને ચાલી આવતી કોડભરી કાઠિયાણીને સમીક્ષાંજે ભીમડાદને ખોખરો શેખ રાત રોકવા આડો ફર્યો. લોકગીતોમાં પણ એવી ઘટના ગવાય છે કે :

સોનલ રમતી રે ગઠડાને ગોખે જો,

ગઠડાને ગોખે જો ;

રમતાં જલાણી સોનલ ગરાસણી.

પરંતુ એ બધાં તો ધર્મજીનુંનાં વૃદ્ધાંતો નહીં. પણ માનવસહજ કામાંધતાના કિરસાઓ. એ કાંઈ પયગમબરનું પ્રબોધેલું પશુબળ નથી. ઉપરાંત એ સોરઠી વીરાંગનાઓની મર્દાનગીની સાહેદીઓ છે. જાહલે ચાતુરી વાપરી છ મહિનાની અવધિ માગી. જુભના માનેલ માડી જાયા નવદાણને નવ લાખ ધોડે નોતરીને રંગીલા સૂમરાને લોહીના રંગે રમાડ્યો. સિંહણરૂપધારિણી જીવણાં આઈએ તો થાપો નાખીને સરધારના શેખનાં આંતરડાં ખેંચી કાઢયાં તેનો ઈતિહાસ આ દોહો કહે છે:

બાઈ થારો બોકડો થાનક દેતો ઠેક,

રસધારારો શેખ, ઝોપે લીધો જીવણી !

ને પરપુરુષનો અંગરપર્શ પણ અસાદ્ય માનનારી એ ચારણી ચંડી પોતે પણ રસધારના ગઠની રાંગમાં સમાણી. સમાતાં સમાતાં એની ચૂંદડીનો જે છેડો બહાર રહી ગયો હતો તે આજ પૂજાતો હોવાનું કહેવાય છે. ભીમાદને સીમાડે ઇંક કરવા આવનારા એ છેલબટાઉ ખોખરાની મસ્ત છાતીમાં પેલી આણાત કાઠિયાણીની તાતી કટાર કેટલી ઊંડી બેઢી હતી ! તે દિવસનો આથમતો સૂરજદેવ પોતાની એ વહાલી દીકરીના શૌર્યનો સાક્ષી બનીને આભને આથમણે કંંઠે થંઘ્યો હશે અને ગઠને ગોખે રમતાં રમતાં ગ્રલાયેલી એ ગરાસણીને છોડાવવા —

આડો આવ્યો રે સોનલ દાદાનો દેશ જો,

દાદાનો દેશ જો ;

સોનલે જાણ્યું જે દાદા છોડાવશે.

દાદે દીધાં રે સોનલ ધોળુડાં ધણ જો,

ધોળુડાં ધણ જો ;

તોચ ન છૂટી સોનલ ગરાસણી.

પણી —

આડો આવ્યો રે સોનલ કાકાનો દેશ જો,

કાકાનો દેશ જો ;

સોનલે જાણ્યું જો કાકો છોડાવશે.

કાકે દીધાં રે સોનલ કાળુડાં ખાડું જો,

કાળુડાં ખાડું જો ;

તોચ ન છૂટી, સોનલ ગરાસણી.

આગામ ચાલતાં —

આડો આવ્યો રે સોનલ વીરાનો દેશ જો,

વીરાનો દેશ જો ;

સોનલે જાણ્યું કે વીરો છોડાવશે.

વીરે દીધાં રે સોનલ ધમળાં વણેરા જો,

ધમળાં વણેરાં જો ;

તો ચ ન છૂટી, સોનલ ગરાસણી.

Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
@magazineandbookpdf
દેશેશ્વર ડાઉનલોડ કર્ને કે શાદ સર્વ બારું મેં
હસ્તરી ચેનલ કા નામ સર્વે કરો ઓર જાઇન હો જાઓ

પણ જ્યારે એના દાદાએ લૂટારાઓને દીધેલાં ‘ધોળુડાં ધાણ’ (ગાયો), કાકાએ દીધેલાં ‘કાળુડાં ખાડું’ (ભેંસો)ને વીરાએ દીધેલાં ‘ધમળાં વછેરાં’ ફોગટ ગયાં, ત્યારે પછી –

આડો આવ્યો રે સોનલ સ્વામીનો દેશ જો ;

સ્વામીનો દેશ જો ;

સોનલે જાણ્યુ જે સ્વામી છોડાવશે !

અને સ્વામીએ શું દીધું ?

સ્વામી એ દીધી રે એના માથા કેરી મોળ્યું જો;

માથા કેરી મોળ્યું જો ;

ધમકે છૂટી સોનલ ગરાસણી.

સ્વામીએ દુશ્મનોની સામે સમશેર ચલાવીને પોતાનું લીલું માથું હોડમાં મૂક્યું, ત્યારે સોનલ તરડાના હાથમાંથી કેવી તાબડતોબ છૂટી !

આવી જાતના મરદાનગીના કરાર ઉપર જ સોરઠી હિન્દુ-મુસ્લિમોની સમભાવનાના અણાલખ્યા દસ્તાવેજો થયેલા હતા. ઉદાર ધર્મસહિષ્ણુતા એકલી જ કાંઈ નહોતી ચાલી શકી. આ બે સોરઠી કોમોનાં બળનાં છાબડાં જો આજ સુધી બરાબર તોળાઈ રહ્યાં હોય, મુસ્લિમોની સલ્તનતો આવીઆવીને ચાલી ગઈ ત્યાં સુધીમાં અહીં એ છાબડાં જો ઊંચાંનીચાં ન થયાં હોય, આંહી મંદિરો પર મસ્જિદો ચણાયાના કે મસ્જિદોના મિનારાઓ જમીનદોસ્ત થયાના કિસ્સાઓ જે ઓછા બન્યા હોય, તો તે બધું એ ઉદાર જાતિભાવનાની સાથો સાથ આ મરદાનગીની શર્તને પણ આભારી સમજવું.

એ સંસ્કૃતિનાં ઝરણાં એ ધરતીનાં પડ તળે વહી રહ્યાં છે. ભક્તિમાં રંગાયેલા ઘણાં ય મુસ્લિમ ભજનિકો પોતાની મંડળી જમાવી જમાવીને અખંડ રાતિરભર રાધાકૃષ્ણનાં, રામસીતાનાં, અને શુદ્ધ હિન્દુત્વની ભાવનાની ભરપૂર ભજનોની ઝૂક મચાવે છે. એવી જ જમાવટ ગામડાની દસ્તલામી લીઓમાં પણ માલૂમ પડે છે. એનાં જાગરણ ભલે ઈદ કે રોજાનાં હોય, છતાં એના રાસડા તે એના એ જ. આપણાં જ દેવ-પુરાષો અને દેવ-નારીઓનાં નામ એનાં ગાણાંમાં ગવાઈ રહ્યાં છે. મરજુ પડે ત્યારે વળી એના એ જ રાસડામાં કોઈ દસ્તલામી સિદ્ધોનાં નામ પણ લલકારાય છે.

શિયળની ભાવના

જુવનની ફિલસૂફીને જેમ સોરઠી પરજાએ રા જાતિભાવનામાં રાને ધર્મભાવનામાં રેડી દીધી, તેમ મૃત્યુની ફિલસૂફી પણ તેઓની પાસે એમની પોતાની હતી. એક રાજાની નજર લગાડી ફૂડી થતાં તોતે કામબાઈ પોતાનાં થાનેલાં વાટી આપે અને

પોતાના વૃદ્ધ સ્વામીનું મહેણું વાગતાં ચુવાન કાઠિયાણી કમરીબાઈ પોતાના દાંત પડાવી નાખે, એ વસ્તુઓ આજની જનતાને ન સમજાય તેવી તો નથી જ.

એ બધાં સાહસોની વિલક્ષણતા સમજવા માટે આપણે એ જમાનાના મનુષ્યોનાં દૃષ્ટિબિંદુ (“આઉટલુક”) સમજવાં જોઈએ. લાઠીના ઠાકરસાહેબ સ્વ. કલાપીનાં માતુશ્રીને માટે કહેવાતી એક કથા છે. એ મોટી વયનાં રજપૂતાણી એક વાર ઓરડામાં બેઠાં છે. પોતાના સગા ભાઈ મળવા આવેલા છે. વાત ચાલે છે. અચાનક એ રાણીના ઘેરદાર લેંદા નીચે થઈને સાથળ ઉપર સાપ ચઢ્યો. સર્પે ડોંકું ડોંચું કર્યું ત્યારે રજપૂતાણીને ભાન થયું. છાનાંમાનાં, કશી વ્યાકુળતા બતાવ્યા વિના એમણે ઉપરથી સાપનું ડોંકું ઝાલી લીધું. મુંજાયેલા દુઃખને પોતાના શરીર વડે રાણીના સાથળને ભરડો લીધો. એ જમદૂતનું જોર વધે તેમ તેમ બાઈના મેં પર લોહી ધસે છે. છતાં ભાઈની સાથે વાતોમાં તો એ કશોય વિક્ષેપ દાખવતી નથી. ચોકેલો ભાઈ પૂછે છે : ‘બહેન, કેમ આ લાલ મોઢું ? કાંઈ અસુખ ?’ ‘ના, ભાઈ, કંઈ નથી, સહેજ તમે જાવ ડેલીએ, દરબાર વાટ જોતા હશે.’ ભાઈ ગયા, ઓરડામાં એકાન્ત હતી. પણ દેહની એબ ઓરડાનેય ન દેખાડાય એવું એ વખતનું માનસ હતું. સાદ કર્યો, ‘છોડીએ ! મારો બીજો લેંદો લાવો, મને એએ વીટળાણો છે,’ ‘બાપ રે !’ કહેતી વડારણો રક્ફક્ર થઈ ! તોય રજપૂતાણી ન ડગી. સાપને બરાબર દબાવીને ઊઠ્યાં. જીવ જાવા જેવું થાય છે, પણ ધીરે રહી સામી ઓળવણથી બીજો લેંદો લીધો. એક હાથે લેંદો બદલાવ્યો. બીજે હાથે સર્પને લેંદા સમેત ઝાંટીને દૂર ફુંગાવ્યો.

બેશક, આજે આપણાને દેહમરજાદનાં જૂનાં ધોરણો ગીલાં કરવાની જરૂર પડી છે. લજજાની કેટલીક જૂની લાગણીઓમાં આપણાને અતિરેક જણાય છે. એમ તો ચુગેચુગના રીતિવિવાજો જુદા પડે છે. પરંતુ તેથી આપણે ઉપર લખ્યા તેવા જૂના સમયના શુદ્ધ દેહમરજાદના આદર્શને નમી કાં ન શકીએ ? એને નમવાથી આજના ચુગમાગયા પરિવર્તનને કાંઈ આપણે અપમાનવાની જરૂર નથી. એ જ રીતે પતિભક્તિ, શિયાળ, આતિથ્ય દૃત્યાદિ વાતો વિષે એ ગત ચુગની ઉગર – અતિ ઉગર ભાવનાને આપણે શું ન્યાય ન આપી શકીએ ?

મૃત્યુ-ભાવના

એ જ રીતે એનાં મૃત્યુ તપાસો : આજ તો ભાડે લીધેલાં પશુ જેવા સિપાઈએ પણ સમરાંગણમાં જઈને સહસ્ર-સહસ્રને હિસાબે સામી છાતીએ ઘા ઝીલી મૃત્યુ સ્વીકારે છે, ને છતાં આપણે પૂજુએ તેવાં એ બલિદાન કોઈ એક બિલાદ (‘કાંગ’) માથે ચઢતાં આપણે જોયાં છે ? હવે સોરઠી વીરોનાં થોડાંએક મૃત્યુનાં દર્શન કરીએ, કેમ કે તેમાં પણ શાંત મૃત્યુની એક નિરાળી જ ભાત્ય પાડેલી છે. મરછુ નદીને કિનારે તલવાર કાઠીને વૃદ્ધ ફકીરો કરપડો સામે કાંઠે ઊભેલા શત્રુઓની સનસન ગોળી વડે વીધાઈને

પોતાના બાલ રાજને ખાતર જયારે પડે છે, ત્યારે એ શું કરવા લાગે છે ? પોતાની પછેડીની ફાંટમાં ધૂળ ભરવા માંડે છે ! સામે કાંઠેથી સાદ આવ્યો : ‘ફકીરા, સનેપાત ઉપડ્યો શું ?’ ‘એ બાપ, સનેપાત નથી; પૂરૈપૂરી સાધ છે, મારા ધણીને સ્વર્ગાપરમાં જઈને કહી શકીશ કે, હે ધણી ! જુવતાં તો તારી ધરતીને મેં તારા પુત્ર માટે રક્ષી રાખી, એક તસુય શાત્રાઓને હાથ જવા ન દીધી, પણ મરતાં મરતાંયે તારી જમીન લીધી છે, શાત્રાઓને દીધી નથી.’ આટલું ઉરચારીને એ વીર છેલા શાસ સુધી ફાંટમાં માટી ભરતો રહ્યો.

ઈસો ને આસો પણ મરતી વખતે જે શુદ્ધિ દાખવે છે તે આપણે જોઈ ગયા. હવે બીજો પ્રકાર જુઓ. રાઠોડ ધાધલ અને કલોજુ લૂણાસરિયાના મૃત્યુની અંદર છેલ્લી ઘડી આવી પહોંચતાં તો શાત્રાઓ ભુલાયા, હરાજુત ભુલાઈ, બીજુ કાંઈ ન યાદ આવ્યું. વેર-ઝેર એના આત્માની અંદરથી ઓસરી ગયાં. સ્મૃતિ રહી તે માત્ર પોતાના મૃત્યુની વિધિની. રાઠોડ ધાધલનું અંતર્ચિયાળ મૃત્યુ થયું એટલે પિંડ મૂકનાર કોણ ? લોહીને ધૂળમાં બેળવી ગારાના ત્રણ પિંડ કરી પોતે એ કિરયા ઉકેલી. તલવારની મૂઠને વૃક્ષસ્થળ પર રાખી સૂતા. અખંડ ઊંઘ લઈ લીધી, અને કલોજુએ ગારાના શિવજી બનાવી સમરાંગણમાં પોતાની ગરદન વાઢી કમળપૂજાનાં વ્રત પાંચ વરસ પહેલાં પૂરાં કર્યા. એટલી બધી શુદ્ધિ ! એવું મીઠું વિસમરણ ને એવું અખંડ આત્મભાન !

જાપાનમાં કંઈક એવી જ મૃત્યુપરથા હતી. રાજ્ય કે રાજ પ્રત્યે ગંભીર દોષ થયો હોય ત્યારે જાપાની ક્ષત્રિયો ધરમાં બેસી હારાકીરી કરે,

1.

‘૧. કરપઢાની શૌર્ય કથાઓ : ફકીરો કરપડો ‘(‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ ભાગ ૨)

2.

૨. ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’, ભાગ ૩.

3.

૩’સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’, ભાગ ૩.

હારાકીરી એટલે ? ફરાદમણ પૂજા કરતા હોય તેટલી જ સહેલાઈથી

કટાર વડે પેટ ઉપર ત્રણ ચીરા કરવા, પછી ગરદન વીધીને હથિયારમાં છેક મગજના ભાગ સુધી માથું પરોવી નાખવું; ને કિરયા ખતમ થતાં સુધી શુદ્ધિ જાળવવી. આવા મૃત્યુઓને બુદ્ધિ હસી કાઢી શકે છે, પણ તેમાં મરનારનો દેહ પરનો જે વિજય દેખાય છે તેને કોઈ પણ બુદ્ધિવાદની પટુતા ઝાંખો પાડી નહીં શકે.

ઘોડી ને ઘોડેસવાર

બોં બીની, ઘોડા ભલા, ડાબા ઉપડિયા,
(કાં) મરદાનેણી માણવા, (કાં) ખગ વાચા ખડિયા

એક સખી બીજુ સખીને પૂછે છે કે, આવી મેદાભીની, મુશ્કેલ ભોમને માથે આવા ભલા ઘોડા પર ચડીને ઊપડતે ડાબલે આ અસવાર કચાં જતા હશે ? જવાબ મળે છે કે, બીજે કચાં જાય ? – બેમાંથી એક માર્ગ : કાં પોતાની મૃગનયની સ્ત્રીને મળવા, ને કાં સંગ્રામમાં ખડગ વીજવા; કાં પ્રેમપંથે ને કાં શૌર્યપંથે.

કોઈ ઘોડો, કોઈ પરખડો, કોઈ સચંગી નાર,
સરજનહારે સરજિયાં, તીનું રતન સંસાર.

પ્રભુએ ત્રણ રતનો સંસારમાં સરજયાં છે : કોઈ તેજુ ઘોડો, કોઈ શુરવીર પુરુષ ને કોઈ એને શોભાવનારી સુલક્ષણી નારી. ત્રણેનો મેળ પ્રભુ જ મેળવી શકે છે.

નલ ઘોડા, વલ વંકડા, હલ બાંધવા હથિયાર,
જાગ્રા ઘોડામાં ઝીકવા, મરવું એક જ વાર.

ભલા ઘોડા સવારી કરવાના હોય, શિર પર વાંકડિયા વાળ હોય ને અંગે બાંધવાને હથિયાર હોય, પછી બહોળા શત્રુ-ઘોડેસવારો પર ત્રાટકવાનું હોય, તો પછી ભલે મોત આવે – મરવું તો એક જ વાર છે ને !

એ થળી ગામને ચોરે એક દિવસ સાંજે કાઠિયાવાડનાં ઘોડાની વાતો મંડાણી હતી : કોઈ માણકીનાં વખાણ કરતું હતું, તો કોઈ તાજણનાં પરાકરમ કહેતું હતું. એમ બેરી, ફૂલમાળ, દેશમ, વાંદર્ય... વગેરેની વાતો નીકળી. એક જણે કુંધાની ઘૂંઠ લેતાં લેતાં કદયું, “એ બાપ ! જે ઘડીએ જાતવંત ઘોડાને માથે એવા જ જાતવંત અસવાર ચડે, તે ઘડીએ જાતા આભનેય ટેકો દ્યે, હો !”

એક ચારણ બેઠો હતો, એના હોઠ મરકતા હતા.

“કાં બા, હસો કાં ? મોટા અસવાર દેખાઓ છો !”

“અસવાર હું તો નથી, પણ એવા એક અસવાર અને એવી જ જોડીદાર ઘોડી મેં જોયેલ છે !”

“ત્યારે, બા, કહો ને એ વાત ! પણ વાતમાં મોણ ન ઘાલજો ! જોયું હોય એવું જ કહી દેખાડજો.”

ખોખારો મારીને ચારણે પોતાનું ગળું ઠીક કરી લીધું. પછી એણે ડાયરાને કહ્યું : “ બા, જોયું છે એવું જ કહીશ, મોણ ઘાલું તો જોગમાયા પહોંચશે, પણ ચારણનો દીકરો છું, એટલે શરૂવીરાઈને લાડ લડાવ્યા વગર તો નહિ રહેવાય.”

હોકાની ઘૂંટ લઈને એણે વાત માંડી.

વધુ નહિ, પચીસેક વરસ વીત્યાં હશે. સોરઠમાં ઈતરિયા ગામે સૂથો ધાધલ નામનો એક કાઠી રહેતો હતો. પચીસેક વરસની અવસ્થા. ઘરનો સુખી આદમી, એટલે અંગને રૂંવાડે રૂંવાડે જુવાની જાણે હિલોળા લ્યે છે. પરણ્યાં એકાદ-બે વરસ થચાં હશે. કાઠિયાણીને ખોળો ભરીને પિયરિયામાં સુવાવડ કરવા લઈ ગયાં છે. દીકરો અવતર્યો છે. બે મહિના સુવાવડ પહેલાંના, અને બે મહિના સુવાવડ પછીના — એમ ચાર- ચાર મહિનાના વિજોગ થયા એની વેદના તો આપા સૂથાના અંતરજામી વિના બીજું કોણ સમજુ શકે ?

એમ થાતાં થાતાં તો આભમાં અખાઢી બીજ દેખાણી. ઇંદ્ર મહારાજ ગેડીદકે રમવા માંડ્યા હોય એમ અખાટ ધડૂકવા મંડ્યો. કુંગરાને માથે સળાવા કરતી વીજળી આભ-જમીનનાં વારણાં લેવા માંડી. સાત-સાત થર બાંધીને કાળાંધોર વાડળાં આસમાનમાં મંડાઈ ગયાં.

પછી તો, વાંદળાંનાં હૈયાંમાં વિજોગની કાળી બળતરા સળગતી હોય તેવી વીજળી આકાશનાં કાળજા ચીરી ચીરીને ભડભડાટ નીકળવા લાગી. કોણ જાણે કેટલાયે આધેરા સાગરને કાંઠે દિલડાંનાં સંગી બેઠાં હશે, તેને સંભારી સંભારીને વિજોગી વાડળાંઓ મનમાં મનમાં ધીળં ધીળં રોવા માંડ્યાં. પાતાની સાંકળ (ડોક)ના તરણ-તરણ કટકા કરીને મોરલા ‘કે હુ...ક ! કે હુ...ક !’ શબ્દ ગેહકાટ કરવા મંડ્યા; ટેલડીઓ ‘ટેક્કુક !... ટેક્કુક !’ કરતી સ્વામીનાથને વીટળાવા લાગી. વેલડીઓ ઝાડને બાથ ભરી ભરી ઊંચે ચડવા મંડી. આપા સૂથાએ આભમાં નીરખ્યા જ કર્યું . એનો જુવ બહુ ઉદાસ થઈ ગયો. એક રાત તો એણે પથારીમાં આળોટી આળોટીને કાઢી. સવાર પડ્યું ત્યાં એની ધીરજની અવધિ આવી રહી. પોતાની માણકી ઘોડી ઉપર અસવાર થઈને આપો સૂથો સસરાને ગામ મેંકડે રવાના થયા.

મેંકડે પહેંચીને તરત જ આપાએ ઉતાવળ કરવા માંડી. પણ સાસરિયામાં જમાઈરાજ મહેમાન થાય એ તો પાંજરામાં પોપટ પુરાયા જેવું કહેવાય ! એ પોપટનો છુટકારો એકદમ તો શી રીતે થાય ? એમાંચ વળી વરસાદ આપાનો વેરી જાગ્યો : દિવસ અને રાત આભ ઇંદ્રરાધાર વરસવા લાગ્યો. હાથીની સૂંઠો જેવાં પરનાળાં ખોરડાંનાં નેવાંમાંથી મંડાઈ ગયાં. એ પાણીની ધારો નહોતી વરસતી. પણ આપાને મન તે ઇંદ્ર મહારાજની બરછીઓ વરસતી હતી ! સાસરાના વાસમાં પોતાની કાઠિયાણીના પગની પાની તો શું,

પણ એટાણાનો છેડોયે નજરે ન પડે ! એમ ત્રણ દિવસ થયા. આપાનો મિજાજ ગયો. એણે જહેર કરી દીધું કે, “મારે તો આજે જ તેડીને જવું છે.”

સાસુ કહે : “અરે બાપ ! આ અનરાધાર મે' મંડાણો છે... એમાં કયાં જશો ?”

“ગમે ત્યાં – દરિયામાં ! મારે તો તમારા ઘરનું પાણી અત્યારથી હરામ છે. મારે વાવણી ખોટી થાય છે.”

આપાને શાની વાવણી ખોટી થાતી હતી ! – હૈયાની વાવણી !

ગામનો પટેલ આત્યો. પટેલે કદયું : “આપા ! તમને ખબર છે? આડી શેતલંજુ પડી છે. આજ ત્રણ-ત્રણ દિવસ થયાં શેતલંજુનાં પાણી ઉત્તરતાં નથી. ચારેકોર જળબંબાકાર થઈ ગયું છે અને તમે શી રીતે શેતલંજુ ઉત્તરશો ?”

“ત્યાં વળી થાય તે ખરં, પણ આંહીથી તો નીકળયે જ છૂટકો છે.”

“ઠીક, આજનો દિવસ જાળવો. આંહીનું પાણી હરામ હોય તો મારું આંગણું પાવન કરો. કાલે સવારે ગમે તેવો મે' વરસતો હોય તો પણ મારા છ બળદ જોડીને તમને ઈતરિયા ભેણા કરી દઈશ.”

તે દિવસ આપો રોકાણા. બીજે દિવસે છ બળદ જોડીને પટેલ ગાડું લઈ હાજર થયો. વરસાદ તો આભમાં તોળાઈ રદ્દ્યો હતો. બધાંએ જમાઈના મો સામે જોયું, પણ જમાઈનું હૈયું ન પીગળયું. જુવાન કાઠિયાણીએ માથાબોળ નાહીને ધૂપ દીધેલાં નવાં લૂગડાં પહેર્યાં. માથું

1. અસલી કાઠિયાણીઓ અને ચારણ્યો આ સુગંધી ધૂપ જુદી જુદી સુગંધી વનસ્પતિમાંથી પોતાને હાથે જ બનાવતી , અને ધોયેલાં વલ્લોને એનો ધૂમાડો દઈ રનાન કર્યા પછી પહેરતી. એકેક મહિના સુધી ખુશબો ન જાય તેવો એ ધૂપ હતો , સોધા નામનો ‘ પોમેટમ ‘ જેવો જ ચીકણો. પદાર્થ પણ તે જીઆ જાતે તૈયાર કરતી. એણેલા વાળ ઉપર એનું લેપન થતું તેથી વાળ કાળા , વ્યવસ્થિત અને સુગંધી રહેતા. પણ એ સોપો બરીને રીચે સુંદર કમાનો કોરતી. ગાલ ઉપર પણ એની ઝીણી ટપકી કરીને સૌદર્ય વધારતી.

એણીને બેય પાટી ભમરાની પાંખ જેવો કાળો, સુગંધી

સોધો લગાત્યો. સેંથામાં સુગંધી હિંગળો પૂર્યા. માતા અને બે મહિનાનું બાળક ગાડામાં બેઠાં.

મેંકડા અને ઈતરિયા વરચે, મેંકડાથી અઢી ગાઉ ઉપર, કરાંકચ ગામને પાદર, શેતલંજુ નદી ગાંડીતૂર બને છે. ઠેઠ ગીરના કુંગરમાંથી શેતલ (શેતલંજુ)નાં પાણી ચાલ્યાં આવે એટલે આઠ-આઠ દિવસ સુધી એનાં પૂર ઉતરે નહિ. એક કાંઠેથી બીજે કાંઠે જવું હોય તો મુસાફરોને ત્રાપામાં બેસીને નદી ઉત્તરવી પડે.

ગાડું અને માણકીનો અસવાર શેતરંજુને કાંઠે આવીને ઊભાં રદ્દ્યાં. માતેલી શેતલ ઘુઘવાટા કરતી કરતી બે કાંઠે ચાલી જાય છે. આજ એને આ જોબનભર્યા કાઠી જુગલની દયા નહોતી. નદીને બેય કાંઠે પાણી ઊતરવાની વાટ જોતાં વટેમાર્ગુઓની કતાર બંધાઈને બેઠી હતી. હું ચ તે દી શેતલને કાંઠે બેઠો હતો, ને મેં આ બધું નજરોનજર જોઈયું. ત્રાપાવાળાઓ ત્રાપા બાંધીને ચલમ ફુંકતા હતા. બધાંચ વટેમાર્ગુ આ કાઠિયાણીની સામે જોઈ રદ્દ્યાં – જાણો આરસની પૂતળી સામે જોઈ રદ્દ્યાં હોય ! જોગમાયાના સમ શું એ રૂપ ! નદીને જો આંખ્યું હોત તો એ નમણાઈ દે ખીને પૂર ઉતારી નાખત !

આપા સૂથાએ ત્રાપાવાળાને પૂછ્યું : “ સામે કાંઠે લઈ જશે ? ”

કોળીઓ બોલ્યા : “ દરબાર, આમાં ઊતરાય એમ નથી. જુઓ ને – બેય કાંઠે આટલાં માણસો બેઠાં છે ! ”

“પાણી કચારે ઊતરશે ? ” ”કાંઈ કહેવાય નહિ.

ગાડાવાળા પટેલે આપાને કહ્યું : “આપા ! હવે ખાતરી થઈ? હજુય માની જાવ તો ગાડું પાછું વાળું.”

“હવે પાછાં વળીએ તો કુઈ (સાસુ) ત્રણ તસુ ભરીને નાક કાપી લ્યે ! પાછાં તો વળી રિયાં, પટેલ ! ”

આપાની રંગમાં માણકી થનગનાટ કરી રહી હતી. હમણાં જાણો પાંખો ફફડાવીને સામે કાંઠે પહોંચી જાઉં – એવા ઉછાળા એ મારી રહી હતી. નદીના મસ્ત ઘુઘવાટાની સામે માણકી પણ હણહણાટી દેવા લાગી. ઘડીક વિચાર કરીને ઘોડેસવાર ત્રાપાવાળા તરફ ફર્યો. “ કોઈ રીતે સામે પાર ઉતારશો ? ”

“કેટલાં જણ છો ? ” લાલચું ત્રાપાવાળાએ હિંમત કરી.

“એક બાઈ ને એક બરયું. બોલો, શું લેશો ? ”

“રૂપિયા સોળ હોય તો હમણાં ઉતારી જઈએ.”

“ સોળના કાકા ! ” કહી આપાએ કમરેથી વાંસળી છોડીને “ખર્ડિગ....ખર્ડિગ” કરતા સોળ રૂપિયા ગણી દીધા. જાણો એ રણકારમાં આપાની આજની આવતી મધરાતના ટકોરા વાગ્યા. એણે હાકલ કરી “ઊતરો હેઠાં.”

કાઠિયાણી નીચે ઊતરી. બે મહિનાનું બાળક બે હાથે હૈયાસરસું દાબીને બાઈ એ ઘરતી ઉપર પગ માંડ્યા. શું એ પગ ! જાણો પગની પાનીઓમાંથી કંકુની ટગાલી થાતી જાય. કસૂંબલ મલીરના પાતળા ઘૂંઘટમાંથી એનું માં દેખાતું હતું. કાળાં કાળાં વાદળાંનું કાજળ ઉતારીને આંજેલી જાણો એ બ આંખો : અને એ આંખોના ખૂણામાં ચણોઠીના રંગ

જેવી રાતીયોળ ચટકી : હેમની શરણાઈઓ જેવી એના હાથની કળાયું : માથે લીલાં લીલાં છુંદણાં : બંસીધારી કા'ન અને ગોપીનાં એ મોરાં : અને હેમની દીવીમાં પાંચ-પાંચ જયોત સળગતી હોય તેવી, ડાબા-જમણા હાથની પાંચ-પાંચ આંગળીઓ : મુસાફરોની નજર જાણે એ પૂતળીએ બાંધી લીધી. બધાંચ બોલી ઉઠ્યાં : “આપા, ગજબ કાં કરો ? આવું માણસ ફરી નહિ ભળે, હો ! આવું કેસૂડાના જેવું બાળક કરમાઈ જાશે. આપા, પરતાશો; પોક મૂકીને રોશો.”

“જે થાય તે ખરી, ભાઈઓ ! તમારે કાંઈ ન બોલવું.” આપાએ જરાક કોચવાઈને ઉત્તર દીધો, કાઠિયાણીને કહ્યું : “બેસી જાઓ.”

જરાયે અચકાયા વિના, કાંઈ યે પૃષ્ઠપરછ કર્યા વિના, “જે માતા !” કહીને કાઠિયાણી ત્રાપા ઉપર બેઠી. પલાંઠી વાળી ખોળામાં બાળક સુવાડ્યું. ઘૂમટો કાટીને પગ હેઠળ દબાવી દીધો. ચાર તુંબડાં, અને એની ઉપર ઘંટીએ દળવાની નાની ખાટલી ગોઠવીને કરેલો એ ત્રાપો ! મોટા આગળ ધીગું રંટવું બાંધેલું હોય. એ રંટવું ઝાલીને બે તરિયા એ ત્રાપાને તાણે. એ રીતે ત્રાપો તણાવા લાગ્યો. આપા માણકીને ઝાલીને કાંઢે ઊભા ઊભા જોઈ રદ્દ્યા છે. ત્રાપો સામે પાર પહોંચી જાય તે પછી માણકીને પાણીમાં નાખું, અને નાખ્યા બેળો જ સામે કાંઢે કાઠિયાણીને આંબી લઈ – એવા અડગ વિશ્વાસથી એ ઊભો હતો. માણકીને તો એણે આવાં કેટલાંયે પૂર ઉત્તરાચ્યાં હતાં. અને માણકી પણ જાણે પોતાની સમોવડ કાઠિયાણી પોતાની આગળ પાણી તરી જાય છે એ દેખી શકાતું ન હોય તેમ ડાબલા પણાડવા લાગી. જાણે એના પગ નીચે લા બળતી હોય એમ છંદ્યા-નાંછંદ્યા પગે એ ઊભી છે.

ત્રાપો શેતલની છાતી ઉપર રમવા લાગ્યો. નાનું બાળક નદીની લીલા નિહાળીને ઘુઘવાટા દેતું ઊછળવા લાગ્યું. માતાએ ત્રાપાની સમતોલતા સાચવવા બાળકને દબાચ્યું, ત્યાં તો મધવહેણમાં પહોરચાં.

“ભૂંડી થઈ !” એકાએક આપાના મૌખાંથી ઉદ્ગાર નીકળ્યા.

“ગજબ થયો !” બેય કાંઠાના માણસો એ જાણે પડદ્યો દીધો.

આશારે એક સો આંખો એ ત્રાપા ઉપર મંડાણી હતી; વાંબ એક લાંબો, એક કાળોતરો સાપ મૂંગાતો મધવહેણમાં. ઉડતો આવતો હતો. નાગ પાણીમાં અકળાઈ ગયેલો. પાણીના લોટ એને બહાર નીકળવા દેતા નહોતા. એ ઊગરવાનું સાધન ગોતતો હતો. એણે ત્રાપો દેખ્યો. અર્જુનના ભાથામાંથી તીર જાય તેમ આખું શરીર સંકેલીને નાગ છલાંગ મારી ત્રાપા ઉપર જઈ ચડ્યો, બરાબર કાઠિયાણીના મૌ સામે જ મંડાણો. સૂપડા જેવી ફેણ માંડીને “કું...” અવાજ કરતો એ કાઠિયાણીના ઘૂમટા ઉપર ફેણ પણાડવા લાગ્યો. પણ એ તો કાઠિયાણી હતી ! એ ન થડકી. એનાં નેત્રો તો નીચે બાળક ઉપર મંડાણાં છે. એના મુખમાંથી “જે મા !... જે મા !” ના જાપ ઊપડ્યા.

“આપા, ગજબ કર્યો !” માણસો એકશ્વાસે બોલી. ઊહ્યા. આપા તો એકદયાન બની રહ્યા છે. એણે જોયું કે નાગે ફેણ સંકેલી મો ફેરવ્યું, રાંટવા ઉપર શરીર લાંબુ કરીને એ ચાલ્યો. આપાએ બૂમ પાડી :

“ એ જુવાનો ! સામા કાંઠા સુધી રાંટવું ન છોડજો, હો ! સો રૂપિયા આપીશ.”

ત્રાપાવાળાને કાને શબ્દો પડ્યા : આ શી તાજુબી ! સો રૂપિયા બીજા ! પાછું ફરીને જુએ ત્યાં તો કાળને અને એના હાથને એક વેંતનું છેટું ! ‘વોય બાપ !’ ચીસ નાખીને એમણે હાથમાંથી રાંટવું મૂકી દીધું; “ ટબ - ટબ - ટબાક ! ” ટબતા ટબતા બેય જણા કાંઠે નીકળી ગયા.

રાંટવું છૂટ્યું, અને ત્રાપો ફર્યો. મધ્યવહેણમાં ઘૂમરી ખાધી.... ઘરરર ! ઘરરર ! ત્રાપો તણાયો. “એ ગયો.... એ ગયો... કેર કર્યો આપા ! – કેર કર્યો” એવી રીડિયારમણ બેય કાંઠે થઈ રહી. રાંટવે ચડેલો નાગ પાણીમાં ડૂબકી ખાઈને પાછો ત્રાપા ઉપર આવ્યો, બાઈની સામે મંડાણો. બાઈની નજરના તાર તો બીજે કયાંય નથી – એના બાળક ઉપર છે; અને એના અંતરના તાર લાગ્યા છે માતાજીની સાથે. ત્રાપો ઊભે વહેણે ઘરેરાટ તણાતો જાય છે. ‘જે જગદમ્બા ‘નો મૃત્યુ-જાપ જપાતો જાય છે.

આપો જુએ છે કે કાઠિયાણી ચાલી ! એક પલકમાં તો એણે અસ્ત્રી વિનાને સંસાર કટ્ટી લીધો, અને –

કુંગાર ઉખર દવ બળે, ખન-ખન ઝરે અંગાર,
જકી હેડી હલ ગઈ, વો કા બુરા હવાલ.

અને –

કંથા પહેલી કામની, સાંચા , મ માર્યો,
રાવણ સીતા લે ગયો, વે દિન સંભાર્યો.

– એવા એવા દરાસકા પડી ગયા. પણ વિચારવાનું વેળું કયાં હતું ?

કાઠીએ માણકીની વગ ઉતારીને કાઠાની મૂંડકી સાથે ભરાવી. મોરડોય ઉતારી લીધો. ઊગટાને તાણીને માણકીને ત્રાજવે તોળે તેમ તોળી લીધી, ઉપર ચડ્યો. નદીને ઊભે કાંઠે હેઠવાસ માણકીને વહેતી મૂકી. મણીકા-મણીકા જેવડા માટીના પિંડ ઉડાડતી માણકી એક ખેતરવા ઉપર પલક વારમાં પહેંચી. આ બદ્યું વીજળીને વેગે બન્યું.

“બાપ માણકી! મારી લાજ રાખજે !” કહીને ઘોડીના પડખામાં એડી લગાવી.

શેટલંજુના ઊંચા ઊંચા ભેડા ઉપરથી આપાએ માણકીને પાણીમાં ઝીકી. “ ધુખાંગ ” દેતી દસ હાથ ઉપર માણકી જઈ પડી. ચારે પગ લાંબા કરીને એ પાણીમાં શેલારો દેવા લાગી, પાણીની સપાટી ઉપર ફક્ત માણકીનું મોઢું અને ઘોડેસવારની છાતી એટલો જ ભાગ

દેખાતા હતા. માણકી ગઈ બરાબર મધ્યવહેણમાં ત્રાપા આડી ફરી. ત્રાપો સરી જવામાં પલક વાર હતી. આપાના હાથમાં ઉદાડી તલવાર હતી. બરાબર ત્રાપો પાસે આવતાં જ આપાએ તલવાર વાઈ : “ડુક ” દઈને નાગનું ડોકું નદીમાં જઈ પડયું. પલક વારમાં આપાએ રાંટવું હાથમાં લઈ લીધું.

“ રંગ આપા ! વાહ આપા !” નદીને બેય કાંઠેથી લોકોએ ભલકારા દીધા. મસ્તીખોર નદીએ પણ જાણે શાબાશી દીધી હોય તેમ બેય બેડામાંથી પડછંદા બોલ્યા.

ચારે દિશામાં રાક્ષસ જેવા લોટ ઊંઘળી રદ્દ્યા છે ! કાઠિયાણી અને બાળક પાણીમાં તરબોળ છે : મા-દીકરાનાં મોમાં પણ પાણી જઈ રદ્દ્યું છે. આપો ઉપરવાસ નજર કરે ત્યાં તો આરો અર્ધો ગાઉ આદે રહી ગયેલો; સામે પાણી- એ ઘોડી ચાલી શકશે નહિ. સન્મુખ નજર કરે ત્યાં નદીના બેડા માથોડું-માથોડું ઊંચા ! કેવી રીતે બહાર નીકળવું ?

“બાપ માણકી ! બેટા માણકી !” કહીને આપાએ ઘોડીની પીઠ થાબડી. ઘોડી ચાલી.

“કાઠિયાણી, હવે તારું જુવતર રાંટવામાં છે, મા બરાબર ઝાલજે.” કાઠીએ કદયું.

કાઠિયાણીએ બાળકને પલાંઠીમાં દબાવ્યો : બે હાથે રાંટવું ઝાલ્યું, રાંટવાના છેડા આપાએ કાઠાની મૂંડકીમાં ભરાવ્યો. માણકી કાંઠા પાસે પહોંચી, એના પગ માટી ઉપર ઢેરાણા.

“કાઠિયાણી ! ઝાલજે બરાબર !” કહીને આપાએ માણકીના પડખામાં પાટું નાખી. ચારે પગ સંકેલીને માણકીએ એ માથોડું-માથોડું બેડા ઉપર છલાંગ મારી... પણ બેડા પલળેલા હતા, માટીનું એક ગાડા જેવડું ગાંદળું ફસકયું. માણકી પાછી પાણીમાં જઈ પડી. ત્રાપો પણ, એ બાળક અને માતા સોતો, પાછો પછડાણો. મા-દીકરા મૂંજાઈને પાછાં શુદ્ધધિમાં આવ્યાં.

“બાપ માણકી !” કહીને ફરી વાર બેખડ પાસે લઈને આપાએ માણકીને કુદાવી. ઉપર જઈને માણકી પાછી પાણીમાં પછડાણી. ભૂતાવળ જેવાં મોજાં જાણે ભોગ લેવા દોડયાં આવ્યાં.

ત્વીજુ વખત જયારે માણકી પડી, ત્યારે કાઠિયાણી બોલી : “કાઠી, બસ ! હવે ત્રાપો મેલી દ્યો ! તમારો જુવ બચાવી લ્યો. કાચા હેમખેમ હશે તે બીજુ કાઠિયાણી ને બીજો છોકરો મળી રહેશે. હવે દાખડો કરો મા.”

“બોલ મા ! – એવું વસમું બોલીશ મા ! નીકળીએ, તો ચારે જુવ સાથે નીકળીશું; નીકર ચારે જણાં જળસમાદિ લેશું. આજની રાત રહેવાની પ્રતિફા છે – કાં ઈતરિયાને ઓરડે, ને કાં સમદરના પાતાળમાં.”

“માણકી ! બાપ ! આંહી અંતરિયાળ રાખીશ કે શું ?” કહીને ચોથી વાર એડી મારી. માણકી તીરની માફક ગઈ. ભેડાની ઉપર જઈ પડી. કૂવામાંથી બોખ નીકળે તેમ કાઠિયાણી અને એના બાળક સહિત હેમખેમ ટ્રાપો કાંઠે નીકળી પડ્યો. “રંગ આપા ! રંગ ધોડી !” એમ કિક્કિયારી કરતાં માણસો ટોળે વળયાં, આપા માણકીને પવન નાખવા મંડ્યા. પણ માણકીને હવે પવનની જરૂર નહોતી : એની આંખો નીકળી પડી હતી, એના પગ તૂટી ગયા હતા, એના પ્રાણ છૂટી ગયા હતા.

માથા ઉપર સાચી સોનેરીથી ભરેલો ફેંટો બાંદ્યો હતો તે ઉતારીને સૂથા ધાધલે માણકીના શરીર ઉપર ટાંકયો. માણકીને ગળે બથ ભરીને પોતે પોકે પોકે ચોયો. “બાપ માણકી ! મા માણકી !” — એવા સાદ પાડી પાડીને આપાએ આકાશને રોવરાવ્યું, ત્યાં ને ત્યાં જળ મૂકચ્યું કે જીવતા સુધી બીજા કોઈ ધોડા ઉપર ન ચડવું. કાઠિયાણીનાં નેતરોમાંથી પણ ચોધાર આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતાં.

ઔસી વરસનો થઈને એ કાઢી મર્યા. પોતાના ભાણેજ દેવા ખાચરની ધોડારમાં બાર-બાર તો જાતવંત ધોડાં હતાં : પણ પોતે કદી કોઈ ધોડે નહોતો ચડ્યો.

“ રંગ ધોડી - ઝાઝા રંગ !” એમ કહીને આખા ડાયરાએ કાન પકડ્યા.

૨

કલાજુ લૂણસરિયો

ગો ડળના કોઠા ઉપર ‘દરસાંગ ! દરસાંગ ! દરસાંગ !’ એવે અવાજે તરદાયો ટોલ વાગવા લાગ્યો, અને ‘ધોડાં ! ધોડાં ! ધોડાં !’ પોકારતો પોકારતો ચોપદાર પ્રભાતને પહોરે રજપૂતોની ડેલીએ ડેલીએ ઘૂમવા લાગ્યો. એટલામાં એક ડેલીમાંથી એક જુવાન બહાર ઢોડ્યો આવે છે, અને ચોપદારને પૂછે છે, “ભાઈ, શું છે ? શેનો ટોલ વગડે છે?”

“કલાજુભાઈ!” ચોપદાર ચાલતો ચાલતો કહેતો ગયો: “કુંડલાના હાદા ખુમાણે આપણો માલ વાળયો છે, પણ તમે ચડશો મા.”

“કા ?”

“બાપુએ ના પાડી છે : હજુ તમારી ચાકરી નોંધાણી નથી.”

“એમ તે કાંઈ હોય ! રજપૂતના દીકરા ભગવાનને ચોપડે ચાકરી નોંધાવીને પણી જ અવતરે છે.”

એટલું કહીને કલાજુ નામના અસવારે હથિયાર હુથ કરી ધોડી છોડી.

લૂણસર નામે વાંકાનેરનું એક ભાયાતી ગામ છે. ત્યાંનો ગરાસિયો કલાજુ પોતાના ભાઈએને લઈને ગોડળ બા’ કુંભાની પાસે નોકરી કરવા આવ્યો હતો. ત્રીસ

વરસની અવસ્થા હતી. આજ સવારથી એની ચાકરી નોંધવાની હતી, પણ મળસકામાં જ હાદો ખુમાણ નામે કુંડલાનો કાઠી પોતાનાં દોટસો ઘોડાં લઈને ગોડળની સીમાં ત્રાટકચો અને એણે પહુંચાંથી પરબારાં ટોર વાજયાં.

બા' કુંભાનો પગાર ખાનાર બીજા રજપૂત બહાર નીકળે-નીકળે ત્યાં તો કલોજુ પોતાના બે રજપૂતોની સાથે ચડી નીકળ્યો. દોટસો કાઠીઓએ પોતાની પાછળ ડાબલા ગાજતા સાંભળ્યા, પણ પાછળ નજર કરતાં ત્રણ અસવારો દેખ્યા. કંડોલિયાને પાદર કલાજુએ ઘોડાં બેળાં કરી દીધાં. આપાઓ એકબીજાને કહેવા માંડ્યા કે 'એ બા, ઈ તો, ભણેં વણ્ણિ કરવા આવતા સે, વણ્ણિ કરવા.' સહુને વિશ્વાસ બેઠો. ત્યાં તે રજપૂતો આંબી ગયા.

“આપાઓ ! આમાં હાદો ખુમાણ કોને કહીએ ?”

“ એ, ભણેં, મોટા આગળ હાલ્યા જાવ – મોટા આગળ એ... ઓલ્યા બાવળા ઘોડાનો અસવાર : માથે સોનેરી છેડાનો મેકર બાંદ્યો : સોનાની કુંડળ્યે ભાલો અને સોનાને કૂબે ટાલ : ઈજ આપો હાદો. ભણેં, બા, મારગ દ્યો, મારગ ! રજપૂતના દીકરા વણ્ણિ કરવા આવતા સેં, મારગ દ્યો.”

પોણોસો પોણોસો ઘોડાં નોખાં પડી ગયાં, વરચે થઈને ત્રણ રજપૂતો આગળ વદ્યા.

જે ઘડીએ આ ત્રણે ઘોડેસવાર હાદા ખુમાણની નજુક ગયા, તે ઘડીએ હાદા ખુમાણે જુવાનોની આંખ પારખી : એ આંખમાં વણ્ણિ નહોલી, વેર હતું. હાદા ખુમાણે ઘોડો. દાખ્યો. કલોજુ વાંસે થયો; પણ કલોજુ આંબે નહિ. એણે પોતાની ઘોડીના તરિંગમાં બરછી ભરાવી. ઘોડી જાગી ગઈ. હાદા ખુમાણની સાથે બેટબેટા કરાવી દીધા. કલાજુએ તલવાર ઉધાડી કરી. પેગડામાં ઊભા થઈને એણે તલવાર ઝીકી. હાદો ખુમાણ તો ઘોડાના પેટ નીચે નમી ગયો, પણ તલવારે ઘોડાની ઉપરનો ચોક્કાળ, ઓછાડ અને કાઠાંનાં પાઠાં : એ બદ્યું કાપીને ઘોડાના બે કટકા કરી નાખ્યા – નોખા નોખા બે કટકા !

હાદો ખુમાણ કૂદીને આદે ઊભો. જ્યાં નજર કરે ત્યાં ઘોડે તો ગુડાઈ ગયો ઢીઠો, પણ કલોજુની આંખનાં બેય રતનોને બહાર લબડી પડેલાં જોયાં. ‘વાહ જુવાન ! રંગ જુવાન !’ એવા ભલકારા દેતા દેતા હાદા ખુમાણ પોતાનો તરફાળ લઈને કલાજુને પવન ટોળવા લાગ્યા. ત્યાં દોટસો કાઠીઓ આંબી ગયા. કાઠીઓ કહેવા લાગ્યા કે “ભણે, આપા હાદા, ઈ ને ગુડુ નાખ્ય, ગુડુ નાખ્ય. દુશમનને આવાં લાડ કોણ સાટુ લડાવતો સે?”

દાદો ખુમાણ બોલ્યા કે “ખબરદાર, અને કોઈ હાથ અડાડશો મા. દોટસો કાઠીની વરચે ત્રાટકી જેણે એક ઝાટકે મારો ગાડા જેવા ધોડો વાઢી નાખ્યો, અને મારવાનો હોય નહિં, આમ જુઓ નિમકહુલાલી : આંખનાં બે રતન બહાર નીકળી પડ્યાં છે.”

કાઠીઓ જોઈને દિંગ થઈ ગયા.

ત્યાં ગોડળની વાર દેખાણી. ભાલાં ‘સમ વરળક ! સમ વરળક !’ કરતાં જબૂકયાં. કલાજુને મૂકીને કાઠીઓ ભાગી છૂટ્યા. પણ ત્યારથી આજ સુધીયે, ખુમાણોના ડાયરામાં કસૂંબા લેવાય છે ત્યારે ત્યારે ડાદ્યા કાઠીઓ ‘રંગ છે કલા લૂણસરિયાને!’ એમ કહીને કસૂંબો લે છે.

ગોડળ દરબારે કોઈ હકીમની પાસે કલાજુની આંખો ચડાવરાવી, અને મોટી જાગીર આપીને એની ચાકરી નોંધી.

૨

ધંધુકા ગામમાં તે વખતે મીરાં અને દાદો નામના બે બળિયા મુસલમાનો રહે. બેય ભાઈઓ કાઠિયાવાડમાં ધોડાં ફેરવે અને પૈસા આપે તેના પક્ષમાં રહી ધીગાણાં કરે. મીરાં અને દાદો આજ પણ સૌરાષ્ટ્રના શૂરાઓ તરીકે પ્રખ્યાત છે. એક દિવસ મીરાંને ખબર પડી કે કલોજુ લૂણસરિયો ધંધુકાને પાદર થઈને જાય છે. મીરાંએ સાદ કર્યો કે “અરે કલોજુ ધંધુકાને પાદરેથી પરબારા જાય ? ધોડો, અને પાછો વાળો.”

નાનો ભાઈ દાદો માથામાં ખૂબ ખુમારી રાખીને ફરતો. એ બોલ્યો કે “ભાઈ, કલોજુ તે એવો કચો હેતનો કટકો કે ઊલટો તું અને બોલાવવા માણસ દોડાવછ ?”

“દાદા, એ શૂરવીર છે; અને રામ રામ કર્યે પાપ ટળે.”

કલોજુ આવ્યો. મીરાંજુ અને બથમાં ઘાલીને મહચા. પણ દાદાએ મોંઅથી આવકાર પણ ન દીધો. કલોજુની બહુ સરભરા થવા માંડી, એ દેખીને દાદાને વસમું લાગ્યું. કલોજુને અપમાન લાગે તેવાં વેણ દાદાએ કાટ્યાં, મીરાં બોલ્યો કે, “દાદા, આજ એ આપણો મહેમાન છે, નીકર આંહી જ તને એના બળનું પારખું થાત. પણ તારા મનમાં ખુમારી રહી જતી હોય તો એક વાર લૂણસર જાજો.”

કલોજુ હસીને બોલ્યો : “હાં હાં, મીરાંજુભાઈ ! દાદો તો બાળક કહેવાય. મારા મનમાં એનો કાંઈ ધોખો નથી. અને દાદા, તું ખુશીથી લૂણસર આવજે ! હુંચ મારા ગજ પ્રમાણે પાણીનો કળશો લઈ પાદર ઊભો રહીશ.”

કલોજુ લૂણસર ગયો, પણ દાદાથી ન રહેવાયું. અને તો લુણસર જોવું હતું. એક દિવસ પોતાના સવારો લઈને બેય ભાઈ ચાલી નીકળયા. લુણસરને પાદર ઊભા

કહીને કલોજુને ખબર આપ્યા કે દાદા ધીગાણા માટે આવીને વાટ જુઓ છે. કલોજુની આંખો દુખતી હતી. આંખોમાં ભરણ આંજુને એ સૂતો હતો. આંખો ધોઈને એક કાટેલી તલવાર સોતો એ સામાન પણ નાખ્યા વિના ઘોડી ઉપર ચડ્યો; પાદરે આવીને આધેથી બોલ્યો : “ મીરાં—દાદા, રામરામ ! બહુ સારં કર્યું ! ભલે આવ્યા !”

મીરાંએ દાદાને કહ્યું : “ભાઈ, કલાજુનું પાણી તારે એકલાને જ જેવું છે : મારે એની સાથે વેર નથી અને આ બિચારા ઘોડેસવારો તે પેટ સારુ આવ્યા છે. માટે અમે ઊભા ઊભા જોશું, ને તમે બે સામસામા બાટકો. કાં તો અમે તને દફન કરીને જાશું, ને કાં એને બાળીને જાશું.”

બેય જણા વરચે ધીગાણું ચાલ્યું.

કલો કહે : “દાદા, પહેલે ધા તારો.”

“લે ત્યારે, પહેલો ધા સવા લાખનો....” કહીને દાદાએ ભાલું ઝીકયું. કલોજુની ઘોડી ગોઠણભેર બેસી ગઈ: ઉપર થઈને ભાલું ખાલી ગયું.

“દાદા, એમ ન હોય : જો આમ ધા કરાય” એમ બોલીને કલોજુએ કાટેલ તલવાર લઈને ઘોડીને દાબી, દાદાને માથે જનોઈવઠ ધા કર્યો : દાદો પડ્યો.

મીરાં એના અસવારોને કહે : “ભાઈયું ! કલાજુના હાથ તો જોયા ને? હવે એનું હૈયું જેવું હોય તો હાલો ભાગી નીકળો !”

અસવારોને લઈને મીરાં ભાગ્યો.

કલાજુએ વિચાર્યું : “ હાય હાય, એનો સગો ભાઈ એને મૂકીને ભાગ્યો ! પણ, દાદા, ફિકર નહિ, હું ય તારો ભાઈ છું,” એમ કહી, દાદાને ઘોડી પર નાખી, રજપૂત પોતાને ઘેર લઈ ગયા. માને કહ્યું કે “માડી, પેટનો દીકરો માનીને આ દાદાની ચાકરી કરજો.”

બે મહિના દાદાને પડે નાખીને સુવાણ થયા પછી કલોજુ ધંધુકે મૂકી આવ્યો. મીરાં કહે : “કાં દાદા, કલાજુને એાળખ્યો ?”

દાદો દાંત ભીસીને બોલ્યો : “એાળખ્યો, પણ એક વાર એના લૂણસરને માથે ગદેડાંનાં હળ હાંકીને મીઠાં વવરાવું તો જ હું દાદો !”

અમાસની અંધારી ઘોર અધરાત ભાંગી ગઈ હતી. મોટું ભળકડું થવા આવ્યું હતું. તે વખતે ગોડળને દરવાજે જરાદમણે આવીને સાદ પાડ્યો કે, “ભાઈ દરવાણી ! ઝટ દરવાજો ઉધાડ.”

“દરવાજો અત્યારે ન ઊંડે, ફૂંચિયું કલાજુભાઈને ધેર રહે છે.” દરવાને જવાબ દીધો.

“મારે કલાજુભાઈનું જ કામ છે. એને માથે આફત તોળાઈ રહી છે. ભાઈ દરવાણી ! મારા ધણીને ઝર ખબર દે.”

કલાજુને ધેરથી દરવાજાની કુંચીઓ આવી. બ્રાદમણને કલાજુની પાસે લઇ ગયા. એટાખીને કલોજુ બેલી ઉઠ્યો : “એહો, ગામોટ ! તમે અટાણે કયાંથી ? લૂણસરમાં સહુ ખુશીમાં છે ?”

“બાપુ, કાલ સવારે લૂણસર હશે કે નહિ હોય. આજ બપોરે અહીંથી ત્રીસ ગાઉ ઉપર મને એક કટક ભેટ્યું. આંબરડીથી હાદો ખુમાણ, અને ધંધુકેથી મીરાં-દાદો : સાથે સાડાત્રણસો ઘોડેસવાર : કદયું કે ‘લૂણસર ઉપર કાલે સવારે મીઠાં વાવશું’ સાંભળીને મેં ગોડલનો રસ્તો લીધો. તમારે પુણે જ મારા પગમાં જોર આવ્યું. આથી વહેલું તો પહોંચાય તેમ નહોતું; મરતો મરતો પહોંચ્યો છું.”

આકાશમાં મીટ માંડીને કલોજુ વખત માપવા મંડ્યો. સવાર આડા ઝાંગો વખત નહોતો રહ્યો. લૂણસર ત્રીસ ગાઉ આધે હતું, સવાર પડશે ત્યાં પોતાની જનમભોમકા ઉપર શાં શાં વીતકો વીતશે ! બે રજપૂતાણીઓ અને બાર વરસની નાની દીકરીની કેવી દશા થઈ હશે ! વિચાર કરીને કલોજુ દરજુ ઉઠ્યો.

પોતાના ભાણેજને બોલાવીને એણે ભલામણા કરી : “બાપ, આજ સવારે ભા’ કુંભાને કસૂંબાનાં નોતરાં દીધાં છે પણ હું સવાર સુધી રહું તો તો મારે કસૂંબાને સાટે ઝેરની તાંસળી પીવી પડે. તું દરબારને કસૂંબો પાઈને પછી ચડી નીકળજે. ભા’કુંભાને મારી વાત કહેજે. ફરી મળીએ તો હરિની મહેર, નીકર છેલા રામરામ છે.”

એટલું કહીને કલોજુ એકલો ઘોડી ઉપર ચડ્યો. ઘોડીની ગરદન ઉપર હાથ થાબડીને કદયું : “બાપ, તાજણ ! આજ સુધી મારી આબરા તેં જ રાખી છે, માટે આજ છેલ્લી ઘડીએ મારં મોત બગાડતી નહિ, હો ! આપણું લૂણસર લૂંટાય છે, બેટા !”

લૂણસરના સીમાડા ઉપર સૂરજ મહારાજનો જળહળાટ કરતો મુગાટ દેખાયો તે વખતે શ્યામ મોટાં લઈને વરસીનાં લોકો પાદરમાં ઊભાં હતાં. વીસ-વીસ વરસના કેટલાક જુવાનો ધાયલ થઈને પડ્યા પડ્યા ડંકતા હતા. પડખે લોહીનાં પાટોડાં ભર્યા હતાં.

થોડાક લોકોએ એકસામટી ચીસ પાડી : “ એ... એ કલોજુ બાપુ આવે.”

કોઈ કહે : “અરે, ગાંડા થાઓ મા ! કયાં ગોડળ, ને કયાં લૂણસર ! અત્યારે કલોજુ બાપુ કેવા ?”

“અરે, ન હોય શું ? આ એનો જ ભાલો ઝબકે. આ તાજણ બીજાની ન હોય. નક્કી કલોજુ બાપુના રુદ્ધિયામાં રામના દૂત કહી આવ્યા.”

“અરરર ! કલોજુ બાપુને મોઢું શું બતાવશું ?” એમ બોલીને ઘાયલ પડેલા જુવાનો પડખું ફર્યા, અને સદાને માટે આંખો મીચી ગયા. કલોજુ આવ્યો: જાણે સીમાડેથી સૂરજ આવ્યો. આખી રાતના ઉજાગરથી આંખો રાતીધૂમ થયેલી: મોઢાના દેવાંગી નૂર ઉપર હાલારની માટીના થર જામી ગયેલા : ઘોડીના મોમાંથી ફીણ ચાલ્યાં જાય છે.

“બાપુ, જરાક જ મોડું થયું.” માણસો બોલ્યા.

કલાજુના મોમાંથી નિસાસો નીકળ્યો – જાણે એનો જીવ નીકળ્યો.

“પણ, બાપુ, કાંઈ લૂંટાણું નથી, હો !” કોઈએ. દિલાસો દીધો.

“સાચું, બાપુ ! કાંઈ નથી લૂંટાણું, ફકત આબરૂ !”

“દરબારગઠમાં કોઈ જીવતું છે ?”

“એક પંખીડું પણ નથી ઊડ્યું.”

” શી રીતે ?”

“ દાદો તો ગઠના લબાચા વીખવા આવ્યો, પણ એના મોટેરા ભાઈ મીરાંજુએ કહ્યું : “ ખબરદાર ! કલાજુની ઘરવાળિયું મારી બેન્યું છે. આજ કલોજુ ગામતરે હોય ને જો એના ઓરડા ચૂંથાય, તો તે પહેલાં મીરાંને માથે માથું ન રહે’ એમ કહીને એણે પોતાનાં દોઢસો ઘોડાં નોખાં તારવ્યાં, અને દરબારગઠ ફરતાં ઉધાડી તલવારે વીટી દીધાં હતાં, બાપુ !”

“એક જ માના બે દીકરા ! વાહ મીરાંજુ ! ભલે ભાંગ્યું લુણસર – તને ઓળખ્યો !” કલોજુ બોલી ઊઠ્યો.

કલોજુ ઓરડે ગયો. લોકોએ માન્યું કે બાપુના મનની વેદના હેઠી બેસી ગઈ. ઓરડાની ઓસરીની કોર પર રજપૂત બેસી ગયો. બાર વરસની નમણી અને કાલી કાલી બોલી બોલતી દીકરી બહાર આવીને બાપુને નીરખતી નીરખતી ઊભી રહી. પોતાની ઘોડીના હનામાંથી કાંસાની તાંસળી કાઢીને કલાજુએ દીકરીને કહ્યું : “બેટા, આ તાંસળીમાં ગોરસ લાવજો.”

દહી આવ્યું : અંદર મૂઢી ભરીને સાકર નાખી : સાકર ને દહી ઘોળીને કલોજુ પોતે પી ગયો. બીજી તાંસળી કાઢી : એમાં અફીણ વાટ્યું : દીકરીની પાસે રોટલો માર્ગ્યો: રોટલાનાં બટકાંમાં અફીણ ભરી ભરીને તાજણને ખવરાવ્યું. બે ભાર અફીણનું અમલ તાજણના પેટમાં ગાયું, એટલે થાકેલી તાજણ પાછી થનગનાટ કરવા લાગી, બાપુના પેટમાં ઠંડક થઈ. પછી એણે દીકરીને કહ્યું :

“લે બેટા, હવે મારાં દુખણાં લઈ લે, બાપ !”

દીકરીની આંખમાંથી આંસુ વહેતાં થયાં.

“રજપૂતાણિયું ! બેય જણિયું ઘરમાં શું કરી રહ્યાં છો ? આપણું બાળક આમ રોવા બેસે તો સાત પેઢીને ખોટ લાગે, હો ! છાની રાખો ગીગીને. સારો જમાઈ ગોતીને પરણાવજો ! કરિયાવરમાં કચાશ રાખશો મા ! કિરતાર તમારાં રખવાળાં કરશે. લે, બેટા ગીગી, દુખણાં લઈને સારા શુકન દે, કે ઊજળે મોટે બાપનું મોત થાય !”

દીકરીએ એના નાના રૂપાળા હાથનાં વારણાં લીધાં: દસે આંગળીના ટચાકા ફૂટથા. બાપુને માથે આંસુનો અભિષેક કર્યો.

તાજણનો અસવાર બહાર નીકળ્યો. દુશમન કઈ તરફ ગયા તે રસ્તો પૂછીને છાનોમાનો ઓકલો વહેતો થયો.

૪

ભળકડામાં લૂણસર ભાંગીને હાદા ખુમાણ અને મીરાંદાદો બેફિકર બની ચાલ્યા જતા હતા. આખી રાતનો ઉભાગરો હોવાથી અસવારે બધા ઝોકાં ખાતા ખાતા ધીરી ગતિએ ઘોડાં હાંકયે જતા હતા. વરચે રખોપા વિનાના ઊભા મોલમાં ઘોડાં બાજરાનાં દૂડાં કરડતાં હતાં. એને કોઈની બીક નહોતી. “એલા, ભણો. કલોજુ!” એક કાઠીએ ઓહિંતી ચીસ પાડી.

“કલોજુ ! કીસેથી ! એલા, કલોજુ નહિં, આપણો કાળ !” એમ કહીને કાઠીએ ભાગ્યા. મીરાં-દાદો પણ ઊભા ન રહી શક્યા. વાંસેથી કલાજુનો પડકાર ગાજ્યો કે “માટી થાજો !”

રજપૂતની હાકલથી પણ શત્રુઓનું અર્ધું કૌવત હણાઈ ગયું. બેટંબેટા થઈ. જેને માથે કલાજુની તલવારનો ધા પડ્યો તે બીજો ન માગો. એમ ધણાને સુવાડ્યા, અને પોતે પોતાના શરીર ઉપર એશી એશી ધા ઝીલ્યા. ઘોડી પણ ધામાં વેતરાઈ ગઈ. કલોજુ પડ્યો. ઘોડી એના ઉપર ચારે પગ પહોળા કરીને ઊભી રહી. પોતાના લોહીના ધારોડામાં તાજણે ધણીને નવરાવી નાખ્યો. ત્યાં તો “માટી થાજો ! લૂણસર ભાંગનારા, માટી થાજો !” એવી ગર્જના થઈ. ગોડળની વહાર ધરતીને ધણધણાવતી આવી પહોંચી.

“ ભાગો ! ભણો, ભાગો !” કહેતા કાઠીએ ભાગ્યા. ભાગતાં ભાગતાં ગોડળની ફોજના એક મોવડીને ધા કરીને પાડતા ગયા. કલોજુ અને એનો ભાણેજ પડ્યા રહ્યા. જેમ વંટોળિયો જાય તેમ બેય કટક ગયાં – આગળ દુશમનો ને પાછળ ગોડળિયા.

પચીસ વરસની અવસ્થાએ કલાજુએ સંકલ્પ કરેલો હતો કે ચાળીસ વરસે શંકરને માથે કમળપૂજા ખાવી. આજ મોતની ઘડીએ કલાને એ પ્રતિફા સાંભરી. આજ

એને પાંતરીસ વરસ થયાં છે. હજુ પાંચ વરસની વાર છે. મનમાં આજ વિચાર ઊપડ્યો કે કમળપૂજાની હોશ હૈયામાં રહી જશે તો અસદ્દગતિ પામીશ.

ઓબા થવાની તો તાકાત નહોતી, એટલે ઘોડીનું પેંગાડું ઝાલ્યું: ઝાલીને ટિગાણો: ટિગાઈને ઊંચો થયો. કાઠાની મૂંડકી સાથે ભંભલી બાંધી હતી. ભંભલીમાંથી પાણી ભોય ઉપર ટોળ્યું : પાછો નીચે પછડાણો : હાથ લંબાવીને ધૂળ-પાણી બેગાં યોઈયાં : ગારો કરીને એમાંથી શિવલિંગનો આકાર બનાવ્યો : હાથમાં તલવાર લીધી : પીછી જમીનમાં ભરાવી: મૂઢ હાથમાં ઝાલી – ને ધાર ઉપર ગળાનો ઘસરકો દીધો. આખુંચ માથું ઊતરી ગયું ત્યાં સુધી ભીસ દીધી. ગારાના શંકર ઉપર પોતાનું ગળું રાખ્યું, એટલે લોહીની જાણે જળાધારી વહેવા લાગી. પૂજા મહાદેવને માથે પહોંચી ગઈ: પાંચ વરસ વહેલી પહોંચી.

બેઠો બે વીસાં તણી, જડધર વાદ્યું જોય,

(પણ) કલિયો વેધુ કેાય, પાંત્રિસે પોગાડિયું.

શંકર તો બે વીસુ (ચાળીશ) વરસ પૂરાં થવાની વાટ જોઈને બેઠો હતો, પણ કલોજુ ચાડીલો – આગરહી હતો. એણે તો પાંતરીસ વરસે જ મહાદેવને પહોંચાડી દીધું.

3

વેર

કું ડલાના થડમાં અરદીલા ગામ છે. તેમાં સોનરા બાટી નામનો એક ચારણ રહે, અને કાંકચ ગામમાં વેસૂર ગેલવો નામે સોનરા બાટીનો સાળો રહે. બજ્જેનો સારો ગરાસ હતો. સાળા-બનેવીને હેતપરીત પણ રૂડી હતી.

એક વાર સોનરા બાટીએ પોતાના સાળાને ગોઠ કરવા બોલાવ્યો. વેસૂર ગેલવાને ચાર વરસનો એક દીકરો હતો. નામ પીઠાશ. પીઠાશે બાપુની સાથે કુઈને દેર જવા હઠ લીધી. બાપે પીઠાશને સાથે લીધો. નાના પીઠાશે પોતાના પાળેલા સસલાનેથે સાથે લીધો, કારણ કે સસલે પણ પોતાની મૂંગી ભાષામાં હઠ લીધી કે ‘હુંયે આવું !’ બાપને મન પણ સસલો તો બીજા દીકરા જેવો જ હતો. ગળે બાંધેલી ઘૂઘરીઓના મીઠા રણકાર કરતો સસલો ગોઠમાં ચાલ્યો.

કોઈ બગીચામાં ગોઠ થતી હતી. સસલો કૂણાં કૂણાં તરણાં ચરતો ખેલતો હતો; નાનો પીઠાશ અને એનો બાપ કચાંદીક આડાઅવળા થયા હશે, એટલે પીઠાશના કુઆની જુભમાં એ સસલો જોઈને એવું પાણી છૂટયું કે એને હલાલ કરાવીને મસાલેદાર શાક તૈયાર કરાવી નાખ્યું. બધા જમ્યા. સાંજરે જુદા પડવાનો સમય થયો, તે વખતે નાના પીઠાશને એનો સસલો સાંભર્યો. એ કહે : “બાપુ, ભાઈ કયાં ?”

1.

* આજે ત્યાં ગામ નથી પણ માત્ર ઉજ્જવ ટીબો છે.

બાપુએ ભાઈને ગોત્યો પણ ભાઈ તો બધાંનાં પેટમાં હતો; ભાઈના ઘૂઘરા કચાંથી સંભળાય ? પીઠાશે સોનરાને પૂછ્યું:

“કુઆ, ભાઈ કયાં ?”

“ભાઈ વળી કોણ ?”

“અમારો સસલો.” વેસૂર ગેલવે કહ્યું.

“સસલો તો પડ્યો આપણાં પેટમાં !” કુઆએ વાત સમજાવી.

પીઠાશ રડવા લાગ્યો. વેસૂર ગેલવો ગળગળો થઈ ગયો. એણે કહ્યું : “અરે ભૂંડા, પેટના દીકરા જેવા સસલાને મારી નાખ્યો ! અને એની માટી મને ખવરાવી? બનેવી છો એટલે શું કર્યા? બીજો હોત તો ભારોભાર લોહી-માંસ વસૂલ કરત.”

સાળો-બનેવી ચડભડ્યા. વેસૂર ગેલવાનું ડોકું ઉડાવી દઈને સોનરો બાટી દેર ચાલ્યો ગયો. જઈને ઘરવાળીને કહે : “ચારણ્ય તારા ભાઈને મારીને આવ્યો છું.”

“એમાં શું ? એ તો મરદના ખેલ છે.” અટલું બોલીને ચારણીએ પોતાના હૈયામાં કંઈક લખી લીધું. પછી મો વાળીને જે વિધિ કરવાની હતી તે કરી.

નાનો પીઠાશ કુઆની બીકથી ભાગીને પોતાની મા સાથે ચિતોડાાવ્યો છે; નાનો મટીને જુવાન બન્યો છે. રાણાના રાજદરબારમાં કવિરાજની પદવી પામ્યો છે. ચિતોડના રાજદરબાર એની કવિતા ઉપર, મોરલી ઉપર નાગ ડોલે તેમ, ડોલી રદ્દ્યો છે. તે વખતે માની આંખમાંથી દડ દડ પાણી પડતાં જોયાં.

“ મા, કેમ રોવું આવ્યું ? ” દીકરે પૂછ્યું.

1.

* કોઈ કહે છે કે જામનગર.

“તને સુખી જોઈને હરખનાં આંસુ આવ્યાં, બાપ !”

“ના. માડી ! આ આંસુ હરખનાં નથી, સાચું બોલો.”

”બસ. બાપ, ભૂલી ગયો ? સુખ બધું ભુલાવી દે છે.”

“શું ?”

“તારા બાપનું વેર.”

રાણીની પાસેથી બે રજપૂત લઈને પીઠાશ કાઠિયાવાડ આવ્યો. અરઠીલા ગામને માથે બરાબર અધરાત, કાળે ઓટણે કાચા ઢાંકીને કોઈ ગોરી ગોરી વિધવા બેઠી હોય તેમ બેઠી હતી. એના વલોવાતા અંતર સરીખું વાદળ જાણે ઊંડી ઊંડી વેદનાને ભારે ભાંગી પડતું હોય તેવું લાગતું હતું અને ઓલવાતી અનેક આશાઓ જેવા તારાઓ ચમક ચમક થાતા હિતા.

સોનરા બાટીના ઘરમાં પીઠાશ એકલો જ ગયો. બુટ્ટો કુઝો અને બુટ્ટી કુઇ એક જ ઓરડામાં સૂતેલાં. પીઠાશને મનમાં થયું : આમ જ મારીને ચાવ્યો જઈશ તો કોણ જાણશે ? અંગૂઠો દાબીને એણે ફોઈને જગાડ્યા. ચારણીએ ભત્તીજાને જોયો, હાથમાં ખડગ જોયું. એણખ્યો.

“ચાવી પહોરયો, બાપ !” જાણે આટલા દિવસ વાટ જોતી હોય એવે સ્વરે બોલી; ત્રીજો કાન સાંભળી ન શકે તેવું ધીમેથી બોલી. ચારણ ચકિત થઈ ગયો.

“લે, હવે વાટ કોણી જુએ છે? લગાવ. એ જ તારા બાપનો મારતલ છે.” ચારણીએ આંગણી ચીધી.

“કુદ્ધ! તમારો...”

“મારો ચૂડલો? ચિંતા નહિં, બાપ !”

એક જ ઘાઅ પીઠાશે પતાવ્યું.

“હવે ? તને ખબર છે બાપ, કે એને માથે કોણ બેઠા છે ? હમીર અને નાગાજણ — બે મારા બે સાવજ ! એના બાપનું લોહી ભાળશે એટલી જ વાર છે, માટે ભાગવા માંડ.”

પીઠાશ ગયો. ચારણી એ ભેંકાર ઓરડામાં, દીવાને ઝાંખે અજવાલે, ધણીનું લોહી-તરબોળ ધડ-માથું જોતી જોતી ભળકડા સુધી અબોલ બેઠી રહી. હવે પીઠાશ ઘણો દૂર નીકળી ગયો હશે એમ ખાતરી થઈ એ વખતે મો ટાંકયું, ચોવા લાગી. ચારણીનું ચોણું તો જાડવાંનેચ ચોવરાવે. સાંભળીને આખો પાડોશ જાગ્યો. ગાયો ભાંભરી. કુતરાં વિલાપ કરવા મંડ્યાં. રડવું સાંભળતાં તો પડખેના ઓરડામાં સૂતેલા બેચ દીકરા હમીર અને નાગાજણ — દોડ્યા આવ્યા. બે પહોરનું થીજુ ગયેલું લોહી જેદીને નાગાજણ બોલ્યો : “લે, માડી, હવે સમજાઈ ગયું : હવે ટોગ રે’વા દે ! હમીર, આ જામેલું લોહી જો. આ કાળ કાભો કરનારો નક્કી પીઠાશ. અને બાપને માડીએ જ ઉપર રહીને મરાવ્યો લાગે છે ! પીઠાશને ભાગવાનો વખત એની કુદ્ધ વિના બીજુ કોણ આપે ? રંગ છે મા !”

માએ જવાબ દીધો : “દીકરા, એક દી એનો ય બાપ આમ મૂવો’ તો, હો ! તરણ વરસનો એનો બાળકો તે દી ઉજ્જવ વગાડે બાપના મડદા ઉપર પડ્યો પડ્યો, ગાય વન્યાના વાણિજની જેમ વલવલતો હતો એ ભૂલી ગયા, મારા પેટ? બાપ તો સહુના સરખા. અને હવે બળ હોય તો ચિતોડ કયાં આદ્યુ છે, મારા બાપ?”

3

રાવળનો વેશ કાટીને હમીર-નાગાજણ ચિતોડમાં આવ્યા છે. સાથે છે વંશાવળીના ચોપડા અને બીજુ રવાજ. પીઠાશના કુળના જ વહીવંચા બનીને આવ્યા છે. પીઠાશની ડેલીએ જ ઉતારો છે. રોજ ગઠમાંથી બે ભરચક થાળીઓ આવે છે. ‘ભલ્યે પ્રથીનાથ ! ભલ્યે અખ્લાદાતા !’ કરતા કરતા દુશ્મનો મિષ્ટાણો જમે છે. એમ કરતાં તો ઘણા દિવસો ગયા. ‘કાલે નામ મંડાવશું’ એમ કાલ કાલ કરતાં પીઠાશ પોતાના આ દેવોને રોકી રાખતો હતો. દેવો રોકાય છે, પણ ચોપડામાં નામ નોંધવા માટે નહિં, વેર લેવાનો લાગ ગોતવા. એ લાગ નથી મળતો. પીઠાશ મહેલમાંથી જ્યારે દરબારમાં જાય છે અને દરબારમાંથી પાછો દેર આવે છે ત્યારે સાથે આરબોની બેરખ હોય છે. એકલો કયાંય મળતો નથી.

એક દિવસ એવો આવી ગયો : રાતનો બીજો પહોર જામતો આવે છે. વેશધારી રાવળો ડેલીએ બેઠા બેઠા રવાજ ઉપર સૂર જમાવી રદ્દ્યા છે. આવડ, ખોડલ, બેચરાજુ

વગેરે જોગાળીઓના છંદો રવાજના સ્તુરની સાથે ધોર નાદે લલકારી રહ્યા છે. બીજુ બાજુ ગરૂખામાં પીઠાશ અને એની જોબનભરી ચારણીની વરચે મીઠી મીઠી મરતી જામતી આવે છે. સુખી વર-વહુ સામસામાં સુખ-કિલ્લોલ કરી રહ્યાં છે. એ બેલડીના જગતમાં અત્યારે જાણે ત્રીજું કોઈ માનવી જીવતું જ ન હોય એવી બાદશાહી જામી છે. ગરૂખો ધણધણે છે. ચારણ પોતાની બધી કવિતા ને બધા અલંકારો ઘરની નારી ઉપર ઢોળી રહ્યો છે. સુખ જાણે કે સમાતું નથી !

ત્યાં તડ...તડ કરતી ચારણીના હાથની ચૂડલી નંદવાળી. મરતી થંભી ગઈ બજે હાથમાં ફક્ત એકેક જ ચૂડી : ચાતીયોળ ચૂડી : તે ફૂટી. ચારણી થડકતે હૈથે બોલી : “મારા હાથ અડવા નહિ રાખું. અત્યારે જ ચૂડી લાવી આપો.”

“અત્યારે મધરાતે ચૂડલી કયાંથી મંગાવું ?” ચારણ હાંસીમાં બોલ્યો : “એક રાત હાથ અડવો રહેશો તો મને કાંઈ કોઈ મારી નહિ નાખો !”

“ચારણ ! ચૂડલીની ઠેકડી ન હોય. લાવી આપો.” “લ્યો; માણસ મોકલું.”

“ના; માણસને મહિયારા હોકારો ન આપો. તમે પોતે જ લઈ આવો.”

પીઠાશ ચૂડલી લાવવા ચાલ્યો. બીજા માણસો સૂઈ ગયેલાં. એકલો જ ચાલ્યો. ડેલીએ રાવળ ભાઈઓ બેઠા હતા તે બોલ્યા :

“અખ્લાદાતા ! અટાણે એકલા ? સાથે આવીએ!”

“ભલે, દેવ, ચાલો.”

બજેની ભેટમાં કટારી તો હતી. તરણે જણા ચાલ્યા. એવે ટાણે મહિયારાનું ઘર ઉધાડાવ્યું. ચૂડી ખરીદીને પાછા ચાલ્યા. રસ્તો ઉજ્જડ હતો.

પીઠાશ પૂછે છે : “જુઓ છો, દેવ, ચૂડી કેવી ?”

નાગાજણ જવાબ વાળે છે :

ચૂડી ચિંતોડા, મૂલવતાં મોંધી પડી,

(હવે) નાખીશ નિતોડા, પેલા ભવની પીઠવા!

હે ચિંતોડના વાસી બનેલા પીઠાશ, ચૂડી તો તને બહુ મોંધી પડી ગઈ, હવે તો આવતા અવતારનાં સૌભાગ્ય સાચવવા જ એ પહેરી શકાશે.

પીઠાશ ચોંક્યો. આ મર્મવાળીમાં જાણે કંઈક ભણકારા તો વાગ્યા. પણ સમજ્યો નહિ; પૂછ્યું :

“દેવ, મરણિયા જેવો દુષ્ટો કાં કદચો ?”

હમીરે ઉતાર દીધો : “લ્યો, બાપ, રૂડો દુહો કહીએ.”

**મેળવતાં ભળિયા નહિ, જળ જંખીર તણાં,
અંગ અરૂડ થયાં, પારે રિયાં પીઠવા !**

હે પીઠવા, ઝાંજવાનાં જળ મેળવવા તો બહુ મહેનત કરી, પણ તે મળયાં નહિ, અંગ થાકી ગયાં, અને પાણી પીધા વિનાના તમે કાંઠે જ રહી ગયા. પીઠાશનું લોહી જાણે થંભવા લાગ્યું : કોઈ ઓળખીતો સૂર લાગે છે : કાંઈક ઝાંખું ઝાંખું હૈયે ચકે છે. ત્યાં તો ત્રીજો દુહો કદયો :

**પથારી પાનંગ તણો, જી છીનકું ચડાય,
(એને)જાય તો ઘડિયું જાય, (પણ) પો'ર નો જાય પીઠવા !**

હે પીઠાશ, સર્પની પથારી ઉપર જે દેડકું ચકે એને પછી મરતાં બહુ તો એકાદ-
બે ઘડીની વાર લાગે, પછી કાંઈ એક પહોર સુધી એને જુવવાનું ન હોય.

પીઠાશ સમજ્યો કે આ સાદ તો કાળનો. ત્યાં ચોથો દુહો ચાલ્યો :

**સખ, પાલવ, કુંજું સરસ, વેલ્યું, રથ ને વાજ,
દેઢા મેલીને રાજ , (તારે) પાજું , જવું પીઠવા !**

હે પીઠવા, આ સંસારનાં સુખ, વત્તાભૂષણ, બાગબગીયા, ગાડીઓ અને
દોડાઓ, અરે, આખું રાજ – આ બધાંને સુનાં મેલીને તાર પગે ચાલતાં નીકળવું પડશે.

**જી છીનકું ચારાય, પાનલ, પથારી તણાં,
જાય તો ઘડિયું જાય, પો'ર નો જાય પીઠવા !**

ખાટકી લોકો બકરાંને પાંદડાંની પથારી કરી આપે છે, એ પાંદડાં ચરનારાં
બકરાંને બહુ તો ઘડી-બેઘડી જુવવાનું હોય, પહોર સુધી એના પ્રાણ ન રહે.

ચોકીને પીઠાશ બોલ્યો : “તમે કોણ ?”

બનાવટી દાઢી ઉતારીને બે ભાઈઓ બોલ્યા : “બેચ !” પીઠાશો ઓળખ્યા;
હેતને સ્વરે પૂછ્યું : “પહોરયા, તમે !”

બેય જણાએ કટાર કાઠી; પીઠાશને તો કાંઈ ડરવાનું રહ્યું નથી. એ તો સ્થિર
ઓબો રહ્યો, ફકત એટલું જ બોલ્યો : “ભાઈ, ચારણ્ય ચૂડીની વાટ જોતી બેસશે;
ઝૂરી ઝૂરીને પ્રાણ દેશે. ભરોસો પડતો હોય તો ચૂડી દઈને ચાલ્યો આવું.”

હમીરે નાગાજણાની સામે નજર નોંધી. નાગાજણ કહે : “હવે રામરામ ! અમે
તને ઓળખીએ છીએ.”

હમીર બોલ્યો : “ના, ના, નાગાજણ, તું પીઠાશને નથી ઓળખતો; જવા દે.”

“અરે ! હવે જવા દઈએ ? અને ગયો પીઠાશ પાછો આવે ?”

“હા, હા, પાછો આવે. જવા દે.”

“ભાઈ, ચીથચિયા મહાદેવ પાસે તમે ઊભા રહેજો. ત્યાં એકાંત છે. આંહી તમે પકડાઈ જશો. જાઓ, હું હમણાં જ પહોંચું છું.” એમ બોલીને પીઠાશ ઝપાટાબેર ઘેર ગયો, ચારણીના હાથમાં ચૂડી મૂકીને મો મલકાવતો બોલ્યો : “લે આ ચૂડી – સવાર સુધી જ તારે પહેરવી પડશો.”

“કેમ ?”

“ભાઈબંધ પહોંચી ગયા છે. એ રાવળ નથી – હમીર અને નાગાજણ છે. તને મળવા જેટલી રજા લઈને જ આવ્યો છું. લ્યો, રામરામ ! ઓલ્યા અવતારે મળશું !”

પીઠાશ ચાલ્યો કે તરત ચારણી નીચે ઊતરી ઘોડારમાંથી બે પાણીપંથા ઘોડા ઉપર સામાન માંડ્યો. બે હાથમાં ઘોડા ઢોરીને પીઠાશની પાછળ ચાલી. ચીથચિયા મહાદેવ ઉપર વાટ જોવાતી હતી. આઘેથી પીઠાશ દેખાયો. હમીરે કદયું : “નાગાજણ, પીઠાશ આવ્યો. મરદનાં વચન !”

નાગાજણે હસીને કદયું : “પણ જરા આદોરો તો જો ! પીઠાશ મૂર્ખો નથી તે એકલો આવે. બીજો આદમી અને બે ઘોડાં ! તારા ને મારા કટકા.”

પીઠાશને ખબર નથી કે પછવાડે કોણ ચાલ્યું આવે છે. આવીને ઓણે તો કદયું : “લ્યો, ભાઈ, હવે સુખેથી કામ પતાવી લ્યો.”

“પીઠાશ ! વિશ્વાસદ્યાતી ! આ પછવાડે કોણ ?” હમીર બોલ્યો.

ત્યાં તો ચારણી લગોલગ આવી પહોંચી. પીઠાશે પછવાડે જોયું. દંગ થઈને બોલી ઊઠ્યો :

“ચારણ્ય, આ શું સૂજયું ?”

ચારણી મરક મરક મુખડે બોલી : “ચારણ, આનું નામ કાંઈ વેર કહેવાય ? સાંભરે છે, ચારણ ? તું એના બાપાને મારવા જ્યો ત્યારે બેળાં ત્રણા-ત્રણા ઘોડાં હતાં; અને કુઈએ તને ભાગવા દીધો તે. ને આંહી ! આ બાપડા તારો પ્રાણ લઈને કેટલેક ભાગશે ? હમણાં ખબર પડતાં જ રાણાની સાંદ્યયું છૂટશે. દુશ્મનને આમ કમોતે મરવા નથી દેવા. તને ભાગવાને સમો મરયો હતો તેમ એમનેય મળવો જોઈએ; માટે આ બે ઘોડાં આણ્યાં છે. લ્યો બાપ, કામ પતાવીને ચડી જાઓ. વીજળી જેવી ચિતોડની સાંદ્યયુનેય આ ઘોડા નહિ આંબવા દે.”

પીઠાશ, હમીર અને નાગાજણ : તરણે પદ્થરનાં પૂતળાં જેવા સજજડ બની ગયા. બોલવાની શક્તિ ન રહી. શું બોલે ? આવી જોગમાયાની પાસે શું બોલે ? અધરાતનાં ચાંદરડાંનાં અજવાળાં ચારણીના મુખને પખાળી રદ્દ્યાં છે. સંદેહ સ્વર્ગમાં વિચરવાની જાણે કે એને વેળા થઈ છે.

બેય જણ કટાર મૂકીને ચારણીનાં ચરણમાં પડી ગયા. પીઠાશને બાથમાં ઘાલીને છાતીએ ભીસ્યો.

પાદપૂર્તિ

કો ટ રાજ્યની કચેરીમાં આજે એક અમીરનું આસન ખાલી પડ્યું છે. એ આસન ઉપર બેસનારા સામંત વિના તે રાજાજીને પોતાનો ભર્યો દરબાર પણ સમશાન જેવો સૂનો લાગે; કસુંભાના ધૂંટડા બીજુ કોઈ ભુજાની અંજળિમાંથી એને ભાવે નહિ. “આજ એ જોગાજુભાઈ કેમ નથી આવ્યા ?”

“બાપુ !” બારોટે કદયું : “જોગાજુએ અન્નજળ મેલ્યાં છે : દેહ પાડી નાખવાની એણે પરતિઝા કરી છે : ગામમાં હાહાકાર બોલી ગયો છે.”

“કાં ?”

“કાલ રાતે જોગાજુ રાઠોડને સોણું આવ્યું : જાણે પોતે દરબારમાં આવવા નીકળ્યા છે : સામેથી એક ગાંડો હાથી હાલ્યો આવે છે; રાઠોડને હાથી મારવા દોડે છે; પોતે બે ખાઈને ભાગે છે; ઉતાવળમાં ઘરની અંદર દાખલ થવા જાય છે; ફડકાને લીધે બારીમાં નીચે નમવાનું ભૂલી જાય છે, અને કપાળમાં ધડ દઈને બારસાખ ભટકાય છે, ખોપરી ફાટી જાય છે; અને પોતાનો પ્રાણ નીકળી જાય છે : આટલું સોણું આવીને ઊડી ગયું. રાઠોડની આંખ ઊદાંદી. શરીર પર જુએ તો રેબઝેબ પરસેવો નીતરી રદ્દ્યો છે. મનમાં થયું કે હાય ! હાય ! હું ભાગ્યો ! હું રજપૂત ભાગ્યો ! મોતથી ડરીને ભાગ્યો ! નક્કી મારા જુવતરને માથે કેંક મોટું કલંક આવવાની આ અગમવાણી થઈ, તે પહેલાં તો મરવું ભલું – એમ વિચારીને, બાપુ, જોગાજુ રાઠોડે લાંઘણો આદરી છે; મારા લઈને બેસી ગયા છે.”

રાજાજી ઊભા થયા. અડડડ ! આખી કચેરી ઊભી થઈ. જોગાજુના ઓરડાનાં બંધ બારણાં પર ટકોરા દઈને રાજાજી બોલ્યા : “જોગાજુ, આવાં તે વેન હોય ? ગાંડા થાઓ મા ! એ સ્વપ્નાની વાત !”

અંદરથી જવાબ આવ્યો :

“બાપુ ! રજપૂતનો દીકરો શું સ્વપ્નામાંયે મોતથી ભડકીને ભાગે ? એને વળી સ્વપ્નનું શું અને સંસાર શું ? નક્કી મારાં માવતરમાં કાંઈક ફેર પડ્યો હશે ! હાય ! હાય ! હું ભાગ્યો !”

આખો ડાયરો હસી પડ્યો. રાજાજીએ જાહેર કર્યું : “જોગાજુ ન ખાય ત્યાં સુધી મારેય અન્નજળ હરામ છે.”

જોગાજુ મૂંજાચા : લાખોને પાળનાર મરે તો જોગાને કેટલી હત્યા લાગે ! નિસાસો નાખીને એણે સંભળાવ્યું : “એક રીતે પ્રાણ રાખું : દરબારનો એ જ હાથીને ગાંડો કરીને બજારમાં છૂટો મૂકો. પછી હું એકલો એની સામે લડું. એમાંથી જુવું તો દેહ રાખું.”

બીજો જ દિવસ નક્કી થયો. નગરનાં નરનારીઓ ઊભી બજારે અટારીઓ ઉપર ચડી ગયાં. હાથી મર્સ્ટ બનીને છૂટ્યો. એની આંખમાંથી જાણો કે અંગારા જરે છે. એક ગરીબ માણસનું ખોરડું ધરતી ઉપર ટાળી સૂંઠની અંદર એનું તોતિંગ આડસર હિલોળતો હિલોળતો ગજરાજ ચાલ્યો આવે છે. સામેથી આવે છે જોગીદાસ રાઠોડ. ત્રણ ત્રણ દિવસના ઉપવાસ; શેત વરાઓ, હાથમાં માતર એક ઉદાડી કટારી.

એ નિર્જન સૂમસામ બજારમાં સિંહલદ્વિપના સ્વામીએ કાળા માથાનો માનવી જોયો, જાણો કે એના ચકરવર્તી રાજ્યમાં ભાગ પડાવવા આવતો શત્રુ જોયો. સૂંઠમાંથી આડસર ફગાવી દઈને કારમી ચીસ દેતો હાથી સીધો ધર્યો, પણ રાઠોડને તો જાણે કંઈયે ઉતાવળ નથી; મલપતે પગલે, શાંત ચહેરે, રાઠોડ જાણો કે કોઈ મહેમાનને બથમાં ઘાલીને મળવા આવતા હોય તેવી રીતે ચાલ્યા આવે છે.

બરાબર ચોકમાં ભેટો થયો. ગજરાજે રાઠોડને પોતાની સૂંઠમાં ઉપાડ્યા. લોકોની મેદનીમાંથી “અરરર” શાંદ ઊઢ્યો. પછી જાણો કે કોઈના ખોળિયામાં જુવ ન રદ્યો. આરસનાં જાણો પૂતળાં ઊભાં.

લોકોએ શું જોયું ? – જોયું કે હાથીએ સૂંઠમાં લઈને રાઠોડને ગગનમાં ઉડાડ્યો ! નીચે પડે તો ભુક્કા થાય ! જરાક વાર હતી. કસાયેલો જોગો પડ્યો! પણ કચાં પડ્યો ? હાથીની પીઠ ઉપર ! કેવી રીતે ? ઊભો હોય તેવો ! પડતાં પડતાં જ હાથીના કુંભસ્થળમાં લાંબી કટારી હુલાવી. એ કટારી તો કુંભસ્થળમાં પેસી ગઈ, સાથે જોગાની ભુજા પણ કાંડા સુધી ગજરાજના દેહમાં પેસી ગઈ. કટારીએ સૌસરવી જઈને બીજુ બાજુ મોઢું કાઢ્યું. હાથી થંભી ગયો. લોકો અવાક ! હાથી અવાક ! જોગો પણ હાથીની ગરદન પર ઊભો ઊભો અવાક ! શું બોલે ? લૂખી વાણી કાટવાનો તો એ વખત નહોતો. કોઈ અમર વાણી : કોઈ ચિરંજીવી કાવ્ય : કોઈ અક્ષય તસવીર : ચુપાચુપ. ત્યાં તો કચાંકથી નાદ ગાજ્યો:

કુંભસ્થળ વાઈ કસી, જોગારી જમદછ,

જમની દાડ જેવી જોગાજુની કટારી હાથીનું કુંભસ્થળ બેદી નીકળી, કેવી રીતે નીકળી ?

જરાખા ઉપરથી લલકાર કરતો એ જયધોષ ખુદ રાજાજુના ખુલ્લા કંઠમાંથી વણ્ણાયો. હવાના અદૃશ્ય દરિયામાં હિલોળા ઉછાળતો એ સ્વર જાણો આદો આદો; છેક

સામે કિનારે ગાજુ ઊહ્યો; પણ ચરણ એક જ; બીજું ચરણ કયાં ? દુછો પૂરો કોણ કરે ? રાજાજુની છાતી ફાટ ફાટ થાય છે. ફરી વાર એ બોલે છે :

કુંભાથળ વાઈ કસી, જોગારી જમદણ,

આકાશમાં નાદનો જાણે ગબારો ચડ્યો. જાણે ગગન પોતે જ શાખ ઉરચારીને અનાદિ કાળનું સૂનું જીવન સાર્થક કરે છે ! પણ બીજું ચરણ કયાં ? દુછો અધૂરો ! અધૂરો ! બીજા ચરણની ઝંખના કરતાં રાજાજુ ત્રીજુ વાર બોલે છે :

કુંભાથળ વાઈ કસી, જોગારી જમદણ,

એ ઉરચાર શમી ગયા, સાગરને સામે કિનારે અથડાઈને જાણે પાછા વળયા, આકાશના ધૂમટમાંથી જાણે ધા પડ્યો. આખી મેદની ચીરીને સ્વર નીકળયા કે :

:: જાણ અખાઢી બીજળી, કાળે વાદળ કણ !

અષાઠની વીજળી જાણે કાળા વાદળને વીધીને નીકળી.

“શાબાશ !” રાજાજુએ ચરણ ઝીલ્યું : “ફરી વાર, ફરી એક વાર.” અવાજ જાણે ધરતીનાં પડ ભેદીને ફરી આવ્યો:

:: જાણ અખાઢી બીજળી, કાળે વાદળ કણ !

“ફરી એક વાર, ફરી એક વાર,” આદેશ છૂટ્યા. ત્રીજુ વાર એ ગુપ્ત સ્વર ગાજ્યો :

:: જાણ અખાઢી બીજળી, કાળે વાદળ કણ !

“શાબાશ ! શાબાશ !” એમ ભલકારા દેતા દેતા રાજાજુ નીચે ઊતર્યા. એ બોલનારનું કાંકું ઝાલ્યું : “બોલ, બરચા, તું કોણ?” “બાપુ, જોગાજુનો નોકર છું.”

“નહિ, તું રજપૂત નહિ, તું સાચું બોલ. હું તને માફ કરીશ, સરપાવ આપીશ.”

“બાપુ, ચારણ છું.”

“તું ચારણ ! મારા સીમાડામાં ચારણજાત જીવી શકે નહિ! તું કયાંથી ?”

“ઠાકોર !” જોગાજુ બોલ્યા : “ દેવીના દીકરાઓને જરાદમણોની શિખવણીથી તમે દેશવટો દીધો છે. પણ મારે તો જીવ સાટેનું નીમ છે કે દેવીપુત્રને રોજ મારા ભાણામાં જમાડવા. તમારી ધાકે આ છોકરાને મેં મારો રજપૂત બનાવીને રાખેલો, પણ આજ મારં કપટ ન ચાલ્યું : સરસ્વતીએ પોતાના પુત્રને પ્રગટ કરી નાખ્યો; જોગમાચા એ અભાગિયાની જુભ ઉપર ચડી બેઠી. એના માથે કાળનું ચક્કર — ”

“બાપુ !” ચારણ એના અજ્ઞદાતાના વેળને વરચેથી તોડીને તાડૂકી ઊઠ્યો :
“બાપુ ! સગી આંખે જોયેલા આવા પરાકરમને એક જ લીટીમાં વર્ણવવાનું મૂલ જો આ
માથું હોય તો એ માથું ક્ષત્રીવટના નામ ઉપરથી હું ઓળઘોળ કરું છું. કહિતાને હૈયામાં
દાબી શકાય એટલી દબાવી રાખી; પણ આજ તો તારા એક ચરણને સામે પડધા ન
પડે, તો જોગમાચા લાજે. મારું જુવતર તો સાર્થક થઈ ગયું. હવે સુખેથી મારી નાખો.”

કોણના ઠાકોરે બાહુ પસારીને ચારણને બાથમાં લીધો.

૫

હજાર વર્ષ પૂર્વે

એ ક હજાર વર્ષ પૂર્વે, એક દિવસ સાંજે, પાટણ નગરીમાં સરોવરને કાંઠે બે બાવાઓએ આવીને પોતાના ખભા ઉપરથી ગંગાજળની કાવડ ઉતારી, વિસામો ખાવા બેઠા. હાથીની સ્ફૂર્ત જેવા જબરદસ્ત અના ભુજ-દંડ હતા. લોટાના થંભ જેવી બળવાન કાયાઓ હતી. વેંત વેંતનાં કપાળ ઝગારા કરતાં હતાં. એકની આંખમાંથી તેજનાં ભાલાં છુટતાં હતાં. બીજાની આંખો અંધ હતી. અંધ વેરાગીને માથે ને મોટે ધોળા રેશમ જેવી સુંવાળી લટો ચમકતી હતી. બજે બેઠા સ્નાન કરવા લાગ્યા.

નજુકમાં એક ઘોડેસવાર પોતાની ઘોડીને પાણી ધેરતો હતો. ‘ત્રો ! ત્રો ! બાપો બાપો !’ એવા નોખનોખા દોર કાઢીને ઘોડેસવાર ઘોડીને પાણી પીવા લલચાવતો હતો.

ઘોડીએ બે પહાડ જેવા બાવાઓનાં ભગવાં લૂગડાં જોયાં; ચમકવા લાગી, કેમેય માની નહિ. ઘોડેસવારે પીઠ થાબડી, ગરદન થાબડી; છતાંચ ઘોડી ટાઢી ન પડી. એટલે એણે ફડાક ! ફડાક ! ફડાક ! એમ ત્રણ કુમચીના ઘા ઘોડીના અંગ પર ચોડી દીધા.

“અરરર !” અનધ બાવાના મોમાંથી અરેરાટી નીકળી ગઈ. “ગજબ કર્યો આ ઘોડેસવારે ! આ ઘોડી જો મારી હોત, તો હું ઘોડેસવારને જાનથી મારત.”

“કેમ, મોટા ભાઈ?” નાનાએ પૂછ્યું. “આ સભર ઘોડીના પેટમાં કેવો રૂડો પંચકલ્યાણી વછેરો છે ! આ નાલાયકે ચાબુક મારીને એ વછેરાની ડાબી આંખ ફોડી નાખી; બહુ કરી !”

બાવાઓની વાતો સાંભળીને ઘોડીનો ખાસદાર થંભી ગયો. ઘોડીને દોરીને એ નગરમાં ગયો. જઈને એણે રાજજુને સરોવરને કાંઠે બેઠેલા એ ચમત્કારી અંધ બાવાની વાત કહી.

વનરાજ ચાવડાના વંશનો છેલ્લો દીવો તે વખતે અણાહિલપુર પાટણના સિંહાસન ઉપર ઝાંખો બળતો હતો. એનું નામ સામંતસિંહજુ ચાવડો. સરોવરની પાળેથી એણે બાવાઓને દરબારમાં બોલાવ્યા. પૂછવામાં આવ્યું કે શી હકીકત બની.

“રાજા, તમારા ખાસદારે તમારી સભર ઘોડીના પેટ પર ચાબુક મારીને માંહી બેઠેલા પંચકલ્યાણી વછેરાની રતન સરખી ડાબી આંખ ફોડી નાખી. આખો ભવ એ વછેરો બાડો રહેશો.”

“શી રીતે જાણ્યું ?”

“વિદ્યાથી.”

“ખોટું પડે તો ?”

“મારી વિદ્યાની આબરને સાટે મારં માથું જ હું હમેશાં હોડમાં મૂકું છું. વિદ્યા ખોટી પડે તો જીવતરમાં શું રદ્દું !”

“માથું વાઠી લઈશ, હો ?”

“રજપૂત અને સાધુ માથાં હાથમાં લઈને જ ફરે છે, અને સ્વહસ્તે પણ વધેરી આપે છે.”

“આંહી તમારે રહેવું પડશે. આઠ દિવસમાં ઘોડી ઠાણ દેવાની છે.”

“કબૂલ છે, પણ સાચું પડે તો ?” “તો અરદ્ધું રાજપાટ અને મારી બહેન આપું.”

આઠમે દિવસે ઘોડીએ ઠાણ દીધું. આખી કચેરી જોવા મળી. અટારે આલમ ટાંપીને બેઢી હતી. ત્યાં તો ગામમાં રણકાર ઉઠ્યો કે જોગીનાં વેણ સાચાં પડ્યાં ! સાચાં પડ્યાં !

રાજાએ પૂછ્યું : “જાદુગર છો ? તિરકાળજાની છો ?”

“ના બાપ !” અંધ બાવો કહે : “જાદુગરેય નથી, ને. તિરકાળજાનીએ નથી. શાળહોત્રગરંથ ભણ્યો છું. આંખો નથી એટલે અવાજ ઉકેલું છું. ફડાકો બોલ્યો હતો તેનો અવાજ પારખીને ઘોડીના પેટની વાત વાંચી.”

રાણીવાસમાંથી કચેરીમાં કહેણ આવ્યાં કે સોનાબાએ એવા આંધળા ને બુદ્ધા જોગીની સાથે પરણવાની ના પાડી છે. તે વખતે જોગી પ્રગટ થયાઃ ટુંકટોડા રાજના ધણી બે સોલકી ભાઈઓઃ નામે બીજ અને રાજ : ગોત્રહંત્રાલા લાગેલી તેનું પ્રાયશ્ક્રિત લેવા ગંગાજળની કાવડ ઉપાડી દ્વારકા રણધોડરાયજુને નવરાવવા જતા હતા. સોલંકી જેવું ઊંચું કુળ મળવાથી સોનાબાએ કબૂલ કર્યું. પણ મોટા ભાઈ બીજકુમાર બોલ્યા : “હું તો અંધ છું. મારે માથે હવે પરિયાં આવ્યાં. હું નથી પરણ્યો, પરણાંદુંયે નથી. મરજુ હોય તો મારા નાનેરા ભાઈને જમાઈ કરો.”

રાજની સાથે સોનાબાનો હથેવાળો થયો. સોનાબાને ઓધાન રદ્દું. નવ મહિને દીકરો આવ્યો. પ્રસવ થાય તે વખતે જનમાક્ષર લેવા જોખીને બેસાડેલા. પ્રસવ થયે તેની બરાબર ઘડી લેવા માટે બહાર બેઠેલા જોખી પાસે ઓરડામાંથી દડી ફેંકવાની હતી. બાનડીએ દડી બે ઘડી મોડી નાખી, એટલે ખોટી ઘડી લેવાણી. જનમોત્ત્વીમાં ગણતરી

* અશ્વવિદ્યાનું પરાચીન શાસ્ત્ર.

કરીને જોખીએ નિસાસો નાખ્યો. માતાએ પુછાવ્યું : “કહો
જોખીરાજ ! જન્માક્ષર શું કહે છે?”

“કહે છે કે દીકરાનું મોઢું જોયે બાપનું મોત થાશે !”

સોનેરી પાંભરીમાં બાળકને વીટાળવામાં આવ્યું. આંસુભરી આંખે માતાએ આજા
કરી : “એને વગડામાં નાખી આવો.”

બાનડી નાખવા આધે આધે ગઈ : એક બખોલ દેખી, બાળકને ત્યાં નાખીને
પાછી વળી.

તરતની જ વિયાયેલી એક વાઘણ પોતાનાં બે બરચાંને એ બખોલમાં મૂકીને
ભરખ ગોતવા ગયેલી પાછી આવીને બરચાંને ધવરાવવા બેઠી. પાસે પડેલા બાળકને
માથે ઓાર હતી તેથી તેને પણ પોતાનું બચચું માની ગોદમાં લીધું. ઓાર ચાટી લીધી. હેત
ઉપજુ ગયું. ત્રણે જણાં વાઘણના આંચળ ચસ ! ચસ ! ચસ ! ચૂસવા મંડ્યા. બરચાને
ધરવીને વાઘણ વગડામાં ચાલી ગઈ.

મૌસૂજણું થયું. બે ભરવાડો નીકળ્યા. એમણે આ કૌતુક જોયું, બે વાઘનાં
બરચાં ને એક માનવીનું બરચું ! એકબીજાને ચાટે છે ! માનવીનું બાળક હાથ-પગ
ઉલાળતું ઘુઘવાટા દે છે. ત્રણેને ઉપાડીને ગોવાળિયા દરબારમાં લાવ્યા. આ કૌતુક કોણ
સમજાવે ? પૂછો બીજ સોલકીને !

માનવી બાળકને છાતીએ ચાંપતાં જ તરત અંધળો બીજ બોલ્યો : “
અહાહાહા ! મારું કાળજું હરીને હિમ થાય છે, બાપ ! આ બીજો કોઈ ન હોય, આ તો
મારું જ પેટ !”

“શું બોલો છો, ઢાકોર ?”

“પુછાવો રાણીવાસમાં : સોનાબાને શું અવતર્યુ ?”

રાણીવાસમાંથી ખબર આવ્યા કે મરેલું કાચું બાળક અવતર્યુ હતું.

“એને કચાં નાખ્યુ ?” “દાટી દીધું.”

“દાટવાની જગ્યા ખોદાવો.”

બાનડી ગભરાણી. એને ગરદન મારવાનો ડારો દીધો. રાણીમાતાએ કબૂલ કર્યુ
કે બાળક એના બાપનો કાળ હોવાથી વગાડે મેલ્યો છે. કચાં મેલ્યા તેનો પતો લેવામાં
આવ્યો. પાંભરી ઓળખાણી, નક્કી થયું કે એ તો રાજનો જ દીકરો. જોખીને મોડી ઘડી

આપેલી હોવાની વાત બાનડીએ કબૂલ કરી લીધી. બીજ સોલકીની પરીક્ષા ઉપર માણસો ગાંડાં બન્યાં.

“અરે, મારા બાપ! શું હું મારા પેટને ન ઓળખું? એના શરીરના રૂંવાડે રૂંવાડે મારા કુળનું નામ લખાઈ ગયું છે. એ બધી તો આંધળાંએને ઉકેલવાની ભાષા છે.”

રાજમાં નોબતો ગડગડી, દેવળોમાં ઝાલર રણજણી, ઘરે ઘરે લાપસીનાં અંધણ મુકાણાં.

વાધણને ધાવનાર એ બાળકનું નામ પડ્યું મૂળરાજ.

રાજ ને બીજ એકલા રણછોડરાયને નવરાવવા દ્વારકાને માર્ગ ચાલી નીકળયા.

૨

એક હજાર વર્ષ પૂર્વે કરણના કેરાકોટ નગરના રાજ-ગરૂખે ચાર બાઈઓ, દિનદરભુવનની ચાર અપ્સરા જેવી, બેઠી હતી : એક સોન રાણી, બીજી જહી બારોટાણી, તૃદ્વિજી નેત્રમ બાનડી ને ચોથી ડાહી કુમડી. કરણ દેશની મરદાનગી એમનાં કદાવર અંગોમાં ચમકતી હતી. ચારેયના ધણી રણે ચડ્યા હતા.

આથમતા સૂરજ મહારાજે અસ્તાચળ ઉપરથી રજપૂતાણીને ભાળી. પોતાના હજારો ફૂલોની ડાળીમાંથી એ ગરૂખામાં એણે એક ફેંકયું. રાણીએ ફૂલ સૂંદર્યું. પેટમાં કંઈક ટાઢો શેરડો પડ્યો. પછી બારોટાણીએ બાનડીએ ને કુમડીએ વારાફરતી સૂંદર્યું. “એઓય દે રાણીમા ! પેટમાં કોણ જાણે શુંયે થઈ ગયું !” – એમ ત્રણે જણી બોલી. કોઈક જતિ-જોગટાનું મંત્રૈલું માનીને બાનડીએ ફૂલ બારીએથી ફેંકી દીધું. ફૂલ ઘોડારમાં પડ્યું. સો સો ધમસાણોમાં ઝૂઝેલી પરનાળ નામની ઘોડી ત્યાં બાંધી હતી. એણે એ સૂંદર્યું, પાંચેયને ઓધાન રદ્યાં.

જહીએ માવલ જનમિયો, લાખણસી સોનલ,

નેત્રમ માગેણો હુવો, ડાઈ જાઈ કમલ.

જહી બારોટાણીને માવલ સાબાણી નામે પરખ્યાત બારોટ જનમ્યો, સોનલ રાણીને લાખો કુલાણી અવતર્યો, નેત્રમ દાસીને માગેણો અને ડાહી કુમડીને કમલ.

રાજમાતાની ફૂખે કુંવર લાખો જનમ્યો. એના જનમને દિવસે જગતમાં શું બન્યું ?

જે દી લાખો જનમિયો, ધરપત કાણ ધરા,
તે દી પીરાણા પાટણજા, કોઠા લોટ કરા.

કરણનો ધરાપતિ લાખો જે દિવસે જન્મયો, તે દિવસે જ બરાબર એના પિતા ફૂલે અણહિલપુર પાટણના કિલ્લાને ભોભેળો કરી નાખ્યો.

સૂરજનો કુમાર આવા વીર-શુકન લઈને ધરતી પર ઊતર્યો. એના જન્મની ખુશાલીનો ડંકો ચોરાની ઝાલર ઉપર નહિ પણ ગુજરાતના પાટનગરના ગઠની દીવાલ ઉપર વગડ્યા. એની છહ્ઠીના લેખ લખનારી વિધાતા મોળો, અક્ષર કાઢતાં કાંપી ઊઠી હશે.

બાપની સાથે કુંવર લાખાને અણબનાવ થયો, મોઢું; જોવાનુંયે સગપણ ન રદ્દયું, સૂરજનો પુત્ર જુવાનીના રંગ રમવા સોરઠને કાંઠે ઊતર્યો; કંઈ ઘમસાણ બોલાવ્યાં, આઠ આઠ કોટની રચનાવાળું એક નગર બાંદયું. લીલી અને સૂકી એવી બજબે ભાદર નદીઓનાં નીર જ્યાંથી પહેલવહેલાં વહેવા માંડે છે, તે દેવતાઈ જગ્યા ઉપર હજુયે આટકોટ નગર ઊભું છે. પણ આઠ કોટ તો માટી ભેણા મળ્યા છે – બખ્તર કાઢી નાખીને કોઈ ક્ષત્રી કેમ જાણે નદીને નિર્જન કાંઠે ઊભે ઊભે પોતાની આગલી જહોજલાલી યાદ કરતો હોય !

કાંધે ગંગાજળની કાવડ ઊપાડીને રાજ-બીજ બે ભાઇઓ ભગવે લૂગડે દ્વારકા જાય છે. આટકોટના પાદરમાં ઊતારો પડ્યો છે. આંહી એક ટકોરો વાગો ને એનો રણકાર જેમ આદે આદે પથરાઈ જાય, તેવી રીતે બીજકુમારની કીર્તિ એટલા વખતમાં તો ચારણોએ અનેક રજવાડાંમાં પહોંચાડી દીધી હતી : જેને જેને ખોટીલાં ધોડાં હતાં તે તમામ એ અશ્વ-પરીક્ષકની તપાસ કરાવતાં.

લાખા કુલાણીને જાણ થઈ. પાંખપસર નામના પોતાના ધોડાને બતાવવા લાગ્યા. પાંખોવાળા પંખીને વેગો ચાલનાર એ માનીતો ધોડો કોણ જાણે શા કારણે એક પગ ઊંચો રાખતો હતો. ઓસડ બહુ કર્યા હતાં તોય ધોડો પગ માંડતો નહિ.

આંધળા બીજે ધોડાની આખી કાચા ઉપર હાથ ફેરવી જોયો. એણે કદયું : “લડાઈનો ડંકો દેવરાવો. નોભતો ગડેડાવો. રણશિંગાનો શોર મચાવો. આખા લશકરને સજ્જ કરી બહાર કાઢો. હોકારા-પડકારા કરીને દિશાઓ ગજાવી મૂકો.”

‘રડી બાંબ! રડી બાંબ!’ લડાઈના ડંકા વાગ્યા. નેજા ચડ્યા. નોભતે ઘાવ દેવાણા. તૂરી-ભેરી વગડી. આકાશ ધૂંધળો થયો. લશકર નીકળયું. ધોડાની હણહણાટી ને આદમીઓના હાકલા-પડકારાઃ એ શોરબકોર સાંભળતાં તો ત્રણ પગે ઊભેલા ધોડાએ ઝડાફ દઈને ચોથો પગ નીચે મૂક્યો, હણહણાટી દીધી, ખીલો કટાવી નાખવા ગોટ મારી.

બીજે ચોથો પગ જાલી લીધો. તેલ-દવાનાં મર્દન કર્યાં. ઘોડાની ખોટ ટળી. માણસો મોમાં અંગળાં ઘાલી ગયાં.

“રાવ લાખા !” અંધ બીજ બોલ્યા : “આમાં બીજો ઇલમ નહોતો. ઘોડાને સ્વપ્ન-દા થયો હતો: લડાઈનું એને સ્વપ્નનું આવેલું કે લડતાં લડતાં જાણે પોતાનો પગ દવાણો છે! એટલી જ્રાંતિ થવાથી એ નીચે પગ નહોતો માંડતો.”

લાખો કહે: “ દેવતાઈ પુરુષ ! મારી બહેન રાંયાજુનું પાણિગરહણ કરો.”

બીજ બોલ્યા: “બાપા લાખા રાવ ! મારી વિદ્યાને કોઈનું શોકચપણું ન પાલવે. મરજુ વધતી હોય તો રાજને જમાઈ કરો.”

ઉદ્ઘડતા ગુલાબ જેવો રાજ શોભતો હતો. એની વિદ્યા એક જ હતી ને તે મરતકમાં નહોતી, ભુજામાં હતી. એ જ્યારે માથું હલાવતો ત્યારે સાવજ જાણે પોતાની કેશવાળી ખંખેરતો હોય એવો પરતાપી દેખાતો. લાખાની બહેન બીજા કોને પરણી શકે ? વેલડી આંબાને વીટાય, તેમ રાંયાજુ રાજને પરણી.

3

આંધળો બીજ ખંખે કાવડ ધરીને રસાલા સાથે દ્વારકા ચાલ્યો ગયો છે; રાજ આટકોટમાં જ રદ્દ્યો છે. રાંયાજુને એધાન રદ્દ્યું છે. રાતદિવસ ગર્ભ ખીલતો જાય છે — સુભદ્રાના પેટમાં જાણે અભિમન્યુ !

કાળ આવવો છે ને ! એક દિવસ સાળો-બનેવી સોગઠાંની રમત માંડે છે. સામસામાં પદ્ધતાં પાકે છે, કાંકરીઓ ટિબાય છે, અને ગોઠણાભર થઈથઈ ને બેચ જણા પાસા ફેંકે છે. લાખાની એક જ સોગઠી રહી. એ સોગઠીને પાકીને ઘરમાં જવાની વાર નહોતી, ત્યાં રાજે દાખિયા નાખ્યા. લાખાની સોગડી ઊડી. “મારા સાળાની ! કચારની સંતાપતી’તી’ કહીને રાજે સોગઠી પર સોગઠી મારી; એક ધારે ભાંગીને ભૂકા કર્યો. આંગાળીમાંથી લોહીના તરસકા ટપકયા.

“સોલંકી !” લાખાની આંખ બદલી : “મો સાંભળજો, હો ! ”

“નહિં તો?”

“બીજું શું ? માથું ધૂળ ચાટે ! શું કરં ? મારી બહેનનો ચૂડો આવે છે.”

“લાખા ! તારં અશ્વ મારા દાંતમાં છે. આજ મને ભાન થચું કે હું તારો અતિથિ નથી, પણ આશ્રિત છું. બસ, આજથી મારં અંજળ ખૂટયું.” એટલું કહીને રાજ ઊડી ગયો. ભાદરનું પાણી ગોમેટ કર્યું. રાણીને કર્દ્યું : “તમારે પૂરા મહિના છે. પ્રસવ સુધી રહેજો. હું જાઉં છું અણાહિલપુર, મૂળરાજ પાસે.”

રિસાઈને રાજ ચાલ્યો. સોરછનાં ઝાડવાં લળીલળીને જાણે એને મનાવતાં હતાં. નદીઓ જાણે આડી પડીપડીને. આંસુથી એના પગ ભીજાવતી ભીજાવતી કહેતી હતી : “રાજ ! રોકાઓ, મનાઓ !”

લાખો પસ્તાયો. બહેનનું મો એનાથી નહોતું જોવાતું. રાજને ઘણાં કહેણ-કાલાવાલા મોકલ્યાં, પણ રાજ આવે નહિ. ચાર આંખો બેળી થાય તો તો ચરણે પડીનેય મનાવી. લઉં. પણ એવો મોકો શી રીતે મળે ?

લાખો પાટણ પર ચઢ્યો. સરસ્વતીના હરિયાળા કાંઠા ઉપરથી ગામની ગાયો વાળી. રાજને જાણ થઈ કે લાખો કુલાણી પાટણ લૂંટી જાય છે. રાજનાં રૂવાડાં બેઠાં થઈ ગયાં. મૂછોની અણીઓ આંખ સુધી ખૂંચી ગઇ; જૂનો કોપ જાગ્યો.

ખડગ લઈને એ એકલો ધાયો. ગાયો લઈને લાખો તો સીમમાં વાટ જોતો હતો. એને તો રાજની સાથે જ ચાર આંખો મેળવવી હતી. બનેવીને એણે આવવા દીધો, ખૂબ પાસે આવવા દીધો; પછી પાદડી હાથમાં લઈને સામો ચાલ્યો : “ એ રાજ; આટકોટ હાલ્ય ! તને તેડવા આવ્યો છું. રાંયા રોવે છે !”

“લાખા ! મરદ થા. હવે ગોટા વાજય મા.” એમ કહીને એણે ખડગ ચલાવ્યું. લાખાનું માથું જોતજોતામાં ઊડી જત, પણ એણે વખતસર ભાલો ગીકર્યો. રાજ વીધાઈ ગયો. પહાડ જેવી કાચા ભોંય પર પછડાણી. લાખાએ પોતાના માથાનો ફુંટો કાઢીને એ શબ ઉપર ઓટાડી દીધો. એણે પોતાની આંખો લૂછી કપાળ ફૂટ્યું.

વિધવા બહેન રાંયાના ખોળામાં ભાણેજ રમવા મંડ્યો છે; એનું નામ પાડ્યું છે રાખાઈશ. બાપનું મો તો રાખાઈશે જોયું નથી; મામા જ એના લાડકોડ પૂરા કરે છે. મા અને મામા: એ બે સિવાય કોઈક કુટુંબી જાણે ખોવાઈ ગયું હોય, એમ એની આંખો ચારેકોર જોયા કરતી.

કોઈ બાનડી કહેતી : “બા, બરોબર જાણે ઈ જ મોઢું હોય !”

આવાં વેણ સાંભળીને રાંયા રોતી. રાખાઈશના માથા પર ધગધગતાં આંસુ પડતાં. આભો બનીને રાખાઈશ માના મો સામે જોઈ રહેતો.

લાખાની આણ હતી કે ભાણેજને કોઈ એ જૂની વાત કહેવાની નથી - કહેનારને કાંધ મારીશ !

રાખાઈશ વધવા લાગ્યો, મલલકુસ્તી, પહૃબાજુ, ભાલાની તાલીમ : એમ એક પછી એક કળા ઉપર એનો હાથ જામતો ગયો. સતાર વરસનો પહેલવાન થયો. સવા હાથની છાતી ખેંચાણી. ખબા ટાલ જેટલા પહોળા થયા. એક આંખમાં ઝેર ને બીજુ આંખમાં અમૃત નીતરવા માંડ્યું;

કોઈ કોઈ વાર લાખો નાના છોકરાની જેમ છાતીફાટ રદન કરતો. ખૂબ રોતો. કારણ કોઈ પૂછી શકતું નહિં. ભાણેજ જઈને માતાને પૂછતો. માતા જવાબ દેતીઃ “બાપ. મામાને દીકરો નથી માટે રોવું આવે છે !”

એક દિવસ તલવાર ખેંચીને રાખાઈશ બોલો રદયો; માતાને પૂછ્યું : “ બોલો માડી, મારો બાપ કોણ ? જગતમાં સહુને બાપ – એક મારે જ નહિં ? ‘બાપુ’ એવો શાંદ આજ સુધી મારે કાને ન પડવા દીધો ? બોલો, નહિં તો તલવાર પેટે નાખીને મરં છું.”

“બાપ, તારા પિતા તો તું પેટમાં હતો ત્યારે પાછા થયા.”

“બોલો, એને કોણે માર્યા ? મારી એક આંખમાં ઝેર કાં ઝરે ?”

“એને મામાએ માર્યા – તારા અક્ષેદાતાએ.”

“મારા કુળમાં કોઈ સગું ન મળે ?”

“અણહિલપુરનો રાજ મૂળરાજ તારો ઓચમાયો ભાઈ થાય છે ને તારા મોટા બાપુ બીજ પણ ત્યાં રહે છે.”

“ત્યારે આપણે આંહી શીદ રહીએ છીએ ?”

“આપણે કયાં જઈએ? કોણ સંઘરે ?”

“મારા બાપુ પાસે જઈએ – ત્યાં સવર્ગમાં.”

મા સમજુ ગઈ. ડળકડળક પાણીડાં પાડતી એ દીકરાને માથે હાથ મેલીને બોલી : “જોજે હો, બાપ, રજપૂતાણીનો દીકરો! બાપનું વેર લેવા જતાં લૂણહરામી ન થતો. તારે રૂંવે રૂંવે મામાનું અક્ષ ભર્યું છે, રાખાઈશ ! વેર લેતાં આવડતું હોય તો જાજે.” “માડી ! તમારી કૂખ નહિં લજાવું, ધરપત રાખજે !”

રાત પડી. જગત આખું પહેલા પહેરની નીદરમાં પડ્યું છે. શરીરો સજુને રાખાઈશ ઘોડારમાં આવ્યો; ખડગ ખેંચીને ખાસદારને કદયું : “કૂલમાળ ઉપર સામાન માંડ !”

“અરરર બાપુ ! મામા ગરદન મારે. કૂલમાળ ઉપર બીજા કોઈનો હાથ નથી અડતો.”

“મામા તો સવારે મારશે, પણ હું અત્યારે જ પ્રાણ લઈશ.”

ખાસદારને બીજો આરો નહોતો. કૂલમાળ ઘોડી પર ચડીને કાળી રાતે રાખાઈશે પંથ કાપવા માંડ્યો. હાલાર વટાવી, પાંચાળના ભેંકાર કુંગરા વટાવ્યા, જાલાવાડની ઝીણી ઝીણી રેતીના ડમ્ભરમાંથી પાર નીકળ્યો, અને મધ્યરાતનો પહોર

ભાંગ્યો તે વખતે પાટણના ગાઠને દરવાજે ટકોરા દીધા. દરવાજા ઉઘડાવ્યા. ગુર્જરપતિને માટ-મેડી સામે જઈને જાણે ચોજને અવાજે ભાઈ ભાઈને સાદ કરતો હોય તેમ સાદ પાડ્યો : “મૂળરાજ ! ભાઈ ! એ ભાઈ !”

મૂળરાજ ઊંઘે છે.

ફરી સાદ કર્યો : “એ બાપ ! આવડી બધી ઊંઘ ! બાપનું વેર લીધા વિના આટલું બધું ધારણ વળી ગયું ! આ કયા સુખની ઊંઘ !”

અંધારી અધરાતે કિલ્લાની મૂંગી દીવાલો સામા પડધા દેવા લાગી : “ મૂળરાજ ! ભાઈ મૂળરાજ !”

આભમાંથી જાણે ઠપકો આવે છે : “આવડી ઊંઘ ! આવડું બધું ધારણ !”

દરવાજા ઉપરની મેડીમાંથી એક અંધળા ડોસાએ ડોકું કાઢ્યું. પૂછ્યું : “કોણ છે?”

“હું છું”

“ઓ હો હો હો ! ઓણખાણો એ સાદ ! મારો બાપ આવ્યો ! રાખાઈશ આવ્યો ! મારું પેટ આવ્યો ! મારી અંધળાની અંખનું બીજું રતન આવ્યો !”

“બાપુજુ !” રાખાઈશના ગળામાં પિતૃભક્તિનું સંગીત બંધાઈ ગયું : “બાપુજુ ! જાગો છો ?”

“જાગું છું, બેટા ! હું અટાર વરસથી જાગું છું. આવ્ય બાપ ! તને છાતીએ ભીસીને પછી મરું !”

“બાપુજુ ! આજ નહિં, આવતે અવતાર. આજ આ છાતી અપવિત્ર છે. મારે વરસ વરસ જેવડી ઘડી જાય છે. બોલાવો, ભાઈને ઝટ બોલાવો !”

મૂળરાજે અટારીમાંથી હોકારા સાંભળ્યા. એણે ડોકું કાઢ્યું : “ભાઈ !”

“હો ભાઈ !” ‘ભાઈ’ શબ્દ તે રાતિરાએ ધન્ય બન્યો. જગતમાં પહેલી જ વાર જાણે ભાઈએ ભાઈને બોલાવ્યો.

“આવડી બધી ઊંઘ ! બાપનું લોહી હજુ તો લીલું છે. બાપનો મારતલ હજુ રાજ ભોગવે છે !”

“બાપ ! તારો મામો ! આશ્રયદાતા !”

“ફિકર નહિં. તને બોલાવવા આવ્યો છું. સોમવારે ભાદરને કાંઠે શિવાલય ઉપર, સાંજરે.”

“અને તું ?”

“હું ? રજપૂત થઈને પૂછ્યા? હું મારા અજ્ઞદાતાની મોટા આગળ રહીશ. મરતાં પહેલાં એનો હિસાબ ચૂકવીશ, એની આગળ સાત ડગલાં રહીને મરીશ, પણ જોજે હો ! હૈયું પોચું ન પડી જાય. જોજે ! ભાઈને માથે એ વખતે હેત ન આવી જાય; હાથ ટીલા ન પડી જાય ! ગીકીને મારી છાતી પર દા કરજે, અને જાણજે કે મારું ચાલશે ત્યાં સુધી હું તને પણ કટકેય નહિ મૂકું, મામાનું લૂણ - ”

“ભાઈ ! મારે વેર નથી લે - ”

“ખબરદાર ! ચાર હત્યાનું પાપ ! પિતૃદ્રોહનું પાપ ! ચાદ દાખજે – સોમવાર, શિવાલય, સાંજરે !”

એટલું બોલીને રાખાઈશે ઘોડી વાળી. અંધારામાં એના ડાબલા ગાજુ રહ્યા. કોઈએ કોઈ નું મો પણ જોયું નહિ. ચાર આંખો ન મળી. ફક્ત અવાજે અવાજ બેટ્યા: “ઊભો રહે ભાઈ !” એવો સાદ કરતો મૂળરાજ અટારીમાં થંભી રહ્યો.

“વાહ મારા ફરજંદ ! વાહ સોલંકી ! રંગ તારા શામધરમને ! ને રંગ તારા પુત્રધરમને !”

પ્રાગડના દોરા ફૂટે તે પહેલાં તો રાખાઈશ આટકોટના ગટમાં દાખલ થઈ ગયો. ખાસદારે ઊનું પાણી તૈયાર રાખેલું ઘોડીને નવરાવી માલેશ કરી : જાણો એક ગાઉનીયે મજલ ન કરી હોય તેવી તાજુ ફૂલમાળ બની રહી.

લાખાનો રિવાજ હતો કે રોજ સવારે આવીને પોતાનાં ઘોડાંના શરીરે હાથ ફેરવવો. એ આવ્યો. ફૂલમાળ ઉપર હાથ ફેરવવા લાગ્યો. કાંઈ ફરક ન લાગ્યો. ત્યાં લાખાની નજર ઘોડીના કાનમાં ગઈ, એણે કાનમાં આંગળી ફેરવી. આંગળી ઉપર માટી બેઠી. ડોળા કાઢીને એણે પૂછ્યું : “ખાસદાર ! ફૂલમાળ કાલે રાતરે કયાં ગઈ હતી ?”

“કયાંય નહિ, બાપુ ! તમારી આજ્ઞા જાણું છું.”

“ખોટું ! આ ધૂળ જોઈ? આ ધૂળ સોરઠની નો'ય. બોલ, કોણ ચડેલું ?”

ખાસદાર થંભી ગયો.

“કોણ, ભાણાભાઈ?”

ચાકરે ડોકું ધૂણાવ્યું.

“હં ! સમજાણું !” લાખાની બેય ભમર ખેંચાઈને બેળી થઈ.

આજે સોમવાર છે. મામા શિવાલયે જાય છે. સાથે સૈન્ય તૈયાર થાય છે. કોઈ દિવસ નહિ, ને આજે રાખાઈશ હથિયાર બાંધે છે. મામાએ ભાણેજની તૈયારી જોઈ. ભાણેજના અંગ ઉપર કેસાંથિયાં છાંટણાં દેખ્યાં. ભાણેજની આંખોમાં છેલ્લી વિદાયના રંગ જોયા. આજ દગ્ગો થવાનો. મામાએ લશ્કરને હથિયાર બાંધવાનો હુકમ દીધો.

આગળ ભાણેજ ને પાછળ મામા : ભાડરમાં સનાન કરી, ધોતિયું પહેરી, ટિરપુંડ તાણી, મામા શિવાલયમાં બેઠા. ઊંકારના દવનિ એમના પહાડી ગળામાંથી ગાજવા લાગ્યા. ધીના દીવા થંભીને લાખાનાં સ્તવનો સાંભળી રદ્દ્યા છે. શિવાલયને પગાથિયે, મામાનાં હથિયાર અને બખ્તર લઈને રાખાઈશ બેઠો છે. તલવારની મૂઠ ઉપર પોતાનું દૂધમલિયું માથું ટેકટયું છે. મામાના મોના ઊંકારની સાથે જ એકતાલ બનીને ભાણેજના મોમાંથી નિસાસા છૂટે છે. ભાડરને બેથ કાંઠે લશ્કરનો વ્યૂહ રચાવા માંડ્યો છે.

આભમાં આંધી ચર્ડ છે. સૂરજ ધૂંધળો થાય છે. ધરતીનાં પડ ધણધણી હાલ્યાં છે. સોલંકીનાં સહાત્ર-સહાત્ર ભાલાં કોઈ મહા દાવાનળની શિખા સળગતી હોય તેવાં ચળકી ઊઢ્યાં ! કાળી નાગણીઓ જુભના લબકારા લેતી હોય તેવી તલવારો ઝળહળવા લાગી. ભાડરને કાંઠે બેટંભેટા થઈ. લોહીનાં પરનાળાં બંધાઈ ગયાં.

એ ભયંકર યુદ્ધમાં આટકોટના યોજ્ઞાઓ કપાઈ ગયા. સોલંકીનું સૈન્ય સામે કાંઠેથી આ કાંઠે આવી પહોરયું. એ વખતે લાખાની પૂજા ચાલુ હતી. પૂજા પૂરી થયા સુધી આસપાસ યુદ્ધનાં ઘમસાણ બોલાતાં હતાં, તોય લાખો ડર્યો નહોતો. હવે એ ઊઢ્યો. સામે ભાણેજને બેઠેલો ભાર્યો. “હાય હાય ! હમણાં મને કાપી નાખશો. મારાં હથિયાર એની પાસે છે. બહાર નીકળીશ એટલી જ વાર છે” – એવી એને ફાળ પડી. ભાણેજ ઊઠીને મામાને લૂગડાં દીધાં, બખ્તર પહેરાવ્યું. હથિયાર સૌપ્યાં, ને કદચું : “ચાલો.”

“ઓ...હો ! આખું લશ્કર ખર્જું થઈ ગયું !” લાખો જોઈ રદ્દ્યો.

મૂળરાજ લગે લગ આવી પહોરયો. મામો-ભાણેજ કંઈકને કાપતા-કાપતા મુડદાંના ગંજો ઉપર પગ મેલીમેલીને આગળ વધે છે. ભાણેજ મામાની મોખરે ચાલીને મામાના ઉપર આવતા ધા પોતાના દેહ પર જીલતો આવે છે.

૬

ઓ ઊડે ગરજાણા, (જેને) ગોકીરે ગજબ થિયો,

હેડા, હાલ્ય મેરાણા, રણ જેવા રાખાશનું.

ઓ સામે રણક્ષેત્રમાં ગીધો ઊડે છે; અને એની કારમી ચીસો ઉપરથી લાગે છે કે મહાયુદ્ધ મરયું છે. એવું યુદ્ધ તો રાખાઈશનું જ હોય. હે હૃદય, ચાલ, ચાલ, આપણે રાખાઈશનું ધીગાણું જોવા જર્દારે.

“મૂળરાજ, માટી થાજે !” રાખાઈશે હાકલ દીધી.

“ભાઈ ! ભાઈ !” એ મધરાતનો સૂર પારખીને મૂળરાજે ભાઈ ને સાદ કર્યો.

“આજ ભાઈ નહિં, દુઃખન !” કહીને રાખાઈશે ભાલો ઝીકયો. ઘામાં વેતરાઈ ગયેલ હાથનું ભાલું નિશાન ચૂક્યું. મૂળરાજે આંખો મીચીને ભાઈને માથે સાંગ નાખી. રાખાઈશ પડ્યો. પછી લાખો પડ્યો.

જાડેજાએને ખલાસ કરીને મૂળરાજે ગુજરાતનો રસ્તો લીધો.

આકાશની આંખોમાંથી લોહીની ધારો થાતી હોય તેવા સાંજના રંગ ઊઘડ્યા હતા. બાદરને કાંઠે હજરો શૂરવીરો ડંકતા હતા. થોડે અંતરે મામો-ભાણોજ પડ્યા હતા: હજુ પ્રાણ નહોતા છૂટ્યા. એક સમળા આવી. રાખાઈશે આઘે પડ્યાં પડ્યાં જોયું કે સમળા મામાની આંખો ઠોલવા જાય છે. મામાનો જીવ હવે ઘડી-બે-ઘડી હતો. અને થયું : જીવતા મામાની આંખોનાં રતન જો સમળા કાઢી જશે તો મામાને અપસરા નહિં વરે; મારા મામાની અસદ્ગતિ થશે !

ઉઠાય તેટલું તો જોર નહોતું : શરીરના ટુકડા થઈ ગયા હતા. પોતાની આજુબાજુ ભૌય ઉપર હાથ પરસાર્યો. પણ હાથમાં પથથર નથી આવતો, અને ત્યાં તો સમળા મામાના માથાં ઉપર બેઠી. રાખાઈશ ભાન ભૂલી ગયો. કમ્મરમાંથી કટારી કાટવા હાથ લંબાવ્યો. પણ ત્યાં કટારી કેવી ! માંસના લોચા લબડતા હતા.

**કર ગો’ કટારી, કર ગો’ કાંચોળાં લગી,
વગ કોઈના વણશી, રણ બડતે રાખાશની.**

કટારની જગ્યા ઉપર હાથ ગયો. કટાર હાથમાં ન આવી. કાંચોળાં (આંતરડાં) બહાર લબડતાં હતાં તે ઉપર હાથ ગયો. આંતરડાંનો લોચો તાણયો. પેટમાં બાંઝેલ હોવાથી તે તૂટ્યો નહિં, જેંટ મારીને તાણયો, તોડ્યો, સમળી સામે ઘા કર્યો. અદ્ધરથી લોચો ઝડપીને સમળી ઊડી ગઈ. લાખે શાસ છોડ્યા. રાખાઈશે “રામ” કહીને આંખો મીચી. એ રણમાં લડતાં લડતાં રાખાઈશે બદ્ધે કુળ (વગ) — મોસાળનું કુળ અને પિતૂકુળ — ઉજ્જવળ બનાવ્યાં.

**કાપડ, માઢુ, લોહ, ધાણ, નીવડ્યા વાખાણ,
રાખાઈશ ધાએ છંડિયો, તોચ ન મેલ્યો માણ.**

લૂગારું, મરદ, તલવાર ને સ્ત્રી — એ ચારેનાં તો નીવડ્યે જ વખાણ થાય. આખર અવસ્થામાં કેવો ભાગ ભજવે છે, કેવી લાજ સાચવે છે, તે જોચા પછી જ એનાં વખાણ થાય. જેવી રીતે જુઓ, આ રાખાઈશ જખમોમાં છેક કપાઈ ગયો હતો તોચ પોતાની ટેક એણે ન છોડી, સાચો સ્વામીભક્ત નીવડ્યો.

**રણ વિયા મ રોય, રોને રણ છાડે જિયાં,
મુવે જ મંગળ હોય, રણ મચિયાં રાખાશનાં.**

હે મરનારના સનેહીજન, તારાં જે વહાલાં રણમાં રદ્દ્યાં (મર્યાં) તેને માટે કલ્પાંત મા કર. કલ્પાંત તો રણ છોડી નાસનારને માટે હોય. રણમાં મરનારનાં તો અપ્સરાની સાથે મંગળ લગ્ન થાય છે; એમાં રોવાનું હોય ? રાખાઈશે પણ એવા જ રણસંગરામ મચાવ્યા.

કોઈ સ્વજન, રાખાઈશની કોઈ પ્રિયતમા, સમશાનમાં આવે છે. રાખાઈશને દહન દીધું છે ત્યાં આવીને રાખ તપાસે છે :

**રાખાઈશની રાખ, દાઝી તોય ડાકર કરે,
ઉપર મેલું હાથ, (ત્યાં) બણે મુંહી બેળી થઈ.**

આ સથગી ગયેલા શરીરની રાખ પણ અવાજ કરે છે, ને હું હાથ મૂકું છું, ત્યાં તુરત જ બેળી થઈને મને ભેટે છે.

આટકોટ આગાળ ‘લાખા ગરદી’ નામની પરસિદ્ધ જગ્યા છે. ને ત્યાં એક હજાર ખાંભીઓ દટાયેલી હોવાનું કહેવાય છે.

ઓડે. એ પાંખોના તડકડાટથી પવન વાશે અને તેના જોરથી વહાણ વેલમાંથી છૂટું પડશે.” રક્ષક બનીને આવેલા રાખાઈશે એ સાહસ ખેડ્યું. હોડીમાં બેસી એ પહાડ પર ગયો. સૂર્યવ્યા પરમાણે કર્યું. વહાણ છૂટ્યાં. વાણિયાઓએ વિચાર્યુ કે રાખાઈશને આપણા હાથે મારવાની હત્યા વહોરવા કરતાં એને અંતરિયાળ જુવતો છોડવો એ જ ઠીક છે. એમ સમજુને વહાણો હાંકી મેલ્યાં. રાખાઈશ એ પહાડમાં ભમવા લાગ્યો, ત્યાં એણે એક મહેલ જોયો. મહેલમાંથી કોઈએ એને બોલાવ્યો. ત્યાં જતાં એણે જોયું તો ચાર સુંદરીઓ સોગાદે રમે, એમાંથી એક રમણી ઊઠીને લાજ કાઢી બીજા ખંડમાં ચાલી ગઈ. બીજી ત્રણ જણીઓએ ‘આવો ભાણેજ’ કહી આદર દીધો; બધી વાતનો ફોડ પાડીને સમજાવ્યું : ‘તારા બાપને મારનાર અને તારે માટે કાવતલં રચનાર લાખો જ છે. લાખો મર્યાં પણી અમે ત્રણે એને વરશું; અને જો તું પણ સગાંવહાલાંનાં સાચાં કરજ ચૂકવી, વેર વાળી, અન્યાય કર્યા વગર મરીશ તો તને ય આ ચોથી અપ્સરા વરશે.’ પણી તેઓએ પોતાના દૈવી બળ વડે રાખાઈશને તત્કાળ આટકોટ પહોંચાડ્યો હતો. એ વાત પરથી રાખાઈશે મૂળરાજને લડવા બોલાવ્યો, વગેરે.]

૬

ઘોડાંની પરીક્ષા

એ છું કરીને તો અંસી વરસ પહેલાંની આ વાત છે. જસદણ તાલુકામાં લાખાવડ નામે ગામ છે. તેમાં એક જગ્યાધારી બાવો રહેતો હતો. માણસો આવીને રોજરોજ એની પાસે વાત ઉર્યારે : “બાવાજુ, આપા લૂણાની લખીની તો શી વાત કરવી ! લખીને બનાવીને ભગવાને હાથ જ ધોઈ નાખ્યા છે. હવે તો લખી આખા કાઠિયાવાડનાં ઘોડાંને લજવે છે.”

ચાડીલો બાવો કોઠી ગામના લૂણા ખાચરની લખી નામની ઘોડીનાં આવાં વખાણ હવે તો સાંખી શકતો નહોતો. એણે એક જાતવંત વછેરી લીધી; મંડ્યો એની ચાકરી કરવા : દૂધભર રાખી; પછી કૌવત આપનારા ભાતભાતના ખોરાક ખવરાવ્યા. બે વરસે ચડાઉ કરી, બીજાં ચાર વરસ સુધી કસી. છ વરસની થઈ એટલે એને માથે હેમના મોવડ અને કિનખાબના ચારજામા સજુને બાવોજુ કોઠી ગામે ગયા; જઈને કદયું : “આપા લૂણા ! આજ આપણી બેય ઘોડિયું બેડવવી છે.”

આપો લૂણો હસીને બોલ્યા : “અરે બાવાજુ, માળા બાપ ! ભણો તાળી પંખણીને માળી ગલટી લખી કી પોગે ! હું તો ગરીબ કાઠી કે'વાઉ ! માળી ઠેકડી તે'વા દે, બાવા !”

“ના આપા ! નહિ ચાલે. રોજરોજ બધા આવીને મારાં માથું પકવે છે કે આપા લૂણાની લખી ! આપાની લખી ! એને કોઈ આંબે નહિ ! માટે આજ તો તમારી લખીનું પારખું લીધે જ છૂટકો છે. આપા ! છ વરસની મારી મહેનત હું પાણીમાં નહિ જાવા દઉં, હાલો; થાવ સાબદા.”

“છ છ વરસ થયાં દાખડો કરી રદ્યો છો, બાવા ? ઈમ છે? ઠીક કબૂલ. ભણો, આજ રાત રોકા. કાલ્ય સવારે બેડવીએ.”

બાવાજુ રાત રોકાણા. આપા લૂણાએ બેય ઘોડીને રાતબ ખવરાવી; જોગાણ દીધાં. સવારે પહુર છૂટ્યા વખતે આપા લૂણાએ જોગીને કદયું : “ભણો બાવાજુ, ઊઠ્ય, માળા બાપ ! પલાણ માંડ્ય તાળી પંખણી ઉપર, હુંય માળી ટારડી ઉપર ગાબો નાખું લઉ !”

બેય અસવાર ઊપડ્યા; બે ગાઉ ગયા. ચાર ગાઉ ગયા, દસ ગાઉની મજલ કરી. તડકા ખૂબ ચડી ગયા. છાશ પીવાનું ટાણું થયું એટલે બાવાએ કદયું : “આપા, હવે આપણે બરાબર આવી પહોરયા છીએ. હાલે, હવે ઘોડી પાછી વાળીને બેડવીએ.”

આપાએ કહ્યું : “ભણેં બાવાજુ, આંસેં થડમાં જ આપડી ગગીનો ગામ છે, થોડોક કામ પણ છે. હાલ્ય, કામ પતાવું ને પાછા વળ નીકળીએ.”

આપાએ બાવાને ઉપાડ્યો. આ ગામ, પેલું ગામ, એમ કરતાં કરતાં બરાબર મદ્યાદનનો અદિન આકાશમાંથી જે ઘડીએ ઝરવા લાગ્યો, તે ઘડીએ બેચ ઘોડી લીબડીના પાદરમાં આવીને ઊભી રહી. પચીસ-ત્વીસ ગાઉનો પંથ કાપીને પરસેવે નીતરતી ઘોડીઓ હાંફી રહી હતી.

આપો લૂણો ઠાવકું મોટું રાખીને બોલ્યા : “ભણેં બાવાજુ ! આપડે તો મારગ ભૂલ્યા. મુંહેં તો કાંઈ દશ્ય જ નો સૂકી ! ભારે કરી ! આ તો ભણેં લીબડી ! લ્યો હાલો પાછા.”

“ના આપા ! એમ તો ઘોડી ફાટી જ પડે ને ! હવે તો પોરો ખાઈએ.”

આપાએ પોતાની ડાબલીમાંથી એક સ્કાપિયો કાઢીને બાવાને આપ્યો. કહ્યું : “બાવાજુ, ભણેં આપડા સારુ સુખડી અને ઘોડિયું સારુ રજકો લઈ આવ્યા.”

લીબડીને પાદર ઝાડની છાંચડીમાં ચારે જણાંએ તડકા ગાળ્યા; ધરાઈને ખાંધું-પીધું. રોટાટાણું થયું એટલે આપાએ કહ્યું : “ભણેં બાવાજુ, હવે ઊઠ્ય, તાળી પંખણીને સાબદી કરું લે, હુંય માળી ટારડીનો તંગ તાણું લઉં. હાલ્ય, હવે ધર દીમની ઘોડિયું વે' તી મૂકીએ, એટલે કોઠીના પાદરમાં પારખું થઉં રે' શો.”

બેચ જણા અસવાર થયા. આપો કહે : “ભણેં બાવાજુ, લીબડીની બજાર બહુ વખાણમાં છે. હાલ્ય, ગામ સોસરવા થઈને જોતાં જાયો.”

બરાબર ચોકમાં કાપડની એક મોટી દુકાન છે. દુકાનમાં એક છોકરો બેઠો છે, ગળામાં બેએક હજારનું ઘરેણું ઝૂલી રદ્દું છે, કપાળમાં મોટો ચાંલ્લો છે. મેલાં, પીળા ડાઘવાળાં લૂગડાં પહેરેલાં છે.

આપા લૂણાએ બરાબર એ દુકાનના થડમાં ઘોડી ઊભી રાખીને છોકરાને પૂછ્યું : “શેઠ, પછેડી છે કે ? ”

શેઠ એવો ઈલકાબ મળવાથી મોટું ભારેખમ કરી નાખીને છોકરાએ પછેડીઓ કાઢી. આપાએ ઘોડી પર બેઠાં બેઠાં પછેડી પસંદ કરી અને એની કિંમત સ્કાપિયા બે ફગાવીને આપાએ કહ્યું : “આ લે, કાગળમાં વીટુને પછેડી લાવ્ય.”

પછેડી કાગળમાં વીટીને એ છોકરો પોતાની દુકાનના ઉંબરા ઉપર ઊભો થયો, અને આપાની સામે જેવો એણે હાથ લંબાવ્યો, તેવો જ આપાએ એનું કાંદું ઝાલીને એને ઘોડી ઉપર જેંચી લીધો; પોતાના ખોળામાં બેસાડી લીધો, લખીના પડખામાં એક એડી

મારી અને સાદ કર્યો : “ભણેં બાવાજુ, હાલ્ય, હંકચે રાખ્ય તાળી પંખણીને ! હવે ઘોડાં ભેડવવાને મજો આવશે.”

“અરે આપા ! ભૂંડી કરી !” કહીને બાવાએ પણ પોતાની ઘોડી ચાંપી. ખોળામાં બેઠેલો છોકરો ચીસો પાડવા લાગ્યો. ઉભી બજારે તમામ વાણિયા હાટ ઉપર ઊભા થઈ ગયા અને હેઠા ઊતર્યા વિના જ બૂમો પાડવા લાગ્યા : “એ જાય ! ચોર જાય ! વરરાજાને ઉપાડી જાય ! કાઢી જાય ! ”

ગામના નગરશેઠનો દીકરો : મોડબંધો વરરાજો : અને વળી અંગ ઉપર બે હજાર રૂપિયાનું ઘરાણું ! એ લૂંટાય તે વખતે કાંઈ ગામનો રાજ છાનોમાનો બેઠો રહે કદી ? કર્ડિંગ ધીન કર્ડિંગ ધીન ! કોઠા ઉપર મરફો થયો, અને પલક વારમાં તો પાંચસો ઘોડેસવારો લૂંટારાની બે ઘોડાઓની પાછળ ચડી નીકળ્યા.

પાછળ જેમ વાદળું ચઢ્યું હોય તેમ વહાર ચાલી આવે છે. પણ બેય ભાઈબંધની રાંગમાં એવી તો કસેલી ઘોડીઓ છે કે દરબારી ઘોડાં પહોંચી શકે તેમ નથી. હરણાંની માફક ફાળ ભરતી ભરતી ને ધડીક વળી પારેવાંની જેમ તરવર તરવર પગલાં પાડતી એ ઘોડીઓ પાંચસો ઘોડાંની વરચે એટલું ને એટલું અંતર રાખતી આવે છે. આપો પાછળ નજર નાખતા આવે છે, વરરાજો તો ધાકમાં ને ધાકમાં હેબતાઈ ને ચુપચાપ બેઠો છે. એમ કરતાંકરતાં આપાએ જોઈ લીધું કે પાંચસો ઘોડાંમાંથી પાંચ-દસ, પાંચ- દસ ધીરેધીરે દૂકતાં આવે છે, અને મોયલાં ઘોડાં થોડું થોડું અંતર ભાંગતાં જાય છે. એમ કરતાંકરતાં સાંજ પડી. કોઠી ગામનાં ઝાડવાં દેખાણાં. સાંજ ટાણું થવા આવ્યું. આપાએ પાછળ જોયું તો પાંચસો અસવારમાંથી માત્ર પચાસેક ઘોડાં પવનને વેગે પંથ કાપતાં આવે છે, અને બાવાની ઘોડી પણ હજુ નથી કૂકી.

આપાને વિચાર થયો : “આ તો ફોગટનો અંટો થયો. ઘોડીનું પારખું તો પડ્યું નહિ અને આ તો ગામનાં ઝાડવાં દેખાણાં. એક તો આ લંગોટો ડાયરામાં બેસીને બડાઈ હંકશે અને વળી આ વિણાઈ ને બાકી રહેલ પચાસ ઘોડાં હવે મને છોડશે નહિ. ગામમાં ગરીશ કે તરત આવીને મને ચોર હેરવશે. મારી લાજ જાશો. હવે કરવું શું ? હે સૂરજ ધણી ! સમી મત્ય દેજે !”

આપાને કાંઈક વિચાર આવ્યો. એણે ચોકડું ડોરચ્યું, લખીને તારવી. ગામ એક પડખે રહી ગયું. બાવળની કાંદયમાં ઘોડી વહેતી થઈ. બાવોજુ પણ આપાને પગલે પગલે હંકતા ગયા. પચાસ અસવારો પણ પાછળ ને પાછળ ચાંપતા આવ્યા. એ ઝાડની અંદર ઘોડાં જાણે સંતાકૂકડીની રમત રમવા લાગ્યાં. દિવસ ઝડપજડ જ રદ્દ્યો હતો. જંગલમાં ઘોડાની ઘમસાણ બોલતી હતી; ડાબલાના પડદ્યા ગાજતા હતા.

એકાએક વીજળીનો આંચકો લાગ્યો હોય તેમ આપાની ઘોડી થંભી ગઈ. આપાએ જોયું તો સામે એક વોકળો ચાલ્યો જાય છે અને પાછળ ચાલ્યા આવે છે પચાસ

શત્રૂઓ. હવે આપો લૂણો કચાંથી છટકે? ઘોડી ટપી જાય એટલો સાંકડો એનો પઠ નહોતો.

આપા લૂણાએ વોકળાની ઊંચી બેખડ ઉપરથી ઘોડીને વેકરામાં ઝીકી. વાંસોવાંસ બાવાજુએ પણ પોતાની ઘોડીને ઝીકી. સામે કાંઠે નીકળવા માટે આપાએ પોતાની લખીના પડખામાં એડીનો ધા કર્યો, પણ બેખડની ટોયે ભટકાઈને લખી પાછી પડી; આપાએ લખીને જરા પાછી ફરીવાર દાબી. બરચાં સોતી વાંદરી જેમ છલંગ મારીને જાય તેમ લખી બે જણાને ઉપાડીને સામે કાંઠે નીકળી ગઈ, પણ બાવાજુની ઘોડીનું એ ગજું નહોતું. બીજુ વાર ને ત્વીજુ વાર એની ઘોડી ભટકાઈને પાછી પડી, એટલે પછી ગભરાઈને બાવાએ. બૂમ પાડી : “આપા, મને રાત રાખ્યો !”

ત્યાં તો પાછળનાં પચાસ ઘોડાં બેખડ ઉપરથી વેકરામાં. ખાબકચાં.

બાવો કહે : “એ આપા !”

આપા બોલ્યા : “કાં, ભણેં બાવાજુ ! ઘોડી બેડવી લીધી ! લાદ્ય લાદ્ય, તાળો હાથ લંબાદ્ય.”

બાવાએ હાથ લંબાદ્યો. આપાએ ખેંચીને એક હાયે બાવાને ઊંચે તોળી લીધો. પોતાની બેલાડ્યે બેસાડ્યો, અને પછી લખીને મારી મૂકી. થોડી વારમાં લખી અલોપ થઈ ગઈ. એના ડાબલાના પડદ્યા જ સંભળાતા હતા.

પચાસ ઘોડાં વોકળામાં ઊભાં ઊભાં સામસામાં જોઈ રહ્યાં; કારણ કે સામે કાંઠે ઠેકવાની તાકાત નહોતી રહી. પછવાડે પણ ઊંચી બેખડ આવી ગઈ વોકળો વીધીને વેકરો ખૂંદતા ખૂંદતા ઘોડેસવારો ઘણી વારે બહાર નીકળ્યા. રાત પડી હતી. આસપાસનાં ગામોમાં અંટા માર્યા, પણ ચોર હાથ લાગ્યો નહિં.

લોકોએ આખી વાત સાંભળીને કદયું કે, કોઠી ગામના આપા લૂણા વિના આ પંથકમાં બીજા કોઈનું ગજું નથી કે આવી હિંમત કરી શકે. ઘોડેસવારો મોડી રાતે કોઠી ગામમાં દાખલ થયા. આપા લૂણાની ડેલીએ જઈને પૂછ્યું :

“અંહી લૂણો ખાચર રહે છે ને?”

“હા ભણેં, માળો જ નામ લૂણો. હાદ્યા આવો બા, કી કામ છે ? કીહેંથી આવકું બધું કટક આદું ?”

ટોલિયામાં પડ્યાપડ્યા આપો હોકો પીતા હતા - જાણે એક ગાઉની પણ મુસાફરી કરી નથી એવી લહેરમાં પડ્યા હતા.

“આપા, અમે લીબડીના અસવાર છીએ. અમારા નગરશોઠના વરરાજને તમે બાન પકડી લાદ્યા છો, તે સોપી દો.”

“ભણે જમાદાર ! તમે ધર ભૂલ્યા લાગો છો !”

“ના, આપા ! ઉડામણી કરો મા, નીકર ધીગાણું થાશો.”

“ધીગાણો ! તો ભણે હુંયે કાઠીનો દીકરો છું. માળી પાંસળ દસ કાઠી છે. ધીગાણો કરવો હોય તોય બલે ! બાકી ગામમાં જો કોઈ તમારો વરરાજો લાવ્યો હશે, તો યાને માળા ખોળામાં બેઠેલો માનજો. ભણે, કાલ્ય સવારે ધીગાણો કરશું; અટાણે તો વ્યાળુ કરો, હોકો પીવો, નીદર કરો, ઘોડાને ધરવો, સવારે પછી ધીગાણો કરશું. એમાં શું બા ! લીબડીની ફોજ હારે આફળીએ ઈ તો ઝાંગી વાત કે'વાય ને !”

ઘોડેસવારોની નાડીમાં જીવ આવ્યો. નીચે ઊતર્યા. પચાસે ઘોડાંને આપાએ પાલી પાલી બાજરાનું જોગાણ મુકાવ્યું. પણ ચાળીસ ગાઉનો પંથ કાપીને લોથપોથ થઈ જનાર ઘોડાંએ બાજરો સ્ફુર્યોયે નહિ. સામે જ આપા લૂણાની લખી ઊભી ઊભી બાજરો બટકાવતી હતી. ઘોડેસવારો પણ દિંગ થઈ ગયા કે લીબડી જઈને આવનારી આ ઘોડી શી રીતે બાજરો કકડાવતી હશે ?

ઘોડેસવારોની સરભરા કરવામાં આપાએ મણા ન રાખી, સવાર પડ્યું એટલે જે વાણિયાને ધેર આપાએ વરરાજો સંતાડ્યો હતો તેને ત્યાંથી બોલાવી લીધો, કદ્યું : ”લ્યો બાપ. સંભાળી ત્યો ! આ તમારો વરરાજો અને ત્યો આ વરરાજાની પે'રામણી.” એમ કહીને રૂપિયા બસોની ટગાલી કરી. વરરાજાના અંગ ઉપરની સોનાની એક રતી, પણ ઓછી નહોતી થઈ. વરરાજો પણ ખુશ હાલતમાં હતો.

ઘોડેસવારોએ અપાને પૂછ્યું : “આપા, ત્યારે આ છોકરાને લાવ્યું કોણ ? અને શા માટે લાવેલ?”

“ભણે બા ! આ બાવોજુ વેન લઈને બેઠો હુતો કે હાલ્ય ઘોડાં બેડવવા ! હાલ્ય ઘોડાં બેડવવા ! પણ માળી લખી એકલી એકલી કોને એનો પાણી દેખાડે ? લખીનો પાણી જોનાર માણસ તો જોવે ને ! હવે જો તમુંહી ભણીયે કે હાલો બા, માળી લખીની રમત જોવો, તો તમે પાંચસો જણા કી બા'ર નીકળત ! માળે તો તમુંને બા'ર કાટવા હુતા. બાકી, આ છોકરાના અંગની સોનાની કટકીયે ગૌમેટ બરાબર ! હું જાણતો સાં કે ઈ મોડંધો વરરાજો કે'વાય ! એનાં પાલવડાં ચૂંથું તો સૂરજ ધણી માળો કાળો કાઓ સાંખે નહિ !”

આપાની કરામત ઉપર ધન્યવાદ વરસાવનારા ઘોડેસવારો ઘોડાં છોડી લીબડી જવા માટે ચાલ્યા. પણ ઘોડાં ખીલેથી એક ડગલુંયે દેતાં નથી. એના પગ તળવાઈ ગયેલા; અતિશય થાક લાગેલો.

આપો હસવા લાગ્યા.

ઘોડેસવારો હાથ જોડીને બોલ્યા : “આપા, બીજું તો કાંઈ નહિં, પણ આ વરરાજાનાં માવતરનાં ખોળિયાંમાં અત્યારે પ્રાણ નહિં હોય; લીભડીમાં રોકકળ થાતી હશે. ત્યાં ફુકત ખબર પહોંચી જાય તો બસ.”

આપાએ પોતાના દીકરાને તૈયાર કર્યો, એ જ લખી ફરી વાર તરીસ ગાઉની મજલ ખેંચીને આપા લૂણાના દીકરાને લીભડી ઉપાડી ગઈ. ત્યાં જઈ ને ખબર દીધા કે, “તમારો વરરાજો સહીસલામત છે, આવતી કાલે આવી પહોંચશે.”

બીજે દિવસે વરરાજ હેમખેમ પહોંચી ગયા. પછી આપો લૂણો બાવાજુને વારે વારે કહેરાવતા : “ભણો બાવા, હાલ્ય ને ઘોડિયું ભેડવિયે !”

કાઠિયાણીની કટારી

કા રતક મહિનાને એક દિવસે બપોર નમતા હતા. પાંચાળના કુંગરા વીધીને એક વેલકું ચાલ્યું આવતું હતું. બેચ પડખે બે ભાલાળા વોળાવિયા પોતાની ઘોડીઓને ખેલવતા આવતા હતા. આરસપહાણના પોછિયા જેવા ઘોળા ને ધીગા બે વાગડિયા બળદો એવા વેગમાં પંથ કાપતા હતા કે જાણે ઘર ભણી જાતા હોય એવું કળાઈ આવે.

બળદની ધીગી ધીગી ડોકમાં ઘૂઘરમાળ રણજણતી હતી. વરચે વરચે ગંભીર ઝૂલતી ટોકરીના રણકાર સાદ પુરાવતા હતા અને વેલડાનાં પૈડાંમાં પરોવેલી પાંદડીઓ પણ રંમગૂમ થાતી હતી. કુંગરના ગાળામાંથી સામા પડછંદા ઊઠીને ત્રણે સૂરની જમાવટમાં ભળી જતા હતા. બળદના વેગમાં વધદાટ થાય તેમ તેમ એ રણજણાટનાં ધીરાં-અધીરાં મોલા વગડાના સૂસવતા પવનની લહેરો ઉપર હિલોળે ચડતાં હતાં. બળદને અંગે ઝૂલતી હીરબરી ઝુલ્યોમાંથી અને બળદનાં શીગ ઉપર સજેલી ખોલબોમાંથી નાનકડાં આભલાં જાણે સૂરજનાં કિરણોની સામે સનકારા કરી રદ્દ્યાં હતાં. એવું ભરતકામ તો સોરઠિયાણીના રણિયામણા હાથ વિના બીજુ કોણ કરી જાણે?

એવા રણિયાળા હાથવાળી એક કાઠિયાણી આ વેલડીમાં બેસીને પોતાના મહિયરમાંથી સાસરે આણું વાળીને જતી હતી. બળદ જરાક ઢીલા પડતા કે તરત માફામાંથી ડોકું કાઢીને કાઠિયાણી ગાડાખેડુને ટોકા કરતી હતી કે, “ભાઈ ! હાંકયે રાખ્ય, મારા વીર ! ઝટ વાળુ ટાણે પોગી જાયે.”

કાઠિયાણીને આજ રાતે પહોંચીને એના રંગાભીના કંથની પથારી કરવાના કોડ હતા.

રણવગડામાં એકલી એકલી નાચ કરતી અપ્સરા જેવી એ રાતી ચોળ વેલડી પાંચાળના સીમાડા વળોટીને જે વખતે ગોહિલવાડના મુલકમાં દાખલ થઈ, તે વખતે સંદ્યાકાળના હૈયામાં જાણે કોઈએ કટારી હુલાવી હોય તેમ રાતા લોહીની શેડ્યો વણૂટતી હતી. વટેમાર્ગુઓના લાંબા લાંબા પડછાયા માથાં વગરના ખવીસ જેવા વાંસે દોડતા હોય તેવા લાગતા હતા. લોહિયાળું મોટું લઇને સૂરજ મહારાજ કુંગરની પણવાડે કોઈ દરિયામાં નાહવા ઉિતરતા હતા.

કેડાને કાંઠે એક ખેતર હતું. તેમાં એક આદમી ભેંસો ચારે છે. વેલકું જોતાં જ એ આદમીએ પોતાની ભેંસો રેટી મૂકીને દોટ દીધી, પણ રીડ ન પાડી. હાંફતો હાંફતો એ વેલડાને અંબયો અને ધીરે સાદે અસવારોને પૂછવા મંડ્યો : “જુવાન્યો ! કિયા ગામની વેલ્ય છે ?”

“ રાજપરાની.” વાળાવિયે કહ્યું.

“ કીસેંથી આવતા સો, બાપ ?”

“ પંચાળમાં ભાડલેથી.”

“ વેલડામાં કમણ બીજું સે ?”

“ આઈ સજુબાઈ : રાજપરા-હાથિયા ધાધલનાં ઘરવાળાં : દેવાત ખાચરનાં દીકરી.”

“જુવાનયો ! ભૂંડો કામો કર્યો. આ મોતને મારગ

1.

* કેટલાક એમ કહે છે કે કાઠિયાણીનું પિયર રાણપુર પાસેના વાવડી ગામમાં હતું. એ કોઈ ધાધલનાં દીકરી હતાં. કાઠિયાણાના કોઈ ખાચરમાં એમનું સાસરં હતું. અને આ બનાવ વાવડીથી કરિયાણે જતાં રસ્તામાં બનેલો.

તમુંહી કુંણે દેખાડ્યો !”

“કાં ?”

“અંસે નજર કરો. સામી દેખાય ઈ ભીમડાદ દરબારની મેડિયું. ગામને સીમાડેથી સારં બાઈમાણસ આબરણ સોતું નસેં, મોળા બાપ ! ગજબ કર્યો.”

“પણ છે શું ?”

“આ માટમેડી જોઈ? ભીમડાદનો દરબાર ખોખરો શેખ મેડીએ બીઠો બીઠો આખી સીમાં શકરાના જેવી નજરં ફેરફા કરે છે. ચારે ફરતાં કાઠિયોનાં ગામડાં ઉપર ટાંપે ટાંપેને કાઠિયાણિયુંની ગારગોરમટી નરખે છે, કાઠિયાણિયુંની માંડછાંડનાં ઈને સપનાં આવતાં સેં. કાઠિયાણીનાં મોટાંનો તો ઈ કાળમુખો જાપ જપતો સે, બાપ ! એક રાત ઈની મે'માનગતિ ચાખયા વન્યા કોઈ રેઢું ઓજણું જાવા પામતું નથી. જોવો બાપ, નદીને કાંઠે ઈની માટમેડી ઝપેટા ખાતી સેં. નદીનાં પાણી ઈના મોલ હારે થપાટાં ખાતાં સેં. બા ! ગજબ કર્યો તમે !”

“બીજો કોઈ મારગ છે ?”

“ ના રે, મોળા બાપ ! મારગ કે બારગ ? કાંણુંય ન મળે. જુસેં જાઓ તીસે બબે માથોડે નદીના બેડા ઊભા છે. ગામ સોસરવા થઈને આ એ જ મારગ એલ્યે કાંઠ જુસેં.”

“ટ્યારે ગામ વરચોવચ્ય જ હાલવું પડશો?”

“ બીજો ઉપા ' નસેં બાપ !”

વેલડાનો પડદો એક બાજુ ખસેડીને આઈ સજુબાઈએ ડોકું કાઢ્યું : ચંદ્રમાએ જણે વાદળના અંતરપટમાંથી મોટું બતાવ્યું. જણે કાંઈએ આકુળવ્યાકુળતા ન હોય, તેમ આઈએ ડાંગવાળા આદમીને પગથી માથા સુધી માપી લીધો : કાળા ભમ્મર કાતરા, માથે મોટો ચોટલો, ડોકમાં માળા, અને અંખમાં સતર્ધમનાં તેજ જોઈ એ આદમીને પારખ્યો, પૂછ્યું :

“દેવીપુતર લાગો છો, બાપ !”

“હા, આઈ ! ચારણ સાં. ગજબ...”

“કાંઈ ફક્કર નહિં, બા ! કાંઈ હવિયાર રાખો છો ?”

ચારણની કેડે કટાર ખોસેલી હતી. બેટમાંથી કાઠીને ચારણે આઈ ભણી લાંબી કરી. આઈએ તે ઉપાડી લઈને કહ્યું :

“રંગ તુને ! હવે મૂઢિયું વાળીને રાજપરાને રસ્તે વહેતો થા, અને કાઠીને વાવડ દે, બાકી તો જેવી સૂરજ ધણીની મરજી, મારા વીરા !”

ભેંસનું ખાડું રેટું મેલીને ચારણે ડાંફો ભરવા માંડી.

વેલડું હાલ્યું. નદી વળોટી. ગામ વીદ્યું. સામે કાંદે ચડીને વહેતું થયું. ગામથી દોટેક ખેતરવા પહોરયું ત્યાં વાંસેથી ખેપટ ઊડતી ભાળી. જોતજોતામાં તો દસ દાટીવાળા અસવારો લગોલગ આવી પહોરયા. આઈ એ એના વોળાવિયાને ચેતવ્યા : “ખબરદાર ! અધીરા થાશો નહિં !”

વોળાવિયાએઓ હાથમાં ઉગામેલાં ભાલાં પાછાં મૂકી દીધાં. તરવારોની મૂઠ પર પડેલા એમના પંજા પાછા ખેંચાઈ ગયા. આઈની આજા સાંભળીને બેય કાઠીઓની જરૂરું સામસામી ખેંચાઈને ભેણી થઈ ગઈ અસવારોએ આવીને પડકાર કર્યો :

“વેલ્યુને પાછી વાળો, અટાણે નહિં હાલવા દેવાય; દરબારનો હુકમ છે. અહીં ચોર-લૂંટારાનો ભો છે.”

વેલડાનો પડદો ફરી ખસ્યો. કાઠિયાણીએ મો મલકાવ્યું. ગલગોટા જેવું મો મલકતાં તો ભીમડાદના અસવારો પીગળી ગયા. પોથીના લાલ લાલ રંગમાં રંગેલા એના દાંતની કળીઓ દેખાણી. દાંત ઉપર જડેલી હેમની રેખા ઝબૂકી.

“અમને કચાં લઈ જાવાં છે ?” આઈ એ મીઠે સાંદે પૂછ્યું.

“અમારા શેખસાહેબનાં મે'માન થાવા.” અસવારોએ હિંમત રાખીને નોતરં દીધું.

“એ... એ... મ ? શેખસાહેબને તો અમેય જાણીએ છીએ, ભા ! એમના મે' માન થવાની તો સહુને હોશ હોય, પણ આમ સપાઈ-સપરાંની સાથે હાલ્યાં આવે ઈ તો કોક ગોળાં હોય ! અમે એમ નો આવીએ. જઈને દરબારને કહો કે મે' માનગતિ કરવી હોય તો પંડે આવીને તેડી જાય; બાકી, તમથી તો વેલ્યુ નહિં પાછી વળે.”

અસવારોએ એકબીજાની સામે નજર નોંધી, આવી કોઈ રસીલી હુરમે આજ સુધી આવો રાજુપો નથી બતાવ્યો એમ લાગ્યું. એક અસવાર નોખો તરીને બાપુને બોલાવવા ચાલ્યો. બાકીના નવ જણા વેલડાને વીટીને ઊભા રદ્દ્યા.

ખોખરા શેખને ઘોડેસવારે જઈને ખબર દીધા. એમણે ઇશ્કનો લેબાસ સજ્યો. હીનાનું અતાર એના કિનખાબના કબજામાં ફોરવા લાગ્યું. સોનાની મૂઠવાળી તલવાર એણે બગલમાં દાબી, અને હીરે જડેલો જમૈયો બેટમાં ધરણ્યો. પંખી જેમ એની માદાને માથે જાય તેમ ખાખરો શેખ ઘોડે ચર્ડીને વેલ્ય ભણી વહેતો થયો.

કાઠિયાણીએ ફરી વાર ડોકું કાઢ્યું, છાતી પણ બહાર બતાવી. એના કાંડાની ઘૂઘરીજડિત ચૂડીઓ રણાંણી ઊઠી. માથેથી આછું મલીર અંબોડા ઉપર ટળી પડ્યું, હેમની દીવીમાં પાંચ વાટ્યો પ્રગટાવી હોય તેવી પાંચ આંગળીઓવાળા હાથમાં લાલ હિંગળો જેવો પડદો ઝાલી રાખ્યો. કાઠિયાણી જાણે આફરીન થઈને શેખસાહેબ ઉપર કામણગારં રૂપ ટોળવા લાગી.

“આવો ને અંદર !” એટલાં જ વેણ એના પરવાળા જેવા હોઠમાંથી ટહુક્કયાં, નેણ ઊછળ્યાં ! વોળાવિયા કાઠીઓનાં માથાં જાણે ફાટી પડ્યા. ખોખરા ઘોડેથી ઊતરીને વેલ્યમાં ચડવા ગયો, કેડ સુધી અંદર દાખલ થયો. હાથ પહોળાવીને માશુકને છાતીએ ચાંપવાની જ વાર હતી: એક જ વેંતનું અંતર હતું : ત્યાં તો ભોણમાંથી કુંફાડો મારીને કાળી નાગાણી છૂટે તેમ સજુબાના હાથમાંથી કટારી છૂટી. ખોખરાની ટાલ જેવડી છાતીમાં છેક કલેજ સુધી એ કટારી ઊતરી ગઈ. ઘડી પહેલાંની કામણગારી કાઠિયાણીએ ચંડીનું રૂપ ધર્યું. ગોઠણાભર થઈને એ દૈત્યની છાતી ઉપર ચડી બેઢી. દાંત ભીસીભીસીને કટારી ઉપર જોર કરવા લાગી. ખોખરાની પહોળી ગરદનમાંથી એટલો જ અવાજ નીકળ્યો : “ દગા ! દગા ! દગા ! ”

સિંહણ ત્રાડ દે તેમ સજુબાએ ચીસ પાડી : “તૂટી પડો ! કટકેચાય મેલશો મા ! ”

વેલ્યમાં ખોખરાનાં અંતરડાંનો રાતોચોળ ટગલો થયો; બહાર ખોખરાના સિપાઈ અને કાઠીઓ વરચે ધીગાણું મરયું. કાઠી બરચાઓએ તરવાર ખેંચીને સબોસબ ઝીક બોલાવવા માંડી. તાશેરો કરનાર સિપાઈઓ મર્યાં, બાકીના ઘાયલ થયા. કેટલાક ભાગ્યા. કાઠીઓના પણ કટકેકટકા ઊડી ગયા.

અંધારાં ઘેરાતાં હતાં. કાઠિયાણીની લોહિયાળી કટાર ચાંદરડાંને અજવાળે તબકતી હતી. ત્યાં તો ચારણ અને હાથિયા ધાધલની વહાર આવી પહોંચી. લોહીમાં રંગાયેલી કાઠિયાણીને જોઈને કાઠીની છાતી ઉપર પાસાબંધી કોડિયાની કસો તૂટવા લાગી. વેલડું રાજ્યપરે પહોરચ્યું. મધરાતે ચંડિકા મટીને એણે જોબનના શણગાર સજ્યા. અની આંખમાં કંથડો કાંઈક જોઈ રદ્દ્યો.

ચારણે જોયું કે ભીમડાદના માટ ઉપર દીવા ઓલવાયેલા હતા. ગામમાં સમી સાંજે સોપો પડી ગયો હોય એવી ધાક બેસી ગઈ હતી. ખોખરાની કાચા લોહીમાં રગડોળાતી સીમાડે પડી હતી.

રાતોરાત ચારણ ભડલી પહેંચયો; ત્યાંના કાઠીઓને કદચ્યું : ”હાલો બાપ, આકડે મધ અને માખિયું વિનાનું છે. ભીમડાદના તાલુકા ઉપર તમારી નોભત્યું વગડાવીને નેજો ચડાવી દ્યો.”

ભડલીવાળા આળસુ કાઠીઓએ કદચ્યું : “ હા બા, સવારે પરિયાણ કરશું.” અને વધામણી લઈને આવનારા ચારણનો એમણે કાંઈ આદર ન કર્યો.

રાતોરાત ચારણ ભાગ્યો : કુંભારા ગામમાં જઈને મેરામ ખાચરને ખબર દીધા : “બાપ, જોગમાયા ભડલીવાળાના કરમમાંથી ભૂસીને ભીમડાદ તને દે છે, લેવું છે ?”

એ મેરામ ખાચર કોણ ? ઓળખાણ આપીએ : પાળિયાદના દરબાર માચા ખાચરના એ મોટેરા કુંવર. સાવકી મા હતી. નવાં આઈને પેટ પણ નાનેરા ભાઈ જન્મેલા હતા. એક વખત માચા ખાચરનું શરીર લથડ્યું. મોતની પથારી પથરી પથરાણી. દરબારની પાસે બેસીને કાઠિયાણી કલ્પાંત કરવા લાગી : “કાઠી ! તમારં ગામતરં થયે મારા છોકરાનું શું થાશો ? આ મેરામ મારા પેટને વીદોય જમીન નહિ ખાવા દે, હો ! ને હું રંગળી પડીશ.”

આવું આવું સાંભળીને આપા માચાનો જુવ ઢૂંપાતો હતો. એનું મોત બગડતું હતું.

મેરામ ખાચરને ખબર પડી. બાપુની પથારી પાસે આવીને એણે માળા ઉપાડી; બોલ્યા : “આઈ, શીદને ઠાલાં મારા બાપની છેલ્લી ઘડી બગાડો છો ? આ લ્યો, સૂરજની સાખે માળા ઉપાડું છું કે પાળિયાદની તસુ જમીન પણ મારે ન ખપે. અને મારા ભાગ્યમાં હશે તો વિધાતાયે નહિ ભૂસી શકે. જાઓ, આઈ ! મોજ કરો. અને બાપુ, તમારા જુવને સદ્ગતિ કરો.”

માચા ખાચરનો દેહ છૂટી ગયો. આઈ એ પરતાવો કર્યો. એણે ઘણા કાલાવાળા કરી જોયા : “બાપ મેરામ, તું તારા ભાગનો ગરાસ તો પૂરેપૂરો લે.”

પણ મેરામ ખાચર લીધી પ્રતિફા લોપે નહિ. એણે ફકત કુંભારં ગામ અને સરવાની તૃદીજી પાટી રાખી. પોતે પાળિયાદમાંથી રહેણાક કાઠી નાખ્યાં અને સરવે જઈ

રદ્દ્યા.

*

એવા મેરામ ખાચરને ચારણે ભીમડાદના વાવડ દીધા. જગંબાએ જ જાણે કે મહેર કરી. રાતોરાત મેરામ ખાચરે ભીમડાદનો કબજો લીધો.

સવારે ભડલીવાળા ઝોકાં ખાતા ખાતા ભીમડાદ આવ્યા. ચારણે કદચું : “કાં બાપ ! તિંધી લીધું ? જાવ, તમને ગરાસ કમાતાં નો આવડે.”

પણ મેરામ ખાચરને જાણ થઈ કે ગઠવો પ્રથમ ભડલી ગયેલો હતો એટલે એણે સખપર ગામ ભડલીને આપ્યું. સારુંગપર ગામ ચારણને મળ્યું. ચારણોએ અની બિરદાવલી લલકારી :

મેરામણ મેલ્યો, મહીપત બીજ માગવા,
(ઇ તો) કુંજર ઠેલે કરે, મેટે ચડવું માચાઉિત !

એક મેરામ ખાચર મૂકીને બીજા કોઈ રાજાઓની પાસે યાચવા જવું એ તો હાથીને છોડી ઘેટા ઉપર ચઢવા જવા બરોબર કહેવાય. મેરામ ખાચર એટલો બધો ઉદાર છે.

ઉજ્જડ ગઠડે અજી દીએ, જુવો હાડીકે જે,
જેરા કોટ મહરાજરો, ત્રીજો ટોડો તે.

જેમ ગઠડામાં ઉજ્જડ ખાચર ને હાડકામાં જુવો ખાચર ઉદારતાથી રોટલો આપે છે, તેમ ત્રીજો દાતા માચા ખાચરનો પુત્ર મેરામ ખાચર છે.

આલેક કરપડો

બા ડલામાં લાખા ખાચરની ડેલીએ એક દિવસ સવારે ડાયરો જામ્યો હતો. કસુંભાના રંગ દેવાતા હતા. એ વખતે આપા લાખાના બે કાઠીઓ એક ખૂણામાં બેઠા બેઠા ધીરે સાદે વાતે વળગ્યા હતા.

“જસા ગીડા !” વીકા ગીડાએ કહ્યું : “આ ઉકલું હમણાં બારે ફાટ્યું છે, હો !”

“આવડી બધી ફાટ્ય શેની આવી છે ઈ ખર્બર્ય છે ને ? આપા લાખાએ મોટે ચટાવ્યો છે, બા ! આપો તો એને દેખે એટલે આંધળોભીત !”

“તે હવે ઉકલાનાં લાડ ઉતારી નાખીએ.”

બેય કુટિલ કાઠીઓએ ઉકા નામના લાખા ખાચરના માનીતા કાઠીનું કાસળ કાઠવાનો મનસૂબો કર્યો. ડાયરા સામે જોઈને જસા ગીડાએ ઊંચે સાદે કહ્યું :

“એ આપાઓ ! હમણે સાંભળ્યું છે કે સરલાની પાડિયુંને મૂછ્યું આવી છે.”

“તે બા, સરલામાં વળી કોનીયું પાડિયું ?”

“બીજા કોનીયું ? રાણા કરપડાની. જેને ધોર આલેક કરપડા જેવા જોધારમલ દીકરો હોય એનાં જ ટોર ફાટફાટ આઉ લઈને ફરે ને, બા !”

“ઓહો ! રાણાની ભેંસ્યું ને માથે તો કાંઈ લોહીના થર ચડ્યા છે ! ચીટિયો લઈએ તો ધાર થાય.”

હોકાની ઘૂંટ લેતાં લેતાં આપો લાખો બોલ્યા : “તંઈ તો બા ! આલેકનાં વારણાં લેવા જાવું પડશે.”

“આપા લાખા, ઈ વાતું થાય !” લાખા ખાચરને રટ ચડાવવાના ઇરાદાથી વીકા ગીડા દાટમાંથી બોલ્યો.

“ઢીક તંઈ બા ! માંડો પલાણ. એનાં કાંઈ મુરત જોવાય છે ?” કહીને લાખા ખાચર બગલાની પાંખ જેવું પાસાબંધી કેડિયું પહેરીને તૈયાર થયા. પાણીનું છાપવું ભરીને બેય બાંયોની કરલ ચડાવી લીધી. દાટીના કાતરા ઝાપટીને મોસાળિયું બાંધી વાળ્યું. દોઢસો ધોડે લાખો ખાચર સરલા બાંગવા ચડ્યા. રસ્તામાં જસા ગીડાએ અને વીકા ગીડાએ ઉકાના ઘાટ ઘડવા માંડ્યા. એને ખર્બર હતી કે આલેક કરપડો હંમેશાં

દુશ્મનોની ફોજમાં જે મોવડી હોય તેને જ માથે ટ્રાટકે છે. ઉકાને મોવડી બનાવવાનું તરકટ મંડાણું.

“અરે ઉકા !” વીકે આદર કર્યો, “માણસમાં કે’વાય કે રાજ જેને માથે રૂઠે, એનાં તે દળદર ભુક્કા થઈ જાય. પણ બા, આપા લાખાની તારે માથે આવડી બધી મહેરબાની તોય તારા કરમાંથી આ ટારડી નો ટળી, હો !”

“અરે બોલ્ય મા, બોલ્ય મા, વીકા !” જસાએ મહેણું દીધું, “નકર હમણે જ આપો લાખો ઉકાને એની કાળુડી દઈ દેશે.”

“એ બા, બહુ નો દાઢીએ, હે ! મરમનાં વેણ કાળજાં વીધે, બા ! લ્યો, તમારે બહુ હોશ હોય તો કાળુડી ઉકાને દીધી !” એમ બોલીને આપો લાખો ઉકા ભણી બોલ્યા : “લે, ઉકા ! હેઠો ઊતર્ય. આ લે કાળુડી, લાવ્ય તારી ટારડી મારી રાંગમાં.”

કાળુડી તે કેવી? જંબુડાવરણી : કાચા ઉપર ગલ ઉપડતા આવે : ઊંટ જેટલી તો ઊંચી : હજાર ઘોડાંમાંથી નોખી તરીને નજરમાં વર્સી જાય.

ઉકા બોંઢો પડ્યો. ગીડો બોલ્યો : “ઉકા ! હવે લઈ લે, લઈ લે. ધણીને પોરસ આવે ઈ ટાણે મોહું ફેરવીએ, માળા મૂરખ ?”

દરબાર ટારડી ઉપર બેઠા, ઉકા કાળુડી ઉપર ચડ્યો. થોડોક પંથ કપાણો એટલે વળી કાવતરં આગળ વદ્યું.

“ભણે, આપા લાખા ! આવે હથિયારે હવે તો બાપડે ઉકા ભૂંડો લાગે, હો ! ચાકરને શોભાવીએ, તો પૂરેપૂરો શોભાવીએ. કાળુડીના ચડનારને તો સોનાની ખોબળે ભાલો હોય, સોનાને કૂબે ટાલ હોય અને સોનાની મૂહ્યે તલવાર શોભે, બાપ ! આજ તારે તો બક્ષિસ કરવાની વેળા છે.”

લાખા ખાચરને હોશ આવી. પોતાનાં હથિયાર છોડતાં છોડતાં એ બોલ્યા : “ભણે ઉકા ! આ લે, બાંધુ લે આ તરણે વાનાં, ને લાવ્ય તારાં કાટલ હથિયાર માળી આગળ.”

ઉકો શરમાણો. વળી ગીડો બોલ્યો : “ઉકા લ્યે ! ધણીની કસું તુટતી હોય, ઈ તે મોટો ભાગ્ય કે’વાય ને, મૂરખા ! બાંધી લે.”

ઉકાએ હથિયાર બાંદ્યાં. “એછો ! શું ઉકાને અરદે છે ને !” એમ બોલતી બોલતી સવારી આગળ વધી.

વળી ગીડો બોલ્યો : “આપા લાખા ! તું તો લાખણ મહારાજ કે’વાછ. અને હવે શું ઉકાને માથે આવે તૂટલફાટલ તરફાળ હોય ? અરે ભૂંડા ! તાળે તે હવે કાંઈ ઘલડે ગટપણે નગરનો ફાળિયો અરદે, બા ?”

પોતાને માથે નગરનું ફાળિયું, સોનેરી તાર ભરેલા કાળા છેડાવાળું હતું, તે ઉતારીને લાખા ખાચરે ઉકાને માથે બંધાવ્યું : પોતે ઉકાનો લીરો વીઠી લીધો. આજ પોતાના માનીતા ચાકરને આવી નવાજેશ કરીને લાખા ખાચરનું હૈયું ખૂબ હરખાણું, ઘાટ પણ પૂરેપૂરો ઘડાઈ ગયો !

સરલાની સીમમાંથી લાખા ખાચરના અસવારોએ બેંસો વાળી, ગોવાતીઓની ડાંગો આંચકી લીધી. ગોવાતીઓ ચીસો દેતા દેતા રાણા કરપડા પાસે પહોરયા. રાણાના ત્રણ મોટા દીકરા : શેલાર, વાધો અને ભોકો ઘેર હતા. પણ નાનેરો આલેક કણબાત્ય ગામે ગયેલ.

૨.

સાંજ ટાણે આલેક ચાલ્યો આવે છે. ઘોડી ઉપર ફક્ત ડળીભર બેઠો આવે છે. જંધ નીચે તરવાર દબાયેલી છે. ત્યાં એણે સરલાનો બૂંગિયો ટોલ સાંભળ્યો.

“મારા ગામને પાદર બૂંગિયો !” આલેક બબડ્યો. ચમકીને એણે ઘોડીને એડી મારી. પલક વારમાં પાદર આવ્યું, પણ ઝાંપા બંધ દેખ્યા. અંદર રાણો કરપડો ઊભેલા. આલેક સાદ કર્યો : “ ઝાંપો ઉધાડો.”

“બાપ આલેક, ઝાંપો શી રીતે ઉધાડું ? જુવતર કડવું જેર થઈ ગયું, અને તું બેઠે આપણી હાથણિયું લઈને લાખો ખાચર સરલાને સીમાડે છાંડે તે દી હું સમજુશ કે આલેક પથરો પડ્યો’ તો.”

“ત્યો બાપુ, ત્યારે રામરામ !”

“બાપ, ઊભો રહે, બે વેણ ભણવાં છે.”

“બોલો.”

“આલગા, ખબર છે ને? વડ્યે વાદ, અને નાંભે નાતરં હોય, હો કે ! તારો વડિયો જ ગોતજે, દેંસનાં હાંડલાં ફોડીશ મા.”

“પણ બાપુ, આપા લાખાને તે કે દીયે દીઠા નથી, અનું કેમ?” “અરે, મારા પેટ ! લાખા ખાચરને ઓળખવા પડે ? દોટસો ઘોડાંમાં સહુથી કાઠાળી, જાંબુડાવરણી ઘોડી; હેમની ખોઅભળે ભલો, મોટું કળાય એવી હેમને ફૂબે ટાલ; હેમની મૂઢવાળી પ્યાલા જેવી તરવાર, અને માથે મેકર : ઈ આપા લાખાનાં એંધાણા.”

“બસ, બાપુ !” કહીને આલેકે ઘોડીની વાગ હાથમાંથી છોડી દીધી; ઘોડીના પડખામાં એડીનો ઘા કર્યો. ઉબરડાની સીમમાં આંબણો. લાખા ખાચરનાં દોટસો ઘોડાંની કતાર ચીરીને આલેક સોસરવો પડ્યો. આદે ઉકો કાઠી, આપા લાખાનાં એંધાણ ધારણ

કરીને ઊભે હતો તેને જપાટામાં લીધો. ઉકાની કાળુડી ભાગી. ભાગતી કાળુડીએ આલેકની બરછી ઉકાને માથે પડી. ઉકાના રામ બોલી ગયા. બીજા કાઠી બીકના માર્યા તરી ગયા. લાખા ખાચર હેબતાઈ ગયા. ગીડાઓને તે ઉકાનું જ કાસળ કાઢવું હતું. લાખા ખાચરને લઈને એ ચાલ્યા ગયા. આલેક પોતાની બેંસો વાળીને ઘેર આવ્યો.

3

મોરબીના દરબારગઠમાં જીવાજુ ઠાકોર એક ચારણની સાથે ચોપાટે રમે “આવજે, આલેકડા સીસાણા !” એમ બોલીને ચારણ પાસા ફેંકે. ગોઠણાભર થઈને જેમ ચારણ “આવજે, આલેકડા સીસાણા !” કહી ધા કરે, તેમ તેમ એવા દાવ આવે કે ઉપરાઉપરી ઠાકોરની સોગઠીઓ હિબાતી જાય. સીચાણો બાજ જેમ પંખી ઉપર ઝપટ કરે તેવી રીતે ચારણના દાવ ઠાકોરની સોગઠી ઉપર આવવા લાગ્યા. બિજાઈને ઠાકોર બોલ્યા : “ગઠવા, એ તારો આલેકડો સીસાણો વળી કોણ છે ?”

ચારણ કહે : “દરબાર, ઈ સીસાણો તો સરલા ગામનો આલેક કરપડો – રાણા કરપડાનો દીકરો.”

આલગ વાધાં ઉપદ્યે, ઝાકયો કણરો ન જાય,
ભેગળ રે મૂઠીમાંય, રે'કી ધખિયો રાણાઓત.

જે વખતે ઘોડા ઉપડે છે તે વખતે આલેક કોઈનો રોકયો રોકાય નહિ. માતેલો હાથી કાંઈ મૂઠીમાં રહી શકે છે ?

”અરે. રંગ રે ગઠવા ! નાની એક ગામડીનો બાપડો કાઠી તારો સીસાણો !”
ખડખડ હસીને ઠાકોર બોલ્યા.

“તો કરો પારખું. પણ ચેતી જાજો હો, બાપુ ! આલેકડો આખી ફોજમાંથી મોવડીને જ વીણી લે છે; બીજા ઉપર એનો ધા નો’ય !”

ગઠવીએ આવીને સરલામાં આલેક કરપડાને ખબર દીધા કે જીવાજુ ઠાકોર ત્રાટકશે. આલેકે જવાબ દીધો : “ભણો, ગઠવા ! ઠાકોરને કે'જે કે તમે આવશો ત્યારે પાણીનો કળશિયો ભરીને સરલાને પાદર હુંય ઊભો રહીશ; બીજું તો અમારું ગજું શું ?”

સેના લઈને મોરબીના ઠાકોરે સરલા ગામ ઉપર સવારી કરી. સાંજ ટાણે ગામની સીમમાં દાખલ થયા. બરાબર એ જ ટાણે એક વેલકું એ ફોજની આગાળ સરલાને માર્ગ ચાલ્યું જતું હતું. ઠાકોરે પડકાર કર્યો : “કોણ છે, માફામાં ?”

વોળાવિયાએ કદયું : “સરલાવાળા આલેક કરપડાની મા છે.”

જુવાજુ ઠાકોરને એટલી જ જરૂર હતી. મોરબીનો મેલીકાર બે ભાગમાં વહેચાઈ ગયો. વરચે બરાબર વેલડું રાખ્યું. એમ આખી સવારી ચાલી આવે છે. રાણા કરપડાએ સરલાના કોઠા ઉપરથી નજર કરી, વેલડું આળખ્યું. એણે

- 1.
  - 2.
  - 3.
  - 4.
  - 5.
  - 6.
૧. વાદ - ઘોડાની લગામ (વાદાં બહુવચન).
૨. કોઈનો.
૩. હાથી.
૪. રહી.
૫. રોષભર્યો.
૬. રાણાનો દીકરો (ઉત=સુત).

કદચ્યું : “ગટ આલગને બોલાવજો, બા !”

આલેકની આંખે ભરણું ભરેલું. મો ઘોઈને દુખતી આંખે એ આવ્યો. રાણાએ આંગળી ચીધાડીને કદચ્યું:

“બાપ આલગ ! આ જોયો ? તાળી માની જન હાલી આવતી સે. કુલેકો ચડ્યો સે. આવે ટાણે આલગા જેવો દીકરો ભારે રૂડો દેખાતો સે, હો ! આલગને જણ્યોય પરમાણ !”

આલેકને તો આટલા મહેણાનીય જરૂર નહોતી. એ હથિયાર લઈને ચડ્યો. ધાર ઉપર ચડીને જોયું તો સામે ઠાકોરની સેના ઊભેલી. મોરબીનાં પાંચસો ભાલાં સ્કૂરજનાં છેલ્લાં કિરણોની સાથે દાંડિયારાસ રમતાં હતાં. એક ઘોડી સહુથી એક મૂઢ ચડિયાતી મોખરે ઊભી હતી. ઉપર બેઠેલ અસવારના હાથમાં સોનાની કુંડળે ભાલું હતું, માથા ઉપર કનેરીબંધ નવઘરં હતું.

“એ જ ઠાકોર !” એમ બોલીને આલેકે ઘોડીને છૂટી મૂકી દીધી : બંદૂકની ગોળી જેમ નિશાન ઉપર જાય તેમ એ ગયો. સામેથી સામટી બંદૂકોનો તાશેરો થયો. વીધાતે શરીરે આલેકે એ મોવડી ઘોડેસવારને ઘોડી ભેટાડી દીધી. નવઘરાનો પહેરનારો આલેકને પહેલે જ ભાલે પડ્યો.

પણ એ નવઘરાવાળો અસવાર મોરબીનો ઠાકોર નહિ. ઠાકોરને કાને તો જયારથી ચારણનું વેણ પડ્યું હતું ત્યારથી એ ચેતી ગયેલા : આલેક આવ્યો તે પહેલાં જ

પોતાનો પોશાક એણે એક ખવાસને પહેરાવીને પોતાની ઘોડી ઉપર બેસાડેલો હતો.

ખવાસ પડ્યો. ઠાકોરે આલોકનું પારખું કરી લીધું. એને તો એટલું જ કામ હતું. ફોજ લઈને એણે મોરબીને માર્ગ ઘોડાં વહેતાં કર્યા.

૪

અહીં આલેકને તો પાંત્રીસ ધા થયેલા. સરલાના કાઠીઓએ આલેકને ઝોળીમાં નાખ્યો. ઝોળી ઉપાડતાં જ આલેકે આંખ ઉધાડી. “અરે ફટ, આલેક ઝોળીએ હોય. કદી ?” એમ કહી, પેટે ભેટ કસકસાવીને આલેક ઘોડેસવાર થઈને ઘેર આવ્યો. આવીને બાપુને પગે લાગ્યો : “બાપુ ! હવે રામરામ કરં ! બહુ વસમું લાગે છે. ઝટ જમીન લીપો.”

બાપુ કહે : “અરે બેટા ! ધરનો ડાયરો ઘેર નહિં; આપણાં સગાંવહાલાં નથી આવ્યાં અને આલગ જેવો દીકરો એમ મહયા વન્યા જાશે ?”

આલેક કહે : “ભલે, બાપુ!”

એની પીડા વધતી હતી, પણ એ ચૂંકારો કર્યા વિના પડ્યો રદ્દ્યો; બાપુને કહે : “બાપુ, હવે તો કાળી આગ લાગી છે, હો !”

“તો આપણે કસુંબો કાઢીએ.” એમ કહી કસુંબો કાઢી બાપુએ આલેકને ત્રણ ઘોબા લેવરાવ્યા. કણબાબાદ્ય, ધોળિયું, અપાળિયું, વેળાવદર વગેરે આજુબાજુને ગામડેથી સગાંવહાલાં આવી પહોરયાં. સહુને આલેકે રામરામ કરીને પૂછ્યું : “લ્યો બાપુ, હવે ભેટ છોડું ? છે રજા ?”

“અરે, મારા બાપ ! મહેમાનને વાળુ વન્યા આલેકડો રાખશો ? માણસો વાતું કરશો કે આલેકડે સહુને ભૂખ્યા- તરસ્યા મસાણ ટસરડ્યા. મારો આલગો ગામતરુ કરે, ને પરોણા વાળુ વન્યા રહે ?”

“ઢીક, બાપ !” કહી મરણને ખાળતો આલેક બેઠો રદ્દ્યો. મહેમાનોએ વાળુ કર્યા, હોકા પીધા. આલેકે સહુની સાથે હસીને વાતો કરી; પછી પૂછ્યું : “હવે બાપુ હવે તો મારે ને જમને વાદ થાય છે, હો !” “અરે આલગા ! મારો આલગો તે અધરાતે જાય ? ગા’ના ગાળા તો છૂટવા દે, બાપ ! હવે વાર નથી.”

બાપ-દીકરો દાંત કાઢે છે. વાતો કરે છે, એમ કરતાં પ્રાગાડ વાસી. ગાયો છૂટી. આલેક બોલ્યો : “બાપુ, હવે તો લાજ જાશે, હો ! મારા શ્વાસ તૂટે છે !”

“મારો બેટો ! કાઠિયાળીના દીકરો ડાયરાને કસુંબાની અંતરાચ પાડે કોઈ દી? હમણાં ડાયરાને કસુંબા લેવરાવીને પછે છાશું પાઈ દઈએ. પછી સહુ હાલીએ, નીકર ડાયરો વગોવશે કે આલગના મરણમાં દુખી થયા !”

કસુંબો અને શિરામણ ઉિકલી ગયાં. આલેક પૂછે છે : “બાપુ ! હવે ?”

“બસ, હવે ખુશીથી જા, મારા બાપ ! પણ બેટા આલગડાને કાંઈ પાલખી હોય ? એ તો હાલીને જ સુરાપુરીમાં જાય ને ! એ તો અસમેરનાં પગલાં ભરે.”

આલેક કહે : “બાપુ, તમે તો ગજબ આદર્યો !”

બાપુ બોલ્યા : “હોય, બાપ હોય; શૂરવીરને તો જીવ ત્યાં લગીયે ગજબ, ને મરે ત્યારેય ગજબ !”

આલેક ઉદ્ધયો. એને હાથમાં ભાલો લેવરાવ્યો. ભેટમાં તરવાર આપી, પગમાં કોરી મોજડી પહેરાવી, કપાળે કેસરચંદનનું તિલક કર્યું, ગળામાં હાર નાખ્યો. ગાજતે ઢોલે ડાયરો હાલ્યો. આખા ડાયરાની મોટા આગળ આલેક કરપડો હાલ્યો, સમશાને પહોરયો. ચેહ ખડકાઈ. આલેક ચિતામાં બેઠો. સહુએ રામરામ કર્યા.

બાપુએ પૂછ્યું : “બેટા, કાંઈ કહેલું છે?”

“હા, બાપુ ! મારો કોલ છે કે, મારા વંશનો છશે તેને કોઈ દી ધીગાળામાં ઉનટય (ઉલટી) નહિં આવે.”

એટલું બોલીને એણે ઉત્તર દિશાનું ઓશીકું કર્યું, બેટ છોડી નાખી, આત્મારામ ઉડી ગયો. એનું વરદાન આજ સુધી પણ ફળતું આવે છે.

પ

મોરબીના દરબારગાટમાં એ જ ઠાકોર એ જ ચારણની સાથે સોગઠે રમે છે. ગોઠણાભર બનીને ચારણ પાસા ફગાવતો ફગાવતો બોલે છે : “આવજો, આલેકડા સીસાણા !”

ઝિજાઈને ઠાકોર કહે છે : “તારો સીસાણો તો ગયો ઊંચો !”

”હા, ઠાકોર, હા ! આંહી તો તમે ખવાસનો વેશ પહેરીને એને છેતરી આવ્યા, પણ ત્યાં સ્વર્ગાપરમાં તમારા બાપુ કાંચાજુ ભાગીને કયાં જશે ? ત્યાં આલેકડો તમારા બાપુને નહિં જંપવા દે. આજ રાતે જ હું આભમાં બોકાસાં સાંભળતો હતો.” એમ કહીને લલકાર્યું –

**અલેકડો આકાશ, વાળો વઠવાદયું કરે,
કાઠી કંચા પાસ, રાડય ન મેલે રાણાઓત.**

હવે તો આલેક આકાશમાં તારા પિતા કંચાજુની સાથે ચુદ્ધ કરતો હશે. એ
રાણાનો પુત્ર ત્યાં કંચાજુની પાસે પોતાને વિરોધ નહિ મૂકે.

દુર્મન

મો તી જેવાં નિર્મળ પાણી નદીમાં ખળખળતાં હતાં અને નદીને કાંઢે શંકરનું મંદિર હતું. એક દિવસ સૂરજ મહારાજ ઉગીને સમા થયા તે ટાણે મંદિરને ઓટલે ગામના પચાસ ફાટેલા જુવાનિયા ભેણા થયા છે. અંગ ઉપર પાણકોરાની ઘેરદાર પખતી અને ત્રણ ત્રણ ડોરણાવાળી ચારણીઓ ને પાસાબંધી કેડિયાં પહેરેલાં, કમ્મરે કાળી અને રાતી કોરછેડાવાળી પછેડીઓની ભેટ વાળેલી, માથે ગડી પાડીને ભાતીગળ ફેંટા બાંધેલા, જમણા પગની જાંધે પડખાના ભાગ ઉપર, ટીચણ સુધી ટળકતી નાડીને છેડે, સાત-સાત રંગની ઊનનાં ગુંથેલાં ફૂમકાં ઝૂલી રદ્દ્યાં છે, કેડિયાની કસોને બાંધેલા, કાંટા કાટવાના અને કાનમાંથી મેલ કાટવાના રૂપેરી, નાના, ઘૂઘરીદાર ચીપિયા ટિગાય છે. પાદાડીને માથે ખડાં છોગાં પવનમાં ઊડઊડ થાય છે. ડોકમાં ભાતભાતના પારાની બનાવેલી માળાઓ ચપોચપ શોભે છે. હાથમાં કડિયાળી, પિતળના તારના ચાપડા ભરેલી ને ઘૂઘરીઓ જડેલી, લાંબી રૂપાળી લાકડીઓ હિલેળા લે છે.

કોઈ જુવાનિયા પાદાડી ઊતારીને માથે ખોસેલા અર્ધચંદ્રાકાર દંતિયાથી પોતાના માથાના લાંબાલાંબા ચોટલા ઓળા રદ્દ્યા છે. કોઈ પાદાડીમાંથી નાનકડી શીશીઓ કાઠીને આંખમાં સોયલું આંજે છે. કોઈ પાદાડીમાં ખોસેલ નાનાં નાનાં આભલાં કાઠીને પોતાનાં નાક-નેણ જોતા જોતા ડોકની માળાના મેરનું ફૂમકું બરાબર વરચોવચ્ચ ગોછવતા ગોછવતા, ઝીણીઝીણી મૂછોને વળ દેતા, માથાના ચોટલાની પાટી બરાબર લમણા ઉપર વીટતા વીટતા સામસામા ઠહુમશકરીઓ કરી રદ્દ્યા છે.

કોઈ ફૂમકાંવાળી દોરીએ બાંધેલા બળબે પાવા વગાડીને લાંબો સૂર કાઢી રદ્દ્યા છે, અને નદીના મોતી સમા નિર્મળ વહેણમાંથી અરીસા જેવી હેલ્ય ભરીને મલપતી ચાલ્યે ચાલી આવતી જુવાન બાઈઓનાં મેં ઉપર પેલાં આભલાંનાં ઝળકઝળક પ્રતિબિંબો પાડી, એ પનિયારીઓની કાળીકાળી મોટી આંખોને અંજલી દઈને ફૂડીફૂડી મૂઝવણ ઉપજાવી રદ્દ્યા છે. પનિયારીઓ બેડાં લાવી, ઢાલવીને, ઘેર પાણીની જરૂર ન હોય તોચે ધમાકા દેતીદેતી પાછી આવે છે – જાણીજોઈને બેઠીબેઠી બેડાં માંજચાં જ કરે છે. એના કસૂંબલ, કીડિયા ભાતનાં, બાંધણીદાર ઓટણાં, નદીને કાંઢે પવનમાં, કામદેવની ધજાઓ જેવાં ફરક ફરક થાય છે. કાનમાં પાંદડીઓ અને આકોટા હીયે છે. નેણની કમાનો જાણે હમણાં કાનને અડી જશે એવી લંબાયેલી છે. નદીને કાંઢે દોજ પ્રભાતે જે રંગ જામતો તે આજેય જામ્યો છે.

એ ગામનું નામ બીલખા. એ નાનકડી નિર્મળ નદીનું નામ ભઠી. એ જુવાનો અને જુવાનડીઓ જાતનાં ખાંડ હતાં. સગાળશા શેઠની અને ચેલૈયા દીકરાની

જનમભોમકા એ બીલખામાં, બરસો વરસ પહેલાં ખાંટ લોકોનાં રાજ હતાં. દીનાનાથ નવરો હશે તે દિવસ એણે આ ભીનલા વાનની, વાંભવાંભના ચોટલાવાળી, કાળાં ભમ્મર નોણાળી, નમણી, કામણગારી અને જોરાવર ખાંટડીઓને ઘડી હશે.

શિવાલયને એટે આ ધૂઘરીના અને કૂમકાંના ઠાઠમાઠથી ઊભેલા ખાંટોને જુવાની જાણે આંટ લઈ ગઈ હતી. બધા મશકરીઠહુામાં મશાગૂલ ઊભા હિતા ત્યાં પડખે થઈને એક બાવો નીકળયો. ભગવાં વચ્ચે હતાં, કપાળે ભરમ હતી, માથે ભૂર્જિયાં ઝટિયાં હતાં : હાથમાં ઝોળી હતી. ‘આલેક’, ‘આલેક’ કરતો બાવો ચીપિયો બજાવતો ચાલ્યો ગયો.

કમરમાં ખોસેલી છરીનું કૂમકું બાંધતો બાંધતો એક મદ્દન્મત જુવાનિયો બોલ્યો:

“એલા, આ બાવો તો હવે હદ કરે છે.”

“હા, હા.” બીજો જુવાન ચોટલો એઠાતો એઠાતો બોલ્યો.

“બાવો તો વંઠી ગયો છે; એની ઝોળી કચાંચ તરતી નથી. ટેટવાડેથીય બાવો ભિક્ષા લે છે.”

“અરે, મેં મારી નજરોનજર જોયું ને !” ત્રીજો હળવેથી બોલ્યો. “હમણે જ ટેટવાડેથી મરેલા ટોરની માટી લઈને એ વયો જાય.”

“એલા, ત્યારે તો એ જોગટાને ફજેત કરવો જોવે. હાલો એની હાંડલી તપાસીએ. મારો બેટો કચાંદીક જગ્યાને અભડાવતો હશે.”

“હાલો, હાલો.” એમ કહીને પટોપટ ચોટલા વીઠી લઈ, માથે ફેંટા મેલી, આભલાં, શીશી અને દાંતિયા ફેંટામાં ખોસી, એ કૂમકાંવાળા જુવાનો હાથમાં લાકડીઓ હિંડોળતાહિંડોળતા નૂર સતાગરની જગ્યામાં જઈ પહોરયા.

બાવા જેરામભારથીજુ બેઠા બેઠા ચલમ પીતા હિતા. ‘આલેક ! આલેક ! બોમ ગરનારી !’ કહીને એવો દમ મારતા હિતા, કે ચલમને માથે વેંત વેંતના ઝડાફા દેતી ઝાળ ઉઠતી હતી. એઠાતીમાં ચૂલા ઉપર હાંડી ચડાવેલી હતી; અન્ન પાકતું હતું.

“બાવાજુ બાપુ ! અમારે હોકો ભરવો છે. જરા દેવતા માંડવા દેજો.”

“હા, બરચા, ચલે જાઓ ચૂલા કે પાસ !” ખાંટ જુવાનિયા એક પછી એક ચૂલા પાસે ચાલ્યા. હાંડીની ટાંકણી ઉપાડી : જુએ તો અંદર ચોખા ફસફસે છે ! વાટો તોચ લોહી ન નીકળે એવાં ઝાંખાં ડાચાં લઈને જુવાનો બહાર નીકળયા. બાવો કળી ગયો હતો. કોચવાઈને એ બોલ્યો : “કયો ? દેખ લિયા ? ખુલાસા હો ગયા ? ઇતના અહુકાર ? જાવો, ખાંટ સબ ઝાંટ હો જાવોગે.” બાવાએ શાપ દીધો.

ફાટીને ધૂમાડે ગયેલા ખાંટોથી કોચવાઈને એ સંત ગિરનારની છાંઘડીએ રામદાસજુની જગ્યામાં જઈને રહેવા લાગ્યા. ત્યાં એક દિવસ એક વૃદ્ધ કાઠિયાણી, ભેળા સો સો અસવારો લઈ ને, બાવાજુનાં દર્શને આવ્યાં. બાવાએ ધૂણીમાંથી ભભૂતની ચપટી ભરીને કાઠિયાણી સામે હાથ લંબાવ્યો : “લે મૈયા, રામજી તેરેકો બીલખાકા ધની દેતા હૈ.”

સાઠ વરસની કાઠિયાણીનું કરચલિયાળું મોટું ધરતી પર ટજયું, બાવો તો એના બાપ જેવો હતો. પણ કાઠિયાણીને બોઢામણ એ આવ્યું કે, “અરે, આવાં તે વચન કાંઈ ફળે ? હવે સાઠ વરસની અવસ્થાએ કાંઈ દીકરો થાય ?”

પણ બાવાજી જાણતો હતો કે એ કાઠિયાણીને માથે કયા કાઢીનું ઓાટશું પડ્યું હતું.

**કે' ડેરા કે' ડોઢિયું, કે' આવાસ કે'વાય,
(પણ) વીરો બ્રહ્મંડળ સારખો, (જેની) સા'માં જગત સમાય,**

કોઈ કોઈ વીર પુરુષો એવા હોય, જેને ડેરા તંબૂની ઉપમા આપી શકાય. એથીયે મહાન નરવીરો હશે, જેને ઘરની ડેલીઓ સાથે સરખાવાય. એથી પણ ચરિયાતા હોય, તેને આખા આવાસ જેવાં મહાન હોવાનું માન અપાય; પણ વીરો વાળો તો કેવો ? આકાશ જેવડો. એની છાયામાં તો આખું જગત સમાય. જેતપુરનાં પોણાબસો ગામડાં બલૂચોના હાથમાંથી જુતી લેનાર મિતિયાળાના વીજા ખસિયાને તોડવામાં સામત ખુમાણને સહાય કરનાર, અને ચિતળના જંગમા આતાબાઈ સામે આફળનાર એ બંકા કાઢી વીરા વાળાની વરદાન પામેલી કાઠિયાણીને સાઠ વરસે ઓધાન રદ્યું. નવ મહિને પૂનમના ચાંદ જેવો દીકરો અવતર્યો. બાવાજુનો બક્ષેલો એટલે એનું નામ ‘ઓધાડ’ પાડ્યું. ભરજોબનમાં વહેતી એ ઊંડી ને ગાંડી ભાડર નદીના ઊંચાઉંચા કાંઢા ઉપર વીરા વાળાના વાસ હતા.

જૂનાગઢના બાબી રાજને ઓધાડ અવતર્યાના ખબર મળ્યા. વીરા વાળાની સાથે બાબી સરકારને બે સગા ભાઈ જેવી હેતપ્રીત હતી, તેથી ‘કુંવરપછેડો’ તો કરવો જોઈએ, બીલખાનો ત્રીજો ભાગ જૂનાગઢના હાથમાં હતો. પણ મદમસ્ત ખાંટો જૂનાગઢને એ ત્રીજો ભાગ પણ સખે ખાવા દેતા નહોતા : એક હાથ જુબ કઢાવતા. જૂનાગઢ ફરતાં પણ ખાંટોનાં ગામ વીટળાઈ વળયાં હતાં: બાબીએ વિચાર્યું કે આ વીરો વાળો ખાંટોને પૂરો પડશે. બીલખાની પાટી સરકારે ઓધાડ વાળાને કુંવરપછેડામાં બક્ષી. કાઠિયાણીને સાંભર્યું કે બાવાની વાણી સાચી પડી. ઓધાડ વાળો તો અવતરતાંની સાથે જ બીલખાના ત્રીજા ભાગનો ધણી થઈ ચૂક્યો. વીરા વાળાએ કુંપા અને કાંથડ નામે બે મોટેરા દીકરાને જેતપુરની પાટી ભળાવી. અને પોતે ઓધાડની સાથે બીલખે જઈ ને ઓારડાં બાંદયાં.

જેની એક હાકલ થાતાં તો ખાંટોની બાર હજાર ચાખડીઓ બીલખાને ચોરે ઉતરે, હિથિયાર બાંધનારો એક પણ ખાંટ જોક્કો ઘરમાં સંતાઈ ન રહી શકે, તેવા ખાંટ રાજ ભાયા મેરની આણ કુંડલાના ઝાંપા સુધી વર્તાતી હતી. ચોરે રોજ સવારસાંજ અડાબીડ ડાયરો ભરાતો હતો. હાથીની સૂંટ જેવી ભુજાઓવાળા હજાર-હજાર કાળજાળ ખાંટ વીરાસન વાળીને બેસતા હતા. મોઢા આગળ માનાસાઈ કે શિરોહીની તલવારો પડતી. ભૂતના છરા જેવાં ભાલાં ચોરાની થાંભલીએ થાંભલીએ ટેકવાતાં અને આભલાં જડિત મેંસરિયાં મોટાં ઉપરથી છોડાછોડીને જ્યારે દાઢીના પલ્લા ઝાંટકતાં ઝાટકતાં સામસામા શૂરવીરોનાં રંગ દઈને કસૂંબાની અંજળિઓ લેવાતી ત્યારે પોતાના લાંબાલાંબા કાતરા છૂટા મેલીને ‘આતો ભાયો’ પણ સોનાના તારે મઠેલા નકશીદાર હોકાની ઘૂંટો લેતો લેતો બેસતો. આતા ભાયાની મુખાકૃતિમાં ભારી રૂડપ હતી. આતો ભાયો દાઢી, મૂછ અને માથાના વાળને ગળીમાં રંગતો. ઘડપણમાં એણે નવું ઘર કર્યું હતું.

“આતા ભાયા !” ડાયરામાં વાતો ચાલી: “જૂનાગાટે તો જુગતિ કરી. હવે એક મ્યાનમાં બે તરવાર્યું કેમ સમાશે?”

“એનો નિવેંડો આણી નાખશું બા !” ભાયા મેરે મૂછોને વળ દેતાં કદચું : “કાં કાઠી નહિ ને કાં ખાંટ નહિ.”

3

ખાંટ લોકો વીરા વાળાની વસ્તીને સંતાપવા મંડયા : એના ઊભા મોલ બેળવી દે છે, કાઠીઓનાં સાંતી જૂતવા દેતા નથી, વાતવાતમાં કાઠીઓની સાથે કજિયા ઊભા કરે છે; પણ હવે તો ઓઘડ વાળાનેય મોટે મૂછના દોરા ફૂટતા હતા. એની સુવાસ આખા મલકમાં ફોરવા માંડી. એને ચારણોએ બરદાઈ દીધી –

તોળે ઘર તાંબડિયું તણે, દૂધ દડેડા થાય,
(એમાં) ઘરપતિયુંનાં ટંકાય, વાજં ઓઘડ વીરાઉિત.

વીરા વાળાના કુંવર ઓઘડ વાળા, તારે ઘેર એટલી બધી ભેંશો બાંધી છેકે એને દોહતી વખતે તાંબડીમાં દૂધની ધારોનો જે અવાજ થાય છે તે અવાજ બીજા રાજાઓનાં વાજિંત્રોનાં – શરણાઈ અને ટોલના – નાદને પણ સંભળાવા દ્યે નહિ તેટલો પ્રચંડ બને છે.

ધીમે ધીમે વીરો વાળો પોતાના માણસો જમાવવા મંડયો. ખાંટની જમીન દબાવવાનો આદર કર્યો. એક દિવસ વીરો વાળો ઘેરે નથી, જુવાન કાઠીઓને લઈને કચાંક ચડી ગયેલો. વાંસેથી એની લીલીછમ વાડીમાં ખાંટોએ બે બળદ ચરવા મૂક્યા. બળદને પકડીને વીરા વાળાનો કાઠી દરબારી વાસમાં દોરી આવ્યો. ઓઘડ વાળાનાં

વહુ જે ઓરડે રહેતાં હતાં તેની ફળીમાં જ બળદ બાંધી દીધા. પાકટ ઉંમરના કાઠીઓ આઈની ચોકી કરતાકરતા ફળીની બહાર આઘેરા બેઠા હતા. કોઈનું દ્યાન નહોતું.

ત્યાં ભાયા મેરની નવી વહુનો ભાઈ બેટમાં તલવાર, એક હાથમાં ભાલું અને બીજા હાથમાં દસ્તો લઈને આવ્યો; પરબારે આઈને ઓરડે પહોરયો. પરમેશ્વરે જાણે કે ઘેર રમવા સારુ પાશેર માટીમાંથી જ પૂતળી ઘડી હોય તેવી રૂડી કાઠિયાણી ઉંબરામાં બેઠી બેઠી પોતાના હાથપગ ધોતી હતી. પણ ભાયાનો મદોન્મત સાળો અચકાયો નહિ, સર્ડેડાટ ચાલ્યો આવ્યો અને બળદ છોડ્યા. ભાઈએ ગર્જના કરી મૂકી : “ આંહી કોઈ કાઠીના પેટનો છે કે નહિ ? ન હો તો લાવો બરછી મારા હાથમાં, આમ તમને ખાંટ ગરાસ ખાવા દેશે ? ”

બુટાપામાં જેનાં ડોકાં ડગમગી રદ્દ્યાં હતાં, તે ડોસાઓ એકાએક આ અવાજ સાંભળીને ઝબકી ઊઠ્યા, અને એક જણાએ દોડીને ભાયાના સાળા ઉપર બરછીનો ધા કર્યો. પાડા જેવા એ પહેલવાનના પ્રાણ નીકળી ગયા. ગામમાં તેની ખબર પડી ત્યાં તો ખાંટની પાટીમાં ગોકીરો થયો અને ખાંટ ચડી આવ્યા. એ ધીગાણામાં ઔસી ખાંટ જુવાનો મર્યાં, અને ચાળીસ બુદ્ધા કાઠીઓ કામ આવ્યા. ભાયા મેરને મનમાં થયું : “ બહુ થયું ! વીરો વાળો કટકોય નહિ મેલે. બન્યા તેટલા ઊચાળા લઈને એ ભાગ્યો; ગોડળનું ગામ સરસાઈ છે ત્યાં ગયો. બા’ કુંભાનું શરણ માર્ગયું. બા’કુંભા તે વખતે ગોડળનાં નવાં ગામ વસાવતા હતાઃ દગાથી, આજુજુથી ને તલવારથી ગરાસ કમાતા હતા. સં. ૧૮૦૮ની અંદર નવાબની સાથે એને નવાગાટ મુકામે લડાઈ થઈ, ત્યારે વીરા વાળાએ અને ભાયા મેરના ભાઈ જ્યેમલ મેરે આવીને એને મદદ કરી હતી. વીરા વાળાને કુંભાજુએ કાગળ લખ્યો કે “આંહી પદ્ધારો, બીલખાના સીમાડા નક્કી કરી આપીને હું તમારો કજિયો પતાવું.”

વીરો વાળો તે વખતે જ જેતપુરથી આ ખબર સાંભળીને બીલખે આવેલો. ખાંટના લબાચા વીખાવાની તૈયારી હતી : પણ એને બા’કુંભા ઉપર ભરોસો બેઠો. પચીસ ઘોડે એ સરસાઈમાં બા’કુંભાનો મહેમાન બન્યો.

સરસાઈ ગામના દરબારગટમાં બે સામસામી દોઢી : એકમાં ભાયા મેરનો ઉતારો; અને બીજુમાં વીરા વાળાને ઉતારો. રોટલા ખાવાને વખતે એક પડખે ખાંટોની પંગત અને બીજે પડખે કાઠીઓની પંગત પડતી. વરચે ઊભા ઊભા બા’ કુંભો હુકમ કરતા જાય કે “દૂધનાં બોધરાં લાવો”, ‘દહીનાં દોણાં લાવો’, ‘ધીની તાંબડીઓ લાવો.’ પોતે હાથમાં તાંબડી લઈને મહેમાનોને પીરસવા માંડે, હાકલા-પડકારા કરે, સામસામાં બટકાં લેવરાવે, ઘડી વાર ભાયા મેરની થાળીમાંથી કોળિયો લે, વળી ઘડી વાર વીરા વાળાના ભાતરામાં બેસી જાય. મહેમાનોનાં હૈયામાં, આવી પરોણાગત દેખીને હેતપરીત માતી નહોતી. એમ કરતાં બે દિવસ વીતચા. બા’કુંભા શાની વાટ જોતા હશે ? ગોડળથી

કાંઈક આવવાનું હતું; પરોણાચાકરી હજુ અધૂરી હતી. ત્રીજે દિવસે જવારે ભાયો મેર પોટલીએ (દિશાએ) ગયા હતા. પાછા આવીને નદીમાં એક વીરડો હતો ત્યાં કળશિયો માંજવા બેઠા. ઊંચે જુચે ત્યાં એક છોકરી બેઠેલી. છોકરી થરથરતી હતી.

ભાયો મેર બોટ્યા : “અરે, બેટા મોતી ! તું આંહી કયાંથી ? બીલખેથી ભાગી કેમ ગઈ, દીકરી ?”

મોતીના હૈયામાં જુવ આવ્યો. એ બોલી : “બાપુ, મારી ભૂલ થઈ એં તમારા ગઠનું સુખ ખોયું.”

“નારે ના, કાંઈ ફિકર નહિં, દીકરી ! તારી મરજુ હોય ત્યાં સુધી આંહી રહેજે. વળી આંહીથી જુવ ઉઠી જાય ત્યારે બીલખે આવતી રે’જે. લે, આ ખરચી.”

ભાયા મેરે છોડીના હાથમાં ત્રીસ કોરી દીધી. ભાયા મેરના ગઠની એ વડારણ ભાગીને બા’કુંભાના ગઠમાં આવી હતી. આજ એ સંતાતી ફરતી હતી. એના મનમાં ફડકો હતો કે ભાયો મેર ભાગશે તો મારશે. પણ આ તો ઉલટી ત્રીસ કોરી મળી !

જમવાની વેળા થઈ. બાજઢ નખાણા. કાંસાની તાંસળીઓ મુકાઈ ગઈ. પંગત સામસામી બેસી ગઈ. આજ ચૂર્માના લાડુનું જમણ હતું. બા’ કુંભો મહેમાનોની વરચે જિલખિલાટ હસતા અને હાંસી કરતા કરતા ઘૂમતા હતા. આજ એનો આનંદ છોળો મારતો હતો. તાંસળીમાં લાડવા પીરસાઈ ગયા. પંગતમાં ફકત ભાયા મેરની જ વાટ જોવાતી હતી. ભાયો મેર દરબારગઠની પછીતે પેશાબ કરવા ગયો હતો. પેશાબ કરીને ઊંઠ છે ત્યાં સામેથી સિસકારો સાંભળ્યો : ઊંચું જુચે તો મોતી વડારણ ઊભેલી. મોતીએ ઇશારો કર્યો. ભાયો મેર એની પાસે ગયો. “ બાપુ ! ઝેર !” મોતીનો સાદ ફાટી ગયો.

“ઝેર ? કોને, મને ?” “ના. બાપુ ! વીરા વાળાને.”

“એકલા વીરા વાળા જ ?”

“હા ! આજે જ ગોડળથી અસવાર લઈને આવ્યા. લાડવાનું બટકું મોટામાં મેલ્યા બેળા જ એ ફાટી પડશે.”

“ઢીક, જા, બેટા !”

ભાયો મેર વજયો. એક જ ઘડીમાં એના અંતરમાં અજવાણું થયું : “અરરર ! હું ભાયો ! હું ઊઠીને વીરા વાળા જેવા વીર શત્રુને કૂતરાને મોતે મરવા દઈશ ? પણ હવે શું કરં ? ઉધાડો ઊઠીશ તો બા’કુંભો કટકા કરી નાખશે, અને વીરો વાળો બેદ નહિં સમજે. હે ધાણી, કાંઈક સમત દે ! આમાંથી દૃશ્ય સુગ્રાદ્ય !”

પેશાબ કરીને ભાયો મેર પંગતમાં આવ્યો. હાથમો ધોઈને ભાણા ઉપર બેઠો. એની હિલચાલમાં, અને આંખોના પલકારામાંયે કયાંય આકૃષતા નથી. બા’કુંભાની

સાથે એ ખડખડ હસી રહ્યો છે.

બા'કુંભાએ સાદ કર્યો : “ત્યારે હવે બા, કરો ચાલતું.”

પણ ભાયા મેરના હૈયામાં હંચિ જાગી ગયા હતા. જ્યાં વીરા વાળા લાડવો ભાંગીને બટકું ઉપાડે છે, ત્યાં તો ભાયો મેર કોચવાતે અવાજે, જાણો રિસામણે બેઠો હોય તેમ, બોલી ઊઠ્યો :

“એ બાપ, વીરા વાળા ! આજ તું જો મારું સમાધાન કર્યા પહેલાં ખા, તો ગા’ ખા છો !”

આખી પંગતના હાથ લાડવાના બટકા સોતા થંબી રહ્યા. વીરા વાળાએ બટકું હેઠું મેલ્યું. સહુએ બા' કુંભા સામે જોયું. બા'કુંભાની ને ભાયા મેરની ચારો નજર એક થઈ.

“ખાંટડો કે ?” એટલું બોલીને સડસડાટ બા' કુંભો ગઠના કોઠામાં ચડી ગયો. અંદરથી બારણાં વાસી દીધાં. જમનારાનાં મો ફાટ્યાં રહ્યાં. પાસે બિલાડી ફરતી હતી. વીરા વાળાએ પોતાના લાડવામાંથી એક બટકું એને નાખ્યું. બટકું સૂંઘતાં જ બિલાડી ટળી પડી. સમજાણું કે આ સોગંદ નહોતા, સાવધાની હતી.

“ભાયા ! મારા જીવનદાતા !”— એમ કહીને વીરા વાળાએ ઢોટ દીધી. ભાયા મેરને બથમાં ઘાલીને ભીસ્યો. કોઠાની સામે જોઈને ચીસ નાખી : “વાહ, બા' કુંભા ! વાહ ભાઈબંધ ! બા' કુંભા ! કોઠો ઉધાડીને જો તો ખરો ! દુશ્મન કેવા હોય છે - એ જોઈને પાવન થા, પાપિયા !”

તરત ભાયા મેરે એને વાર્યો : “વીરા વાળા ! એ બધી પછી વાત. એક વાર ઝટ ઘોડે ચડી જા !”

“ભાયા, તું હાલ્ય. જ્યાં તારા ઘોડાના ડાબા પડે ત્યાં હું વગર બોલ્યે સીમાડો કાઢી આપું. હાલો, ઝટ ઘોડાં પલાણો.”

અન્નેવતાને બે હાથ જોડીને પગે લાગી બે શત્રુઓ ઘોડે ચડ્યા. બીલખામાં ભાયા મેરે માર્યું તે મુજબ વીરા વાળાએ સીમાડો કાઢ્યો. બેચ જણા જુવ્યા ત્યાં સુધી ભાઈબંધ રહ્યા.

રાઠોડ ધાધલ

સો રથમાં મોટી મોટી લડાઈઓનો જુગ આથમી ગયો હતો. ભાવેણાનો બંકો રાજ આતાભાઈ, જેતપુરનો કાળજાળ કાઠી રાજ દેવો વાળો, નગરની બાદશાહી બાંધનાર મેરા ખવાસ અને ગોડળના ડંકા વગાડનાર ભા'કુંભો એવા કંઈક મહારથીઓએ પોતપોતાનાં રાજની જમાવટ કરીને મસાણમાં સોડ તાણી લીધી હતી. રાજકોટને ટીબે ગોરાએની છાવણીના તંબુ ખેંચાતા હતા. એકબીજા રાજયોના સીમાડા કાઢવા અંગરેજ સરકારના હાકેમો હાલી મળ્યા હતા. મોટી મોટી ફોજો હાંકવાના દિવસ વીત્યા, અને પછી તો નાણાં ખરચી ખરચીને જમીનો વેચાતી લઈ લઈ મોટાં રાજ્યો પોતાના સીમાડા વધારતાં હતાં.

ફક્ત બહારવટાની બંદૂકો દશે દિશામાં ગડેડાતી હતી. ગોહિલવાડમાં જોગીદાસ ખુમાણ અને સોરથમાં બાવા વાળો હાક બોલાવતા હતા. બાકી તો લૂંટારા કાઠીઓ ગુજરાતના કાંઠા સુધી મેલીકાર લઈને લૂંટો કરતા હતા.

એવે સંવત ૧૬૦૦ને સમયે કાઠિયાવાડના મુલકમાં સેનાની વીટી જેવા સનાળી નામે ગામડામાં રોગી સોપારી જેવો બેઠી દડીનો રાઠોડ ધાધલ નામનો કાઠી જેતપુર દરબાર રાણિંગ વાળાની જમીનની ચોકી કરતો હતો.

સનાળીના ત્રણ બાજુના સીમાડા ઘેરીને ગોડળ રાજનાં ગામડાં ઊભાં છે : ઉગમણી કુંભાજુની દેરડી, ઓતરાદી રાણસીકી અને આથમણી વાવડી : એમ ત્રણ ગામડાંમાંથી ગોડળની પાદશાહી દૂબળા-પાતળાને ભીસ કરતી કરતી પગલાં માંડી રહી છે. દેરડી અને સનાળીના સીમાડા ઉપર વખતોવખત લોહી રેડાય છે. રાણિંગ વાળાને ખબર હતી કે રાઠોડ ન હોય તો સનાળીના ભુક્કા નીકળી જાય. એટલે પોતાના એ જોરાવર નાતાદારનેરાણિMગ વાળાએ પંદર સાંતીની જમીન અને ચાર સાંતીની વાડી આપીને સનાળીમાં રાખ્યો હતો. કાઠિયાણીના ઉદરમાં કંઈક અરિનના ગોળા પાકે છે : રાઠોડ એવી કોઈ માની કૂખે અવતર્યો હતો. એને તો –

મોસાળે વાળા મરદ, સે કમદ્ય સવાય,

રાઠાને રણમાંચ, નાઠાની બારી નહિ.

જેનાં મોસાળિયાં વાળા વંશના છે અને જેના પિતૃપક્ષના વંશને એટલે કે ધાધલ કુળને ‘કમદ્ય’ની ઉપમા મળી છે તેવા બજે ઉજ્જવળ કુળના સંતાન રાઠોડ ધાધલને રણક્ષેત્રમાંથી બહાર નીકળવાની બારી હોય નહિ. નાસે તો એનાં બજે કુળ લાજે.

—એવો દુહો કહીને સનાળીના ખોડાભાઈ ચારણે બિરદાત્યો હતો. દીગાળાં કરવાં એ તો એને મન રમત વાત હતી. સદાય રણસંગરામ ખેલતો તોય આપો રાઠોડ આનંદી હતો. ગામમાં ને પરગામમાં આપો બધી વસ્તીને પૂછવાનું ઠેકાણું હતો. દાર્ઢાટીને એ સૂરજનો પુત્ર અડતોય ન હતો. દૂધના ફીણ જેવી એની કાચાનો વાન હતો. અર્દે માથે કપાળ હતું. ચડિયાતી અંખો હતી. ગોળ કાંડાં હતાં. ટાલ જેટલી પહોળી છાતી હતી. વેંતવેંતની વાંકડી મૂછો અને કાને આંટા લે એવા વાંભવાંભના કાતરા હતા.

1.

* કાઠી લોકો સાળાને સાળો ન કહે, ‘નાતાદાર’ કહે.

૨

લાઠી પાસે દરબાર રાણિંગ વાળાનું અકાળા નામે ગામ હતું. એક દિવસ અકાળાનો પટેલ સનાળીમાં ધા નાખતો નાખતો નીકળ્યો. રાઠોડ ધાધલ સતાવીસ અસવાર લઈને ગામતરે જાતા હતા. પાદરમાં જ પટેલ મજયો; પૂછ્યું : ”ભણો. કિસેં જાતો સો ?”

“જેતપુર, બાપુ રાણિંગ વાળા પાસે.”

“કાણા સારા ?”

“મતીરાળાનો માલ અમારી સીમનો બાજરો બેળી ગયો. તે ફરિયાદ કરવા સારા.”

“એમાં રાણિંગ વાળાનો માથો ખાવા કાણું ધોડ્યો ? હાલ્ય, હું આવતો સાં.”

પટેલ બોલ્યા : “ના બાપુ, હું તો ધણી પાસે જ જઈશ. તમે શું કરવાના હતા ?”

“એલા અસવારો, આ ગોલાને બાંધુને લઈ હાલો.”

પટેલને મોટા આગળ ઉપાડ્યો. સનાળી ગામમાં ખોડાભાઈ નીલા નામે એક ડાદ્યો ચારણ રહેતો હતો. રાઠોડ ધાધલનો એ ભાઈબંધ હતો. એને પણ સાથે લીધો. મતીરાળાની સીમનાં આવ્યા. પટેલને રાઠોડ ધાધલે કહ્યું : “ભણો: પટલ, જા, અકાળાનાં ને લુવારિયાનાં-બેચ ગામનાં ટોર લઈ આવ્યા.”

આપા રાઠોડ બેચ ગામનાં ટોરને મતીરાળાની આખી સીમનો ઊભો બાજરો ચરાવી દીધો. પછી પટેલને પૂછ્યું :

“કી ભણો પટલ, હવે તો તાળો કાળજો ઠણને હિમ થયો ન ?”

“હા આપા, હવે અમારે વટક વળી ગયું.”

હજુ તો અસવારો ઊભા છે. ત્યાં મતીરાળાના દરબાર એભલ વાળાને સાઠ ઘોડે આવતા દીઠા. એભલ વાળાના અસવારોમાંથી સામત ધાધલ નામનો એક જોરાવર કાઠી મોખરે આવ્યો અને ભમ્મર ચડાવીને એણે કડકાઈનાં વેણ કાઢ્યાં : “એ રાઠોડા, રોઠી સોપારી જેવડો છે અને મલક બધાને બિવરાવણ, પણ હવે માટી થાજે.”

જરાય અથર્યા થયા સિવાય આપો રાઠોડ બોલ્યા : “ભણેં સામત, બાયડા કંઈ ઢાલાં આટલાં બધાં વેણ કાઢે ? તું બોલ્ય મા. લે, ધા કરું લે. પે'લો ધા તારો; હાલ્ય, ચોપ રાખ્ય.”

સામતે બરછીનો ધા કર્યો. પતંગિયા જેવા આપો; રાઠોડ ઘોડી ઉપરથી ઝબ દઈને નીચે ઊતરી ગયા. બરછી નિશાન ચૂકીને જમીન ઉપર જઈ પડી. રાઠોડ પોતાની બરછીનો ટેકો લઈને પાછા ઘોડી ઉપર ચડવા માંડ્યા. પીઠો કહોર નામનો એક કાઠી આપા રાઠોડની આડો રક્ષણ કરવા ઊભો રદ્યો. એણે સામતની ટીલડીમાં નોંધીને બરછી વણોડી. ડૂફ દઈને સામત જઈ પડ્યો. ત્યાં બીજલ કોળીએ બંદૂકનો ભડાકો કરીને બીજા એક અસવારને ટાળી દીધો ફડાફડી બોલી ગઈ એભલ વાળાના અસવારો હટ્યા. વાંસે એભલ વાળો ચાલ્યા આવતા હતા એમણે પૂછ્યું :

“કોણ રાઠોડ ધાધલ છે ?”

“બાપુ ! રાઠોડ છે.”

“એલા, ભાગો એ કાળને નહિ પુગાય.”

એભલ વાળો ભાગ્યા; રાઠોડ ધાધલે એમને મતીરાળાના ઝંપા સુધી તગડ્યા. પણ ત્યાં તો આ રમખાણની અંદર ખોડાભાઈ ગટવી ઘોડેથી પડ્યો. ઘોડો ભાગ્યો અને એભલ વાળાની ફોજની પાછળ દોડ્યો. આપા રાઠોડે ચીસ પાડી : “ એ બા ! ભણેં ભૂંડી થઈ ! આ નીલાનો ઘોડો ગો. ઓટ્યા ઘોડાને ઝાલુને જેતપુર લઈ જાશે ને બડાઈ હાંકશે કે રાઠોડ ધાધલને જુતુને આદા. એલા, ભડાકો કરો. ઘોડાને ઝટ બંદૂકે દો, નીકર આપડો નાક વટાશો.”

આપાના એક અસવારે બંદૂક નોંધીને ઘોડો ગૂડી નાખ્યો. જૂના કાળનો લડવૈયો પોતાનાં ઘોડાને શત્રુના હાથમાં કદી ન જવા દે.

એક દિવસ જેતપુરના દરબાર વાલેરા વાળા સનાળીમાં મહેમાન થઈ આવ્યા. ચોરે ઊતારો કર્યો. વડલા ઉપર બુંગણો બાંધીને ઉપર પાણીનાં બેડાં ઠલવી ઠલવી આખો દિવસ વરસાદ વરસાવવાનો વાલેરા વાળાને શોખ હતો. એટલે વાલેરા વાળાનો મુકામ થાય ત્યારે સનાળીમાં ગુલતાન મચતાં. રોટલા તૈયાર થયા એટલે રાઠોડ ધાધલ છાશ

પીવા તેડવા આવ્યા. સહુ ઊઠ્યા, પણ ચોરા તરફ એક આદમી ફાળિયું ઓટીને સૂતેલો હતો. રાઠોડ ધાધલે પૂછ્યું : “ઈ કમણ સૂતો છે ?”

વાલેરા વાળાએ કંદયું : “આપા, ઈ બોલાવ્યા જેવો નથી.”

“કાં ?”

“ઈ મકરાણી છે. એને કોઈ ઊંઘમાંથી ઉઠાડવા જાય તો જમૈયો ઠઠાડે છે.”

“ઈ છે, ભણે ? ખવરાવતાં-પિવરાવતાં ઊલટાનો જમૈયો મારતો સે ?”

મકરાણીને ફાળિયું તાણીને રાઠોડ ધાધલે સાદ કર્યો: “એ જમાદાર, ભણે હાલો, છાશું પીવા.”

મકરાણી જાગ્યો. ડોળા ફાડીને ઝબ જમૈયો ખેંચ્યો. રાઠોડ ધાધલ હાથમાં એક બડીકો રાખતા. મકરાણીના કપાળમાં એક બડીકો લગાવી દીધો. લોહીની ધાર થઈ. બીજુ વાર બડીકો ઉગામીને આપા રાઠોડ બોલ્યા : “ભણે જમાદાર, એક વાર જમૈયો વાડે કરું લે, ઝટ કરું લે. પછે બીજુ વાત ભણજો.”

જમાદાર સાહેબે જમૈયો મ્યાન કર્યો.

“લે, મોટા આગળ થઈ જા; હાલ્ય, ચોટલા ખાવા.”

મકરાણી મુંગો મુંગો ચાલ્યો આવ્યો. ડેલીએ જઈને રાઠોડ ધાધલે પોતાના વાણંદને કંદયું : “ ભણે જુવા, આ જમાદારને બડૂકો લાગુ ગો છે. એના સારુ શેર ધીને શેરો કરું દે અને ગામમાંથી રેશમી લૂગડો વેચાતો લઉને એની રાખ કરુને માથાની ફૂટથમાં ભરું દે.”

“અને ભણે જમાદાર, આજ પછી આવું કરશો મા, હો કે? કોક વગાડુ દ્યે ! સમજયા ને?”

જમાદાર સમજુ ગયો હતો. જમાદારને શેરો મરયો. રેશમી લૂગડું બાળીને એના દા ઉપર રાખ ભરવામાં આવી. એવી તો આપા રાઠોડની ઉદારતા હતી. એમના પેટમાં પાપ નહોતું.

૪

એક વખત આપાને ઘેર દરબાર રાણિંગ વાળો મહેમાન થયા. રાણિંગ વાળાએ રાઠોડ ધાધલને મહેણું માર્યું : “બાઉંગત, તમે આખા મલકને બિવરાવો છે, પણ બીલખામાં તમારા ભાણેજ રાવત વાળાને ઓલ્યો હુદદ કાઢી સંતાપે છે, એને તો કાંઈ કહી શકતા નથી.”

“ઈ બાપડું હુદડિયું ફાટયું છે ? ચાને માટે તલવાર- -બરછી ન હોય, આ બડૂકો જ બસ છે. લ્યો, ભણેં રાણિંગ વાળા, રામરામ!” આપા પરબારા ઘોડીએ ચડીને બીલખે પહોરયા. રાવત વાળાની ડેલીએ ન ગયા, પણ રસ્તામાંથી માણસોને પૂછ્યું : “ભણેં હુદડનો ઘર કિસે ?”

લોકોએ જાણ્યું કે આપો મરવા જાય છે. હુદડનું ઘર બતાવ્યું. આપા હુદડની ડેલીમાં ગયા. હુદડ બેંસ દોતો હતો. આપાએ પડકાર કર્યો :

“ભણેં હુદડ, સાબદો થા, તાજું દાતરડું લઉ લે, દાતરડું !”

હુદડ તો પ્રચંડ કાઠી હતો. રાક્ષસી એની ભુજ હતી. તલવાર લઈને સામે આવ્યો. પણ આપાએ ફક્ત એક જ બડીકો એના માથામાં માર્યો. પહાડ જેવા હુદડ પડી ગયો. બાંધીને હુદડને ડેલીએ લઈ આવ્યા; બોલ્યા : “ભણેં રાવત વાળા, આ તાળો હુદડ !”

૫

કુંભાજુની દેરડી અને સનાળી વરચે રોજ સીમાડાના વાંધા ચાલ્યા કરતા. રાઠોડ ધાધલે દેરડીની જમીન દબાવતાં દબાવતાં ઠેઠ દેરડીની લગોલગ સુધી પોતાની સીમા વધારી હતી. જે કોઈ કણબી ખેડુ સીમાડાનું ખેતર ખેડવા આવે તે માર ખાતો, એટલે દેરડીવાળાઓએ ધોળો મહારાજ નામના એક જ્રાદમણ-ખેડુને તકરારી ખેતર ખેડવા આપેલું. ધોળો મહારાજ જ્યારેજ્યારે સાંતી જોડે, ત્યારેત્યારે રાઠોડ ધાધલ ત્યાં પહોંચે અને જોતર છેડી નાખે. જ્રાદમણના દીકરાને કાંઈ બરછી મરાય છે ?

બા’કુંભાના સેનાપતિ પચાણજુ જાલાનો દેરડીમાં મુકામ થવાનો હતો. ધોળા મહારાજે ગણતરી કરી કે, રાઠોડિયો મને રોજ સંતાપે છે, તો કાલે એને પચાણજુ જાલાની સાથે ભેટાડી દઉ. ધોળો મહારાજ સનાળી આવ્યા. રાઠોડ ધાધલ બોલ્યા : “એહો, ભણે ધોળા મા’રાજ ! આવ્ય; આવ્ય; આજ તો ચૂરમો ખાતો જા.”

“એ આપા ! રોજ તો સાંતી છોડાવવા આવે છે, પણ જો કાલ ન આવે તો મારા સમ છે.”

“ઈ? ભણે, ભામણના સમ દીધા ? તવ્ય તો હવે આવ્યા વન્યા રૈ’વાશે કાંઈ?”

બીજે દિવસે આપા પોતાની બેરી ઘોડી માથે સામાન મંડાવતા હતા તે વખતે ખોડાભાઈ ગઠવી આવ્યા, પૂછ્યું : “આપા, કઈ દૃશ્યે ?”

“ભણેં નીલા, તુંચ સાબદો થા, ધોળો મા’રાજ દેરડીને- સીમાડે ચાનાં સાંતી છોડાવવા આવવાના સમ દઉ ગો છે.”

“આપા, આજ ત્યાં જવા જેવું નથી. ધોળાએ તરકટ કર્યું છે. હમણે જ જીવરાજ લુહાણે મને વાવડ દીધા. ગોંડળથી પચાણજી આલે અટીસો ઘોડે આરબની એક બેરખ લઈને દેરડીમાં મુકામ કરેલ છે. ધોળિયો આપણને એની સાથે જ બેખડાવી મારશે, હો !”

“ખોડાભાઈ !” આપો રાઠોડ મરકયા ને બોલ્યા: “તું કી અટાણ સુધી ઈ માનતો હુંતો, કે રાઠોડ ધાધલ ભામણનાં જ સાંતી છોડાવતો છે ! પચાણજી આવ્યા હોય તો તો લાખ વાતેય ગયા વન્યા છૂટકો નહિં. તારો જીવ વા’લો હોય તો તું આવીશ મા.”

પંદર અસવાર અને સતાવીસ કોળીને લઈને આપો ધોળા મહારાજને નોતરે ચાલ્યા, સાંતી છોડાવ્યું. ધોળાનું ધીસરં કરીને બળદ હંકયા. પણી એને છોડયો, અને

1.

* સાંતીને એક ચીપિયા જેવા આકારના લાકડાના ઓજાર પર ચડાવી લઈ જવા-લાવવામાં આવે છે. એને સ્થાને જીવતા માણસને ધીસરા તરીકે વાપરવાનો જુલમ થતો.

કદયું : “કી, ભણે ગોર ! હવે સમ પાજયા કે’વાય કે ?”

ધોળો બોલ્યો : “આપા ! કાઠીના પેટનો હો તો આંહી જ ઊભો રહેજે. હમણાં પચાણજી કાકાને મોકલું છું.”

“ઈ છે? પચાણજી ઝાલો આવ્યો છે? એમાં આજે મને નોતરો દીધો હશે, કી? જા, ઝટ મોકલજે. અહીંથી ડગલુંચ દે ઈ પચાણજીને દીકરો !”

ધોળો મહારાજ ધા નાખતો નાખતે દેરડીમાં ગયો, પચાણજીને કદયું : “ઠાકોર, ગોંડળને જો દેરડીનો એક વીધોચય ખાવા આપે તો હું બરાદમણના પેટને મટી જાઉ !”

પચાણજીએ પૂછ્યું : “એલા કોણ ?”

“રાઠોડ ધાધલ.”

પચાણજીનાં રૂલાડાં બેઠાં થઈ જાય તેવો ત્રાસ ધોળા બટે વર્ણવી દેખાડ્યો. ઝાલાએ હાકલ કરી : “એલા, ઘોડે પલાણ નાખો. આરબને કહે કે મરફો કરે. આજ રાઠોડ ધાધલને માપી લઈએ, નીકર ગોંડળની બાદશાહી એને સોપીને આપણે ચૂડિયું પહેરી લઈએ.”

ખોડાભાઈ ગટવી પચાણજીની પાસે આવ્યા : આવીને કહે : “પચાણજી ઝાલા ! પદ્ધારો, રાઠોડ ધાધલ કયારના વાટ જોવે છે.”

“વાટ જોવે છે ? મારા આવવાની ખબર છે ?”

“હા; પણ, પચાણજીભાઈ, અમે ચાડ કરીને નથી આવ્યા; ધોળાએ આપણાને ભેટાડી મારવાનું તરકટ ઊભું કર્યું છે. ધોળો બરાદમહિત્યાના સોગંદ ન દેત તો આપો

રાઠોડ આવી હુજુત ન કરત.”

પચાણ્ણ જાલો ખાનદાન માણસ હતા, “આપો વાટ જોઈને ઊભા છે,” એ વાત એના કાનમાં રણકી રહી. આપા રાઠોડનું પાણી એણે વગર દીઠે માપી લીધું. એ બોલ્યા : “ગઠવા, આપાને અમારા રામરામ કહેજો, અમારે નથી આવવું.”

૬

કાઠિયાવાડનો ગોરો પોલિટિકલ એજન્ટ લાંક (લેન્ગ) સાહેબ એક દિવસ સનાળી અને દેરડીના સીમાડા કાઠવા માટે આવ્યો છે; આવીને સનાળીમાં ઊતર્યો છે. સવારમાં લાંક સાહેબ ઘોડે ચડીને સીમાડા તપાસવા ચાલ્યો; સાથે રાઠોડ ધાધલને લીધો. લાંકે પૂછ્યું : “રાઠોડ ધાધલ, સનાળી કિતના સાંતીકા ગામ ?”

“એકસો સાંતીનો ભણો, લાંક સાઈબ !”

“ઓર દેરડી ?”

“તરણસો સાંતીનો.”

“ઓ ! તીનસો સાંતીકા ? તો ફિર એકસો સાંતીકા ગામકા સીમાડા તીનસો સાંતીકા ગામકે નજુકમે કેસા હો સકતા ?”

“ભણો લાંક સાઈબ, હાલ્ય મારી હારે. અમાળો સીમાડો દેખાડું દઉ.” એમ કહી, લાંકને લઈને રાઠોડ ધાધલ સાચો સીમાડો બતાવવા ચાલ્યા ! ઉગમણી દિશામાં એક ધાર ઊભી હતી. રાઠોડ ધાધલે કાઠીની કરામત આદરી : સાહેબને કહે : “ ભણો લાંક સાઈબ, ઓલી ધાર ભાળી ? ઈ અમાળા સીમાડામાં છે. પણ ગોંડળવાળા યાને પોતાના સીમાડામાં લઉ લ્યે છે. ગોરાના રાજમાં આવો અનિયા !”

લાંક : “ઉસકા નામ કયા ?”

રાઠોડ ધાધલ : “ટોપલિયાની ધાર ! ટોપલિયો ભણો અમાળો કોળી હુતો. યાને અસલ નામ તો હુતો લઘરો; પણ ટોપલા સારતો એટલે ટોપલિયો કે'વાતો. આ ધાર અમે યાને ચરી ખાવા આપેલી.”

લાંક : “અયસા ?”

રાઠોડ ધાધલ : “લાંક સાઈબના ગળાથ. હું કી ખોટો ભણું ?”

તદ્દન જોડી કાઢેલું ! ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા. એક ટીબી આવી.

લાંક : “ઇસકા નામ ?”

રાઠોડ ધાધલ : “યાનો નામ સુધા ટીબી. અમાળે ગામ એક સુધી ડોસી હુતી, યાને અમે આ ટીબી દીની’ તી; યાના નામથી સુધા ટીબી ભણાતી સે.”

લાંક : “અયસા ?”

રાઠોડ ધાધલ : “લાંક સાઈબના ગળે હાથ. હું કી ગઢપણમાં ખોટો ભણું ?”

આ ઇતિહાસ પણ તરત જોડી કાઢેલો હતો. ત્યાંથી આગળ ઘોડાં હાંકચાં. આદે એક વડલી આવી. આપાએ ઉપજાવી કાઢ્યું :

“ભણેં લાંક સાઈબ, યાને રણજિત વડલી ભણતાં સે. આગળ અમાળે રણજિત બોલિયો કાઠી હુતો. ગોંડળનો રાજ મોટો, અને અમાળો રાજ દૂબળો, એટલે અમાળી સીમા દબાવું દયે માટે આગે રણજિતને અમે રાખ્યો’ તો. યાના નામ ઉપરથી આ રણજિત વડલી ભણાતી સે.”

સાહેબને ગળે ઘૂંટડો ઊતરતો ગયો. આપા તો સાહેબને કોઈ સતજુગિયો વૃદ્ધ પુરુષ લાગ્યો. આગળ ચાલ્યા. એક તળાવડી આવી. તરત રાઠોડ ધાધલે વાર્તા જોડી : “ભણેં લાંક સાઈબ, યાનો નામ ડોળી તળાવડી. ડોળીમાં અમારો સિપાઈ હુતો, ગોડળની બીકે યાને આસેં રાખતાં.” ઠેઠ દેરડીના પાદર સુધી રાઠોડ ધાધલે આ રીતે પોતાની સીમાનાં બનાવટી ઔદાણો બતાવી દીધાં. આવા આવા પુરાવાઓ સાંભળીને લાંક સાહેબ સજ્જડ થઈ ગયો. એને વહેમ પડી ગયો કે ખરેખર, આ સનાળીવાળાની તકરાર સાચી છે. રાઠોડ ધાધલ પોતાના મો ઉપરનો રંગ લગારે બદલાવા નથી દેતો. તોયે લાંક તો ગોરો ખરો ! પાછા વળતાં એણે ઘોડો તારવ્યો. સનાળી નજુકમાં ખેતરના ખેડૂતો સાંતી હાંકતા હતા ત્યાં આવીને પટેલિયાઓને પૂછ્યું : “યે ખેતરકા કચા નામ ?”

“એ વાંધાળું વાંધાળું !” પટેલિયાએ બોલી નાખ્યું. રાઠોડ ધાધલે ઘણીય આંખ રાતી કરી, પણ પછી શું થાય ? લાંક સાહેબ હાથ પછાડીને બોલી ઊઠ્યો : “હાં ! ઇધર વાંધા હથ, રાઠોડ ધાધલ, તુમ બરા ચાલાક ! બરા ચાલાક !”

રાઠોડ ધાધલની બદીયે કરામત પાણીમાં ગઈ કણબીએાએ બાજુ ઊંધી વાળી દીધી !

બીજે દિવસે પ્રભાત થતાં જ લાંક ઘોડે ચડીને આવ્યો; જરીફોને કદ્દયું : “જહાં હમારા ઘોડા ચલે વહાં સીમાડા ડાલો. હમેરી પીછે ચલા આઓ. ખૂંટ લગાઓ !”

બરાબર વાંધાળા ખેતરની વરચે થઈને સાહેબે ઘોડો, હાંકચો. સનાળીની અણાહકની તમામ જમીન કપાવા લાગી. ઘોડો ચાલ્યો ત્યાં ગામમાં રાઠોડ ધાધલને ખબર પડી. “નખખોદ વરાયું. જમીન ગઈ !”

પલક વારમાં તો રાઠોડ ધાધલે બરછી ઉપાડીને ઘોડી પલાણી. ઊભે ખેતરે ઘોડી દોડાવી. હાથમાં ઉધાડી બરછી, દોડતી ઘોડી, અને આપો બૂમ પાડતો આવે : “એ ભણે લાંક સાઈબ, રે’વા દે ! ગરીબહી કાળો ગજબ કરવો રે’વા દે ! એ... એ અમારો ગામ લુંટી ખાવો રે’વા દે !”

દોડીને પહોંચયો લાંક પાસે આડા ફરીને બરછી ઘોકાવી. બરછી ઘોંકાવતો ઘોંકાવતો કહેતો જાય : “એ બાપ લાંક સાઈબ ! રાંકને કાં રોળ્યું નાખ્ય ? આવો કોપ રે’વા દે. ગરીબહી આધા ગજબ રે’વા દે, રે’વા દે !” કહેતાં કહેતાં બરછી ઘોંકાવી. લાંકનો ઘોડો સીધો જાતો હતો તે તરત દેરડી તરફ ધરયો. ઊભો સીમાડો જતો હતો તે આડો લીધો. અને બીજુ બાજુ રાઠોડ ધાધલ બરછી ઘોંકાવતા આવે : “બાપ, રે’વા દે, કાકા, રે’વા દે.” કહેતા આવે, તેમ તેમ લાંક ડરીને દેરડી તરફ વધુ ને વધુ ખસતો જાય.

બરછીની અણી શરીર પાસે આવતાં તો લાંકને બાયડીષોકરાં સાંભરતાં હતાં. અને ખબર હતી કે કાઢીને બરછી હુલાવી દેતાં કાંઈ વાર નહિ લાગે, પછી સીમાડો સીમાડાને ઠેકાણે રહેશે અને વિલાયતનાં ઝાડવાં છેટાં થઈ પડશે.

પરિણામ એ આવ્યું કે વાવડી ગામથી ઉત્તર-દક્ષિણ સીધો સીમાડો નીકળયો જતો હતો, તેમાં બરાબર ખીજડી વળાટતાં જ રાઠોડ ધાધલની બરછી અંબવાથી સીમાડો ઉગમણે (દેરડી તરફ) તર્યા, બહુ ફેરમાં સીમાડો નખાયો. ઠેચ રાણસીકી સુધી ખૂંટ પહોંચી ગયા. સુધાટીબી સનાળીમાં ભળી ગઈ, અત્યારે પણ ત્યાં જઈને એ ઓખિંતો ફેરફાર નજરો નજર જોઈ શકાય છે. બાંઠિયા કાઢીની આવી કરામતની સાક્ષી પૂરનારી જમીન અત્યારે ત્યાં જોવા જનારને જવાબ વાળે છે.

૭

આવાં આવાં તો અનેક રમ્ભુ પરાકરમો કરતાં કરતાં આપાના વાળ ઘોળા થયા. દાઢી-મૂછ, માથું અને નેણા, એ બધાંની રૂની પૂણીઓ જેવા શૈત બરાવની અંદરથી આપાની આંખો તગતગતી હતી. એના ત્રણ દીકરા જુવાનજોધ થયા.

વૃદ્ધ કાઢીના કપાળમાં કાળે જાણે તિરપુંડ તાણયું હોય એવી કરચલીઓ પડી. આખો દિવસ વેપાર કરીને રાતિરએ વાળિયો જેમ મેળ મેળવવા બેસે, તેમ આપા પણ જાણે જીવતરના સંદ્યાકાળે, ભક્તિનો દીવડો પેટાવીને, પોતાની કમાણી ગણતા હતા. પણ એ ગણવાની રીત કાંઈક જુદી જ હતી. રોજ સાંજરે હાથમાં માળા લઈને માથું ધૂણાવતા ધૂણાવતા એકલા એ કેવા જાપ જપતા હતા ?—

‘હે સૂરજ, મને રાણિંગવાળા મોર્ય મોત દેજે ! રાતવેળા મોત દેજે. મને લોટે મોત દેજે’ — એ એના જાપ હતા. વળી વરચે વરચે ઊંડા નિસાસા મૂકીને એ બબડવા માંડતો

કે “હે સૂરજ ! મેં ભૂંડો કામો કર્યો, બહુ ભૂંડો કામો કર્યો, પાપનો કામો કર્યો ! હે બાપ, મને સજા કરજે !”

સાંજનાં અજવાળાં - અંધારાંમાં બેય આંખે આંસુની ગંગા-જમના મંડાઈ ગઈ હોય, આવા જાપ જપતા હોય, બીજું કોઈયે ન હોય, દીવો હજુ કોઈએ પેટાવ્યો ન હોય; તો વખતે ઠબ ઠબ લાકડી કરતું કોણ આવતું ? આપાનો જીવનભરનો ભાઈબંધ, આપાને દિલાસો દેનાર, ઠપકો દેનાર, લાડ લડાવનાર ખોડાભાઈ ગટવી. આવીને ખોડાભાઈ કહેતા : “ રાઠોડ ધાધલ, શું આવું ગાંડું ગાંડું બકચા કરો છો ?”

આંખો લૂછતા લૂછતા આપા વાત આદરતા : “ખોડાભાઈ ! મેં એક બહુ ભૂંડો મહિપાપનો કામો કરી નાખ્યો છે. આજ સુધી ઘણાં ધીગાણાં કર્યા, ઘણીય લૂંટયું કરી, ઘણાને ઠોઠ-ઠાપલી પણ કરી દીધી હશે. એ તો હોય. કાઠીનો દીકરો છું. વેળા એવી છે. પણ એક કાળો કામો આ હાથે થઈ ગયો છે એ નથી ભુલાતો — કેમેય નથી ભુલાતો.”

એટલું કહેતાં વળી પાછી નેત્રોમાં ધારા ચાલે, આંખો લૂછીને વાત આગળ ચલાવે !

“ખોડાભાઈ ! તે દી જોગીદાસ ખુમાણ બા’રવટે, હુંયે એની સાથે ચડતો. એક દિવસ વીજપડીની સીમમાં અમે ચાલ્યા આવીએ. ખેતરમાં એક કણબી સાંઠિયું સૂડે. વેતઅને માથે કપાળ : મૂછનો ઢોરો ફૂટતો આવે : ગલગોટાના ફૂલ જેવું એનું મોઢું : નાડીએ રૂડાં ફૂમકાં લટકે : એના કાનમાં ફકત એક જ જોડ્ય સોનાનાં ફૂલ અને એક જ જોડ્ય કોકરવાં હતાં. પણ અમારો જીવ બગડ્યો. અમે એની પાસે ગયા. “ કાનમાંથી ચાપવાં કાઠી દે, ઝડ કાઠી દે ” —એમ કહીને મેં એને માથે બરછી તોળી.

“એ બાપુ ! મને મારશો મા, કાઠી દઉ છું !” એમ કહીને કણબી ફૂલ અને ચાપવાં કાટવા માંડ્યો. જોગીદાસ ખુમાણે પછેડીનો ખોળો પાથર્યો. મારી ઉગામેલી બરછી મારાં આંગળાંમાં ચકરચકર ફરતી જાય; થરથરતો કણબી બરછી સામે જોતો જાય અને ઘરેણાં કાઠી કાઠી ટપ ટપ જોગીદાસ ખુમાણના ખોળામાં નાખતો જાય.”

આપાએ નિસાસો મૂક્યો — જાણે આખી ધરતીનો ભાર માથેથી નીચે મેલ્યો. પછી વાત ચલાવી :

“ખોડાભાઈ ! ત્યાં તો અર્ધોક ખેતરવા ઉપરથી ચીસ સાંભળી કે, “ એ બાપ ! મારશો મા, મારા વરને મારશો મા.’ જોયું તો માર્ગ જુવાન કણબણ ઢોડી આવે છે. એના ચહિયાનાં આભલાં સૂરજની સામે વળકારા કરતાં આવે છે. એના કાનમાં આકોટા, નાકમાં નથડી, ગળામાં કોટિયું અને પગમાં કાંબીઓ રણકતાં આવે છે. માથે મોતીની ઈંટોણી ઉપર ભાત લઈને ધા નાખતી કણબણ ઢોડી આવે છે. કુંજડી જેવી કળોટાટ

કરતી એ આવી. એની છાતીમાં શાસની ધમણ હાલી રહી છે. એનાથી બોલાતું નથી, તોય બોલે છે કે ‘એ બાપુ ! મારશો મા ! ચાર જ દી થયાં આણું વળીને આવી છું – ત્યો, આ મારાં પણ ઘરેણાં—’ બોલતી બોલતી બેટડી હાંફી રહી.

“જોગીદાસ ખુમાણ ખોઈ સોતા બાઈ તરફ વળ્યા, ને કદયું : ‘કાઢ્ય, સટ સટ કાઢ્ય !’

“ત્યો, બાપુ, કાઢી દઉં, એકેઅંક કાઢી દઉં.”

“ઘરેણાં ટપોટપ જોગીદાસ ખુમાણની ખોઈમાં પડવા મણ્યાં. પોતાના ધણી સામું જોતી, મારી બરછી સામું જોતી, ઘરેણાં કાઢતી કાઢતી કણબણ મને કહેતી જાય કે, “બાપુ, હજુ કહો તો બીજા મારે ઘેરથી લાવી આપું. મારાં માવતરને ઘરે સારં છે. મને પટારો ભરીને કરિયાવર કર્યો છે. તમે કહો તો ઈ બધુંય લાવી આપું ! અમારી જોડલી ખંડશો મા. બાપુ, ચાર દી થયાં—”

“ખોડાભાઈ ! મારા હાથમાંથી બરછી છૂટી ગઈ કેમ કરતાં છૂટી ગઈ ? – ઈશ્વરને ખબર ! બરછી છૂટી ગઈ. કણબીની છાતી સોસરી ગઈ. કણબી પડ્યો. કણબણે ચીસ પાડી. પડખે કોદાળી પડી હતી તે એણે બે હાથે ઉપાડી – ધડૂસ ! ધડૂસ ! પોતાના કપાળમાં એ કોદાળીના ધા કરવા લાગી, એના મોટા ઉપર લોહીના રેગાડા ચાલ્યા. માથાની લટો લોહીથી બીજાણી. આંખો લોહીમાં ઝૂબી ગઈ. ધડૂસ ! ધડૂસ ! ધડૂસ !

“ખોડાભાઈ ! હું જોઈ રહ્યો. મારં માણું ભમવા માંડયું. મારા હાથ મે આંખો ઉપર દાબી દીધા. જોગીદાસ ખુમાણ મારી તરફ ફર્યા ને બોલ્યા : ‘રાઠોડ ! કમતિયા ! કાળમુખા ! કાળો કામો.’”

“હું બોલ્યો : ‘ભાઈ, બહુ કાળો કામો ! હાય હાય ! ભારે કાળો કામો !’”

“ઘરેણાંની ખોઈ ભરી હતી તેને જોગીદાસે ધરતી ઉપર ઠલવી નાખી. અમે બેથ ભાગ્યા. પાછળ ધડૂસ ! ધડૂસ ! ધડૂસ ! અવાજ થાતા આવતા હતા. ઘોડીના ડાબલામાંથી જાણે ધડૂસ ! ધડૂસ ! ધડૂસ ! અવાજ ઊઠતા હતા. આજ ઘોડી ઉપર ચકું છું અને જ્યાં ડાબા બોલે છે. ત્યાં એ કોદાળીના ધડૂસકારા કાને પડે છે : ધડૂસ ! ધડૂસ ! ધડૂસ !

“ખોડાભાઈ ! મેં બહુ ભૂંડો કામો કર્યો.”

*

ધણી વાર ખોડાભાઈ રાઠોડ ધાધલની પડખે સૂતા. રાઠોડ ધાધલ મો ઉપર કદી નહોતા એઠતા. કોઈ કોઈ વાર મો ઉપર ફાળિયું પડી જાય કે તરત આપા ‘એાય’

કહેતા ચમકી ઊંઠે.

તે વખતે ખોડાભાઈ કહેતા : “ અરે ! અરે ! રાઠોડ ધાધલ જેવો આદમી આમ ચમકે ? શરમ નથી આવતી ?”

“ખોડાભાઈ ! મોટું ટાંકું છું ત્યાં મને સાંભરી આવે છે – વીજપડીની સીમ, ઓલી કણબળા, એની લોહી તરબોળ લટો, ઓલ્યા ધડૂસકારા. અરરર ! હાય હાય ! ખોડાભાઈ ! તમને ખબર છે, મેં કેવો કામો કર્યો છે ! મારું કમોત થાશે. મારું અંતરિયાળ મોત થાશે. ટીપું પાણી વિના મારું મોત થાશે. મરતી વેળા આ ત્રણમાંથી એકેચ દીકરો મારું પિંડ દેવાય નહિ હોય. મારો નિર્વંશ જશે. નોંધી રાખજો !”

૬

સંવત ૧૯૭૫નું વરસ હતું. આપા રાઠોડની અવરસ્થા બરાબર એંશી વરસની હતી. ત્રણે દીકરા પરગામ ગયા હતા. સનાળીમાં રાઠોડ ધાધલ એકલા હતા. કાળો ઉનાળો સળગી રદ્દ્યો હતો. ઝંગવાનાં માયાવી નીર ઠગારી આશા જેવાં ગામની ચારે દિશામાં ભરપૂર ચાલ્યાં જતાં હતાં. રાઠોડ ધાધલે પ્રાગજુ મહારાજ નામના જરાદમણના હાથે પોતાના નવાં મકાનનો પાચો નખાવ્યો. બીજે દિવસે જુવણ મહારાજ નામના એક બીજા એણખીતા ગોર આવી ચડ્યા. જરાદમણની વૃત્તિમાં કેટલો બધો લોભ છે ! જુવણ મહારાજે આપાને સમજાવીને પાચો ફેરટ્યો. અમંગળ ગણાયું.

બીજે દિવસે સવારે ભાતલું ખાઈને એંશી વરસના આપો સીમમાં આંટો દેવા ચાલ્યા તે વખતે ખોડાભાઈ ચારણનો દસ વરસને દીકરો મુંજભાઈ આપાની અંગળીએ વળગીને બેળો ગયો હતો. દોઢ પહોર દિવસ ચડ્યો હશે ત્યારે આપો ગામમાં આલ્યા; આવીને ગામમાં મોતીયંદ તુળસી નામના શેઠની દુકાને પોરો ખાવા બેઠા. ઉનાળાનો તડકો, પૂરી અવરસ્થા અને વળી ખાઈને નીકળેલા એટલે તરસ બહુ લાગી હતી. મોતીયંદ શેઠને પાણી લાવવા કર્દ્યું. ગામડાગામમાં વાણિયાનાં ઘર અને દુકાન આદેરાં નથી હોતાં, સાથે જ હોય છે. મોતીયંદ શેઠે પોતાની દસ વરસની દીકરી મૂળીને કળશિયો માંજુને ટાંકું પાણી લાવવા કર્દ્યું. મૂળીએ કળશિયાને મોટું દેખાય તેવો ઊજળો ઊટકીને પાણી ભર્યું. જ્યાં પાણી દેવા પગ ઉપાડે ત્યાં ગામને પાદર રીડ થઈ : “દોડજો, દોડજો, બે રજપૂતો ઝડ કરીને જાય ! ઝડ કરીને જાય !” ”મારો ગામને પાદર ઝડ ! અરે, ઝડ નહિ, મારો કાળ !” એટલું બોલતાં રાઠોડ ધાધલ ઊભા થઈ ગયા.

મોતીયંદ કહે : “ બાપુ ! આ પાણી !”

”હવે પાણી પીશું આવતે અવતાર !” – એ વેણ સંભળાણું-ન-સંભળાણું ત્યાં રાઠોડ ધાધલ દોડીને ડેલીએ પહોંચ્યા. હાકલ કરી : “આમદ ગોરી, બેરી માથે ઝડ પલાણ માંડ્યા.”

બેરી રાઠોડ ધાધલની ઘોડી : પોણા ત્રણ વરસની કાયા : ફકત દૂધભેર રાખેલી : ઈડાં જેવી : સાડાચૌદના માપવાળી : ગુંથેલી કેશવાળી : નાની નાની કાનસૂરી : અને સોટી જેવા ગૃડા : બેરીને માથે કાઠું નાખીને છોકરો ઓરડામાંથી બહાર કાઢવા જાય છે પણ બેરી પાછી હેટે છે. છોકરો કહે : “બાપુ ! બેરી હેટે છે.”

બેરી હેટે છે ! જે વખતે ઘડીએ ઘડી, પણ પળ અને છાતીના ધબકારા પણ ગણાતા હોય, શત્રુઓને અને રાઠોડને છેટું પડતું હોય, તે વખતે બેરી હેટે છે ! રાઠોડ ધાધલની આંખમાં સડ સડ સડ અંગારા મુકાણા. આમદ ગોરી ઊભો ઊભો જુઅ છે કે બેરી શા માટે હેટે છે : એના કાઠાની મૂડકી ખડકીના ઠેલની સાથે ભટકાતી હતી. પણ એ વખતે રૌદ્રરસ્પદારી રાઠોડને કોણ કહે ?

બુદ્ધાએ પોતાના હાથમાં પરાણો લીધો, અંદર જઈને બેરીના તરિંગ ઉપર બે પરોણા ઝીકયા. બેરીને માથે એ પરોણા ન પડ્યા, પણ આભ તૂટી પડ્યો ! એ છાતી તો એક રાઠોડ ધાધલની જ હાલે ! ઠેકીને બેરી બહાર નીકળી. કાઠાની મૂડકી “ફડાક” કરતી નોખી જઈ પડી. બેરી જાગી ગઈ. એનું આખું શરીર દસ્તું ઊઠ્યું. એ આકાશમાં ઠેકવા લાગી. એનાં નાખોરાં શરણાઈનાં છોડાની જેમ ફૂલી ગયાં. ઔશી વરસની અવરથાએ એક છલાંગ મારીને રાઠોડ બેરીને માથે ગયો. ચીસ પાડી : “બરછી લાવો, મારી બરછી ! ”

માણસો બરછી લેવા દોડ્યા. પણ બરછી સજાવા ગયેલી. આમદ ગોરી કહે : “બાપુ, બરછી સજાવા — ”

“અરે ! આથેય કોઈ ની બરછી છે કે નહિ ? લાવો, લાવો, મારો કાળ આવી પૂંગો.”

કોઈકની બૂઠી બરછી રાઠોડ ધાધલના હાથમાં આપી. બેરી ઊપડી. ચોરે આવ્યા. પણ ત્યાં તો ચોરા ઉપર જ દેઘૂર ઘટાવાળો ખોડિયારનો વડલો છે, તેની ડાળમાં આપાનું માથાબંધણું અટવાણું, વડલો જાણે કે પોતાના સાથીને આજે મરવા જવાની ના પાડી. પણ આપો ન ચોકાણા. ‘હે તોહે ધોડા લઉ જાય !’ કહી એક હાથમાં સરક, લગામ અને બરછી, ત્રણેને કોળી પકડી, બીજે હાથે ફેંટો જાલીને માથા ઉપર આંટો લેવા મંડ્યા. પવનમાં આખો ફેંટો ફરફાડે, હાથમાં બરછીનું ફેણું ઝગમગો, અને એ દેખીદેખીને બેરી ચમકે. આપો તો માથે આંટો લેતા આવે છે : “હે ધોડી ! હે ધોડી !” કહેતા આવે છે. ઝમ ! ઝમ ! ઝમ ! કરતી બેરી ઊડ્યે જાય છે : પાદરમાં માણસોની કતાર ઊભી છે. માણસોને આપાએ પૂછ્યું :

“કીસે ગા’ ચોર ?”

“બાપુ, પીપળિયાના માર્ચ.” લોકોની ઠઢમાંથી અવાજ આવ્યો.

“અને આપડા અસવાર ?”

“એની વાંસે.”

“હું જાણતો સાં, ઈ ગોલાઓ બેળાં નહિ કરે. ભણે, કાંણાની ઝડ્ય કરને ગા ?”

“આપા, જુવણ મા’રાજની વહુનાં કડલાંની ઝડ કરી. આ ઠેકાણે જ બાઈને પછાડી અને કડલાં કાઢ્યાં.” — એમ કહી લોકોએ ફૂવાકાંઠો દેખાડ્યો.

વેણે વેણે આપાના હૈયામાં કટારો ભોકાણી. હવે એનાથી ઊભું રહેવાતું નથી. પોતે ધોડીને હાંક છે ત્યાં તો આપાના ખવાસે આવીને પાગડું પકડ્યું.

અપા કહે : “કી ?”

“આપા, મને પાગડું જાલીને દોડ્યો આવવા દ્યો. હુંચ તમારી સાથે મરીશ.”

“અરે, મૂક્ય મૂક્ય, કટીયછા ! બેરીની સાથે તું કી ધોડવાનો હુતો ?”

તોયે ખવાસે પાગડું ન છોડ્યું. આપાએ એના હાથ ઉપર ભાલાની બૂડી મારી, પાગડું છોડાવ્યું. બેરીને દબાવી.

પાદરમાંથી લોકોની કતારે જોયું કે ધોડી વેગે ચડી. આપાએ ગણતરી કરી લીધી કે લૂંટારા પીપળિયે જવાનો દેખાવ કરીને પાછા સામી જ દિશાએ ફાંફળમાં ઉત્તરશે. એણે પીપળિયાનો મારગ મૂક્યો, બીજા પીપળિયાનો મારગ વટાવ્યો; તરઘરીનો મારગ મેલ્યો. એ જાય ! એ દેખાય ! એ ફેંટો ઊડે ! એ ખેપટ ચડી ! — એક વખત સહુએ ધોડી જોઈ, એક વાર એના ડાબલાના પડછંદા પડ્યા; પછી અલોપ! સૂનકાર !

ધોડી વીજવડની સીમાં દેખાણી. વીજવડનું ખેતર, સખપરનું ખેતર, પીપળિયાનું ખેતર : એમ શું શું આવ્યું ને ગયું તે કાંઈ નથી દેખાતું. પૂરી અવર્થા : ધોડીનો વાજ ! ધોમ તડકો : પાણીની આતસ : અને આબર્દનું જનૂન — એમાં ધોડેસવાર શી રીતે ભાળે ! કાંઈ ન સૂઝે. જાણે ધોડી બરદમાંડને છેડે કોઈ અતલ, ખાલી દરિયામાં ઉતરી રહી છે. એવામાં અવાજ આવ્યો :

“આપા, રામરામ !”

સખપરના ખેતરમાં ખંપાળી લઈને એક કણબી ઊભો હતો. કણબીએ રાઠોડ ધાધલને ઓળખયા ને બોલાવ્યા : “આપા, રામરામ !”

અંધ બની રહેલા આપાએ અવાજ ઓળખ્યો. “કોણા, નારદ ભૂવો ?” કહીને ધોડી થંભાવી.

“હા, આપા !”

“ ભણેં નારદ, થોડોક પાણી હશે ?”

“ અરે રામ ! આપા, હમણાં જ આ બંભલી ટોળી નાખી. અટાણ લગી પાણી હતું. ભારે ટાઢું પાણી હતું, સાંતી લઈને ઘેર જાઉ છું એટલે ટોળી નાખ્યું.”

“ કાણું નૈ, નારદ, હું જાણતો સાં, મૂવા ટાણે ટીપોય પાણી મોહે નૈ મળે. નારદ, બે ધોડેસવાર નીકળ્યા ’તા ?”

“ હા, આપા ! ચારવડલી દીમના ગયા ને કહેતા ગયા, કે કચાડી ધોડીના અસવારને કઈએ : પાછા ફરી જાય !”

“ દી કદયું ? તમારી જાતયના ચોર !” એટલું બોલીને આપાએ બેરીને માથે બેવડી સરકનો ધા કર્યો. નારદ ભૂવો સાક્ષી આપી ગયો છે કે, ત્યાંથી બેરીના સગડ બરાબર પંદર પંદર હાથને માથે પડતા મેં નજરોનજર માપી જોયા હતા. ખંબે ખંપાળી નાખીને નારદ ભૂવો પણ ચોરવડલી તરફ દોટ મેલતો ચાલ્યો.

બેરી આગળ ભાગીને બીજાં ધોડાં કેટલેક જાય ? બેય લુંટારાએ બેરીના ડાબલા સાંભળ્યા; ભયંકર અસવાર દીઠો. ચોરવડલીની પડખેના ખેતરમાં એક ઓદા પાસે બેઉ જણ તરી ગયા ત્યાં બેરી આંબી, પણ વેગમાં ને વેગમાં બેરી બેય અસવારોની વરચે થઈને જરાક આગળ નીકળી ગઈ.

‘હે તોહેં ધોડા લઉ જાય, હે ધોડાં લઉ જાય !’ કરતાં કરતાં આપાએ બેરીની વાગ (લગામ) ખેંચી. બેરીને પાછી વાળવા લગામ ડોચી. ત્યાં તો તડ ! તડ ! લગામના બેય વાધિયા તૂટી પડ્યા. રાઠોડ ધાધલનો છેલ્લો આધાર ગયો. ‘રાખુ દીના, બાપ બેરી ! રણમાં રાખુ દીના ! બેટા, રાત રાખુ દીના ! દીના !’ કરતાં કરતાં એણે ઝપાટાબેર ધોડીનો મોરડો જાલી લીધો, પેંગડા ઉપર ટક્કાર ઊભો થઈ ગયો, બરછીને આંગળાં પર ચક્કર ચડાવી. બૂડી અને ફણું જાણે ચક્કર ખાતાં ખાતાં એક થઈ ગયાં – જાણે આંગળી પર સુદર્શન ચક્કર ફરી રદયું છે. પેંગડામાં ઊભા થઈને એણે બરછીનો ધા કર્યો. બરાબર દુશ્મનની છાતીમાં નોંધીને આપાએ બરછી નાખી, પણ એની વૃદ્ધ, થાકેલી, તરસથી અંધારે ઘેરાયેલી આંખો નિશાન ભૂલી. ગણતરીમાં થોડે જ ફેર પડ્યો; વીરાજુ નામનો શાત્રુ ખસી ગયો તેથી રાઠોડની બરછી એની છાતી ચૂકી ગઈ પણ જમણા હાથની ભુલાને વીધી દરોપટ સોંસરવી નીકળી ગઈ.

વીરાજુએ પોતાના બેળને બૂમ પાડી : “ હવે શું જોઈ રદયો છે ? આપણા તો રામરામ !”

બીજા શાત્રુએ બેરીની આંખમાં નોંધીને પડધિયાવાળું મોરબીનું ભાલું જીકયું ભાલું ખૂંતી ગયું. લાકડી તૂટી ગઈ. ભાલું બેરીની આંખમાં જ રદયું. બેરી ચક્કર ખાઈને નીચે પડી. ડોસો કોઈ વીસ વરસના જુવાનની જેમ કુદીને આધો ઊભો થઈ ગયો. ફરીને

‘ રાખું દીના, બાપ બેરી ! રાખ દીના !’ કરતા ડોસો ઘોડીનો મોરો પકડી ચૂક્યો. બેરી ઊઠી. વેદના ભૂલીને ઊઠી; પણ એનાથી ઊભા રહેવાતું નથી. એ ચક્કર ચક્કર ફરવા માંડે છે. રાઠોડ ધાધલ પેગડામાં પગ નાખી ચડવા જાય ત્યાં બેરી ફરી જાય છે. એક પગ પેગડામાં રહે છે અને બીજે પગ ધરતી ઉપર ઠગ ઠગ થાય છે. લગામ તો હતી નહિ. એટલે કાઠાની પાટલી ઝાલીને આપો ચઢવા જાય છે, પણ ઘોડી ઊછળે છે.

અંતે ઘોડી ફરી ગઈ. આપાની પીઠ પણ દુશ્મનો તરફ થઈ ગઈ અને જખમી વીરાજુએ બેઠને ચેતવ્યો : “જોજે હો, ડોસો ઘોડીએ ચડ્યો તો તારું ને મારું મોત જાણજે. પહોચ, ઝટ ઘોડીને ગૂડી નાખ. પણ જોજે હો, ડોસાને ન મારતો. એ ત્રણ પરજનો સગો છે; અને માર્યે આપણે કચાંચ રોટલા નહિ પામીએ.”

રાઠોડ ધાધલને ઘોડી ચડવા દેતી નથી; અનો બરડો શાટરાઓ તરફ થઈ ગયો છે. એને ભાન નથી રદ્દ્યું કે પાછળ શી રમત રમાય છે. એ મહેનત કરતો રદ્દ્યો, ત્યાં નાગી તલવાર લઈને બીજો દુશ્મન પહેંચી ગયો. મનમાં થયું કે જો ઘોડીને મારીશ તો આપો મારા પ્રાણ લેશો, એટલે એણે તો રાઠોડ ધાધલના પડખામાં જ પોતાની તલવાર હુલાવી, તલવાર એક પડખેથી બીજે પડખે આરપાર નીકળી ગઈ. ‘ ભાગો ! ભાગો !’ કરતા બેય દુશ્મનો ભાગ્યા. તલવાર રાઠોડ ધાધલના શરીરમાં જ રહી.

દુશ્મનો ભાગ્યા. પાછળ પોતાની તલવાર ખેંચીને રાઠોડ ધાધલ દોડવા ગયો; મ્યાનમાંથી તલવાર અર્ધી જ ખેંચાણી, ત્યાં તો એ ભોય પર પડ્યો. ગોઠણાભર થઈને દોડવા ગયો, પણ ન દોડાયું. ત્યાં ને ત્યાં ઘૂમરી ખાવા

1.

* એ બજે જણા ગોડલના બહારવટિયા હતા. અને કાઠીઓ જ એને આશરો દેતા. ત્રણ પરજ એટલે ખાચર, ખુમાણ ને વાળા કાઠીઓ.

લાગ્યો. પણ કૌવત ખૂટી ગયું. ગોઠણાભર સ્થિર થયો. અર્ધી

ખેંચેલી તલવાર પાછી મ્યાન કરી આંખો ખોલી.

ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ, નીચે, ઉપર – બધોય નજર કરી. ધીરે ! ધીરે ! ધીરે ! પછી ડાબે પડખે ડાબો હાથ વાળીને પડખામાં ખૂતેલી તલવાર બહાર ખેંચી કાઠી. બેય પડખે પાડાની પખાલની પેઢે લોહીના ધોધ છૂટ્યા. જમણે હાથે અંજલિ વાળીને આપાએ જમણા પડખાનું લોહી ઝીલ્યું. અંજલિ ભરીને જમીન પર રેડી, ધૂળને લોહીમાં ભીજાવી. ગારો કરી એના ત્રણ પિંડ વાળ્યા પછી પોતે બેઠા, સૂતા, માથેથી તરફાળ (પાઘડી) ઉતારીને સોડ તાણી. એક છેડો પગ નીચે દબાત્યો ને બીજો છેડો માથા નીચે દબાત્યો. સૂતાં સૂતાં કમરમાંથી અર્ધી તલવાર ખેંચીને બરાબર છાતી પર ઠેરવી. હાથ તલવારની મૂઠ પર જ રદ્દ્યો. ન પડખું ફર્યા, ન સિસકારો કર્યો, કે ન અંગનો એકેય

ભાગ છલ્યોચલ્યો. આપા મોતની મીઠી નીદરમાં પડ્યા. કેવી નીદર ! મીઠી ! મીઠી !

રાઠાને રણમાંય, નાઠાની બારી નહિ !

નારદ ભૂવાએ આ બધી ચેષ્ટા દૂર ઊભા ઊભા નજરે જોઈ.

૬

બેરી ક્યાં ? ધવાયેલી બેરી દુશમનોની પાછળ થઈ. આખરે દુશમનોએ એના કપાળમાં એક ઝાટકો મૂક્યો. ગાંડીતુર બનીને એ પાછી આવી. ચારે પગ પહોળા કરીને એના ધણીના શબ ઉપર ઊભી રહી. ઘોડીના લોહીની ધાર આપાના શબ ઉપર ત્રહકી રહી હતી. ભાગ્યવંતને માથે જ મરતી વખતે ઘોડાનું લોહી પડે એવી માન્યતા છે.

નારદ ભૂવો આધે ઊભો ઊભો આ બધું જોતો હતો. ત્યાં તો સનાળી, પીપળી, સખપર અને વીજવડના લોકોની મેદની ઊમટી. પણ ઘોડી કોઈને પાસે આવવા દેતી નથી. દોડી દોડીને લોકોને ભગાડે અને પાછી આવીને શબને ટાંકી ઊભી રહે છે. ઘોડીની આંખમાંથી અંગારા વરસે છે.

ખાસદાર આમદ ગોરી આવ્યો. એણે સાદ કર્યો : “બાપ્પો બેરી ! બેહૃા બેરી !”

હણહણાટ દેતી બેરી ખરી ગઈ, ગરીબડી બની ગઈ, આમદ ગોરીની પાસે આવીને ઊભી રહી. ઘોડીને સનાળી લઈ જઈ પડે નાખી.

રાઠોડ ધાધલના દેહને અરિનસંસ્કાર કર્યાં કરવો ? એની રાખ તો બધાને વહાલી હતી. પણ સખપરની સીમમાં જ એનો દેહ પડ્યો, અને વળી સખપર એના સગા ભાણેજ રાવત વાળાનું ગામ, એટલે લોકોએ સખપરમાં જ આપાને દેન દીધું.

ત્રીજે દિવસે બેરી જ્યાં પડે પડી હતી ત્યાંથી એણે તોડાવ્યું. પાટીએ ચડી ગઈ. એને કોઈ ન ઝાલી શકયું. બરાબર જ્યાં રાઠોડ ધાધલનો દેહ પડ્યો હતો ત્યાં આવીને ઘોડીએ પોતાને દેહ પટક્યો. પટકતાં જ એના પ્રાણ નીકળી ગયા.

આજ એ ઠેકાણે ઘોડી અને ઘોડેસવાર – બંનેની ખાંભીઓ ઊભી છે.

રાઠોડ ધાધલને પાણી પાવા આવનાર મૂળીબાઈ બે વરસ પહેલાં જ ગુજરી ગયાં. છેલ્લે દિવસે એની આંગળીએ વળગી સીમમાં સાથે જનાર મુંજભાઈ ગઢવી હજુ હયાત છે. જે વડલામાં એનો ફેંટો બરાણો તે વડલો મોજૂદ છે, પણ એની ઘેરી ઘટા નથી રહી. આજ જાણે પોતાના વૃદ્ધ સાથીના શોકમાં વડલાએ શોભા તજુ છે. રાઠોડ ધાધલના દીકરા ઉનડ ધાધલે વીજપડીની સીમમાં સાવજ માર્યાની વાત સહુ જાણે છે. પણ ત્રણેમાંથી એકેચનો વંશ નથી રદ્યો. પોતાનાં પાપની સજા પ્રભુ પાસેથી પોતે જ પ્રભાતે પ્રભાતે માગી હતી તે મળી ગઈ.

રાઠાને રણમાંચ, નાઠાની બારી નહિ !

આઈ !

બ ડલી ગામના ભાણ ખાચરે પાકી અવસ્થાએ નવું ઘર કર્યું . સોળ વરસનાં આઈ કમરીબાઈએ જ્યારે ભડલીના દરબારગાઠમાં પોતાની કંકુવરણી પગલી મૂકી ત્યારે એનું જોબન લહેરે જતું હતું. એને શું ખબર કે આપો ભાણ સાઠ વરસના ખોખરદજ હશે ? માદયરે બેસતી વખતે કાંઈ બહુ નીરખીને મો નહોતું દેખાણું, કેમ કે એક તો માથે રેશમી સીરખ ઓઠેલું, ને એના ઉપર પાછી લાલ કીડિયા ભાતની પછેડી પહેરેલી.

સોળ વરસનાં કાઠિયાણી કોડભર્યા સાસરે આવ્યાં ત્યારે એની હેમવરણી કાયા ઉપર બાંધણીની કસૂંબલ ચૂંઢી મહેકી રહી હતી. કસૂંબલ રંગમાંથી તો કેવી મધુર મહેક છૂટે ! ચાર કોરવાળી, લાલ ચણોઠી જેવી રૂપાળી જુમી એણે પહેરી હતી. કટાબ કોરેલું કાપડું અંગે ગગમગતું હતું, અને તાંતમાં લટકતો મોતીદાર મોટો ચાંદલો બરાબર કપાળ વરચે હીચકતો હતો.

પણ સાસરે આવ્યાં ત્યાં તો ચતુર કાઠિયાણીને જાણ પડી કે પોતે જુવાનીના રંગ માણવા નથી આવ્યાં, પણ આપા ભાણનું ખોરડું ઉજાળવા આવ્યાં છે ! ગામની આધેડ બાઈઓ આવીને આ જોબનવતીને પગે પડી પડી કહેવા લાગી : “આઈ ! અમે તો તમારાં છો઱ કહેવાઈએ, આશિષ દો.” ગામને ઘેરઘેરથી જુવાન વહુઓ આવીને આઈને પગે પડવા લાગી. કોઈ પોતાનાં છોકરાં આઈને પગે લગાડવા લાગી. આપા ભાણના મોટા મોટા અમીરો પણ આવીને એને ‘આઈ !’ કહી પૂછપરછ કરવા લાગ્યા. કોઈ એને હસીને તો બોલાવે જ નહિ ને ! સહુનાં મોટાં ‘આઈ’ બોલતાં જ ભારેખમ બની જાય. એને લાડ કોણ લડાવે ? એને કોણ વહેલાં વહેલાં રાટિરાએ એઓડે મોકલે? એને માથે મીડલા લઈ, સેંથે હિંગળો પૂરી, પાટીએ સુગંધી સૌધો ચોપડી, કપાળો ટીલડી ચોડી, ગાલે સૌધાની નાનકડી ટપકી કરી અને નેણને સાંધે ભરી કમાન જેવાં કરી દઈને બથમાં લેનાર નાણંદ, સાસુ કે તેવતેવડી સહિયર ત્યાં કોણ હોય ? હોય તો ખરાં, પણ ‘આઈ’ને એવું થાય? આઠે પહોર અને આઠે ઘડી એ બાપડાં તો આઈ આઈ ને બસ આઈ !

કમરીબાઈ પોતાની જોબન અવસ્થા ભૂલવા માંડ્યાં. કસૂંબલ, ભાતીગળ અને સુગંધી લૂગડાં ઉતારીને એણે ગૂઢાં વલ્લો ધારણ કરી લીધાં. ‘કપાળની તાંત, કાનની પાંદડી અને ડોકના હાર મને કાંઈ હવે અરદે? હું તો આઈ કહેવાં !’ – એમ બોલીને એણે બધાય શણગાર અળગા કર્યા. ફક્ત સૌભાગ્યનાં જ એદાણ રાજ્યાં.

કાહિયાણીને હજુ એક વાત હૈયામાં ખટકતી હતી. બોખાં બોખાં જીપુરખો જ્યારે ‘આઈ’ કહીને એની સાથે વાતા કરતાં, ત્યારે કાળા મલીર વડે પોતાનું મોઢું ટાંકીને આઈ જવાબ દેતાં. દાડમકળી જેવા બાત્ચીસ દાંતની એને ભોઠપ આવતી. સમજણાં થયાં ત્યારથી જ દાંતને એણે પ્રેમથી સાચવેલા હતા. એમાંચ પરણવું હતું એટલે તો દાંતને પોથી અને મજુદને રંગો રંગ્યા હતા. મહેનત લઈને મોઢું રાડું બનાવ્યું હતું.

“બીજા શાણગાર તો ઉતાર્યા, પણ આ રોચા દાંતનું શું કરવું ? લાજુ મણું છું” – એ એમની રાતદિવસની ચિંતા હતી.

એક દિવસ સવારે આપો ભાણ અને બીજા ત્રણા-ચાર મહેમાનો ટાટી છાશ પીવા બેઠા. તાંસળીમાં પળી પળી ધી નાખીને પાંચે ભાણે પીરસી. પાસે ગોરસનાં દોણાં અને ફીણાણાં દૂધનાં બોધરાં મૂક્યાં. ધીમાં ગોરસ નાખીને પછી તેમાં સાકરના ધોબા ભરી ભરી બેળવ્યા. અને સવા સવા ગજ પનાના કાંસાના થાળમાં બાજરાના રોટલા પીરસ્યા. થાળીને માથે કેમ જાણે વેલણથી વણાયા હોય તેવા, સરખી જાડાઈવાળા રોટલા આઈ એ બે નાનકડી હથેળી વરચે ટીપીને કરેલા હતા. રોટલામાં ભાત પાડવા માટે તો આઈ એ એક આંગળીનો નખ લાંબો રાખિયો હતો, અને આંગળીઓમાં વેટ પહેર્યા હતા એટલે ઘડતાં ઘડતાં રોટલાને માથે ખાજલી, લોચિયું અને સાંકળીની ભાત્ય ઊપડતી આવે એવી નકશીથી ભરેલા રોટલા તાવડીમાં પકવીને એણે ત્રાંબા જેવા બનાવેલા. એવા તે ઊંડા બનાવેલા કે અંદર પોણો પોણો શેર ધી સમાઈ જાય !

આપા ભાણે રોટલો ભાંગીને બટકું મોટામાં મૂક્યું, પણ ચાવે શી રીતે ? દાંત ન મળે. પોચો રોટલો હોય તો ચોળી ચોળીને પેટાં વડે ચાવી શકે ને ! પણ આ તો કડાકાદાર રેાટલો !

આપાએ મહેમાનોને પૂછ્યું : “કાં બા ! રોટલો તમને ફાવે છે કે ?”

“ઓહોહો ! આપા ભાણ !” પરોણા વખાણ કરવા લાગ્યા : “આવા રોટલા તો અહી જ ભાગ્યા, કેવી રૂકી ત્રણ ત્રણ ભાત્યું ઊપડી છે ! એવો દેખાવડો રોટલો છે કે ભાંગવાનુંચ મન નથી થાતું. આપા ! અમારાં આઈ તો રાબ-છાશો ભારે ડાદયાં દેખાય છે.”

“આપા ભાણનાં ભાગ્ય ચડિયાતાં છે.” બીજાએ મૂછો ઊંચી રાખીને તાંસળીમાંથી દૂધ પીતાં પીતાં ઉમેરો કર્યો.

“હા બા ! ભાગ્ય તો ખરાં !” આપા ભાણ મરકતા મરકતા બોલ્યા, “પણ આવા રૂડા રોટલાની મીઠાશ માણવાના દૂધિયા દાંત હવે કચાં લેવા જાય ? નાનડિયાંને કાંઈ ખબર છે કે બોખાને આવા કડકડિયા રોટલા ખાતાં પેટામાં કેવી બળતરા હાલતી

હશે ? રોટલાની રૂડપ જોઈને હવે અંખયું ધરવવી રહી, બા ! પણ હોજરીની આગ એમ રોટલા જોયે કાંઈ ઓલાય છે ? હશે, જેવી સૂરજની મરજી ! બીજુ શું થાય ?”

મર્મનાં વેણ કહેતાં તો કાઠિને એની જનેતાએ ગળથુથીમાં જ પાઈ દીધું છે. આપો ભાણ સમજયા કે જોબનવંતી આઈને આજ બરછી જેવાં મર્મબાણ મારીને વીદયાં છે એટલે હવે તે પૂરી કાળજીથી ભાણું સાચવશે.

રાત પડી. ડેલીએ ડાયરો વીખાણો. દરબાર ઊઠીને સૂવાને ઓરડે ગયા. આઈ બેઠાં હતાં. પણ ગઈ કાલના ભર્યા ગાલમાં આજ એને ખાડા દેખાયા. આપાએ પૂછ્યું:

“કાં ? કેમ વહેલું વહેલું એક દિવસમાં ગટપણ વરતાય છે ?”

આઈએ મો મલકાવ્યું. હોઠ પહોળા થયા, ત્યાં તો આપા બોલી ઊઠ્યા : “અરરર ! કાઠિયાણી ! આ શું ? મોટામાંથી બત્ટીસે દાડમકળિયું કર્યાં ગઈ ?”

“પાડી નાખી !” આઈ એ હસીને જવાબ દીધો, રાતા રાતા હોઠની વરચે કાળું ઘોર અંધારં દેખાણું.

“પાડી નાખી ? કાળો કોપ કર્યો ! પણ શા સારુ ?”

“બોખાંની પીડા સમજવા સારુ !” આપા ભાણની અંખો ભીની થઈ ગઈ. એણે કપાળ ફૂટ્યું. સવારે બોલેલાં વેણ બદલ બહુ પરતાયા. પણ કાઠિયાણીએ મોટા ઉપરથી હસવું ઉતાર્યું જ નહિ – જાણે મનમાં કાંઈ નથી !

કમરીબાઈ જુવ્યાં ત્યાં સુધી આપા ભાણનું ખોરડું દીપાવ્યું. મર્યા પછી જોગમાયા કહેવાયાં.

મહેમાની

બ ડલીની ઊભી બજાર વીધીને ધોડેસવાર ચાલ્યો જાય છે. એના ભાલાના ફળામાં જુવારનો એક રોટલો અને કુંગળીનો એક દડો પરોવેલાં છે. અસવારના હોઠ મરક મરક થાય છે.

ચોરે બેઠેલો કાઠી ડાયરો આ કૌતક જોઈ રહ્યો. બધાનાં મેં કાળાંમશ થઈ ગયાં. સહુને લાગ્યું કે મહેમાન કાંઈ મર્ય કરતો જાય છે. કોઈએ વળી વધુ પડતા કૌતકના માર્યા પૂછ્યું :

“આપા ચીતરા કરપડા ! આ ચાળો વળી શું ઊપડ્યો છે ?”

અસવારે ઉત્તર દીધો : “એ બા, આ તો આપા ભાણની મે' માનગતિ ! ભડલીની સરભરા ભારે વખાણમાં છે ને બા, એટલે ત્રણે પરજુમાં એનો રૂડો નમૂનો દેખાડવા લઈ જાઉ છું.”

ભડલીનું નાક વાફતો વાફતો એ ચીતરો કરપડો ગામડેગામડાની ઊભી બજારો વીધીને કણબાટ્ય ચાલ્યો ગયો. કોણ જાણો કોણી ભૂલ થઈ કે કોઈ દિવસ નહિ ને આજ જ ભડલીના દરબાર ભાણ ખાચરના ગઢમાં ચીતરા કરપડાનું ભાણું ન સચવાણું ! ભાણ ખાચર ધોરે નહિ, અને કોઈકે કરપડાને કુંગળી-રોટલો પીરસ્યાં.

ભાણ ખાચર જ્યારે ધેર આવ્યા ત્યારે બાઈ એ વાત કરી કે ચીતરો કુંગળી ને રોટલો ભાલે ચડાવીને આપણા

છે ખોરડાને ફજીત કરતો ગયો. ભાણ ખાચર જિજાયા : “બાપડો એક ગામડીનો ધણી મારી આબર્ણ ઉપર હાથ નાખી ગયો !” એટલું બોલીને એણે વેર લેવાનો વિચાર કર્યો. પણ કાંઈ માથાં વાઢ્યે એવાં વેર થોડાં વળે છે ? તલવારનાં વેર તલવારથી લેવાય અને રોટલાનાં વેર રોટલાથી !

ચીતરે કરપડે ધેર જઈને પોતાની કાઠિયાણીને ચેતાવી દીધી : “દયાન રાખજે, ભાણ ખાચર નાક કાપવા આવશે. લાખ વાતેય આવ્યા વિના નહિ રહે.”

બાઈ કહે : “ફિકર નહિ.”

તે દિવસથી રોજેરોજ ગામના કાઠીઓના ધેરેધેરે ચૂલામાં અર્થિન તૈયાર જ રહે. દહીનાં પેડાં, દૂધના દોણાં, દળેલી સાકર અને ચૂલે મૂકવાના ચોખા તૈયાર રહે.

સાજણી ભેંસો પણ હાજર રાખે, અને ચીતરો કરપડો પણ ફેરો કરવા જાય ત્યારે સાકર-ચોખા સિવાય બીજું કાંઈ લુંટે નહિ.

એક વાર ચીતરો ફેરે ચાલ્યો: કહેતો ગયો : “ભાણ ખાચર આવે તો મારા આવતાં પહેલાં રજા દેશો નહિ.”

બીજે દિવસે બરાબર મદ્યાહૂને ભાણ ખાચરે એકસો ધોડે આવીને પૂછ્યું : “આપો ચીતરો છે ધેરે ?”

ઓરડેથી આઈએ કહેરાવ્યું : “કાઠી તો ઘરે નથી, પણ કાંઈ ઘર હાર્યે લેતા નથી ગયા. ભાણ ખાચર જો જાય તો એને સૂરજ દેવળની આણ છે !”

ભાણ ખાચરને તો એટલું જ જોતું હતું. કાઠીઓએ આવીને સોયે અસવારોનાં ધોડાં ગામમાં ધેર ધેર બાંધી લીધાં, લીલાછમ બાજરાનાં જોગાણ ચડાવી દીધાં, કસૂંબા

1.

* * સવારે અને સાંજે તો લેંસો દોહવાં આપે, પણ બપોરના અને મધરાત જેવે કટાણે દૂધની જરૂર પડે તેટલા માટે જ અમૃક લેંસોને સવાર- સાંજ ન દોહતાં બપોરે અને મધરાતે દોહે તેને ‘સાજણીયું’ કહેવાય.

વટાવા લાગ્યો અને બીજુ બાજુ ગામના કાઠીઓને ધેર ધેર સળગતા ચૂલા ઉપર ચોખા ને લીલું શાક ચડી ગયાં. અહી જ્યાં અમલની અંજલિઓ “આપાના સમ, મારણ લોહીની” વગેરે સોગંદ આપીઆપીને પિવરાવી દીધી, ત્યાં તો ખવાસ બોલાવવા આવ્યો છાશ પીવા.

દરબારગઢની લાંબી, ધોળેલી અને ચાકળા-તોરણથી શણગારેલી કૂલ જેવી પરસાળની અંદર રેશમી રજાઈએ ઉપર પચાસ પચાસ ભૂજયા કાઠીની પંગત સામસામી બેસી ગઈ તાંસળીમાં ચોખા, સાકર અને દૂધ પીરસાણાં. પડખે ઘઉની દિયાળી રોટલીઓ મુકાણી. તાણ કરી કરીને મહેમાનોને ગળા સુધી જમાડયા. પછી સીસમના ટોલિયામાં પોટણ; રેંટે અંગળી જેવી જાડી ધાર થાય તેવા કસૂંબા : અને રાતે પાછી દૂધ, સાકર ને ચોખા ઉપર ઝાપટ, અને એક દિવસ વીત્યે મહેમાન કહે : “હવે શીખ લેશું.” આઈ કહે : “બાપ, જો જાવ તો કાઠીનો અમને ઠપકો મળો.”

બીજે દિવસે પણ સવાર, બપોર અને સાંજની ત્રણે ટંક કાઠિયાણીઓએ પોતાની તમામ કળાકારીગારી ખરચી નાખીને પેપડીનાં, બાવળના પરડિયાનાં, હાથલા થોરનાં, પરબોળિયાનાં, મીઠાનાં અને દૂધનાં ફીણનાં : એવાં ભાત- ભાતનાં તો શાક બનાવીને ખવરાત્યાં, મહેમાનોને કુંગળીનો દૂધપાક કરીને જમાડયો. માથે ભાતય ઉપડે એવા સાકરના રોટલા બનાત્યા. ચોખાની બરજ, શેવની બરજ અને હરીસો રાંદયો. કોણ જાણે એવો તે એપ એ હરીસાને આપ્યો કે, એનાં ચાસલાંમાં માણસનું માં દેખાય. કાઠીઓ ખાવા બેસતાં ત્યારે અંગળાં કરડતા અને કોઈ શાકપાંદડાંને તો ઓળખી જ

શક્યા નહિં. એમ ત્રણ દિવસ વીત્યા પણ મહેમાનગતિમાં જરાય મોળપ કહેવાચ એવું આપા ભાણને કયાંય ન લાગ્યું. એણે બે હાથ જોડીને ઓરડે કહેવરાવ્યું : “આઈ, હવે તો હૃદ થઈ. ચીતરાના ખોરડાની ઓળખાણ હવે તો પૂરૈપૂરી થઈ ગઈ. હવે રજા આપો.”

આઈએ જવાબ મોકલ્યો : “આપા ભાણ! તમારે ઓરડે તો જોગમાયા કમરીબાઈનાં બેસણાં છે, અમે તો રાંક કાઠી કહેવાઈએ. ગજાસંપત પરમાણે રાબ-છાશ પીરસી છે અને તમે મોટું મન રાખીને અમારી પરોણાગત લીધી એ તમારી શોભા વદે. ”

એકસો ઘોડે ભાણ ખાચર ચડી નીકળ્યા. આવ્યા’તા તો વેર લેવા, પણ આ તો ઉલટું પોતાને માથે વેર વાળ્યું ! ત્યાં સીમાડા ઉપર જ કરપડો મળ્યો. સામસામા રામરામ થયા. ચીતરો કહે : “બા, ઘોડાં પાછાં ફેરવો.”

ભાણ ખાચરે બે હાથ જોડ્યા; કદયું : “આપા, ત્રણ ત્રણ દિવસ થઈ ગયા; અને આઈ એ કાંઈ બાકી નથી રાખ્યું.”

“અરે, વાત છે, કાંઈ ? ભાણ ખાચર જેવો કાઠી બાયડિયુંનો મહેમાન બનીને વદણો જાય ?”

ભાણ ખાચરે બહુ આજુજુ કરી; મર્મમાં જણાવી દીધું : “આપા ! ધરની પરીક્ષા તે ધરની બાયડી જ આપે.”

પછી ત્યાં એક વાવ હતી. વાવને કાંદે બેસીને ચીતરે કસૂંબો કાઢ્યો. પણ કસૂંબો લેવાઈ રદ્દ્યા પછી કાંઈક ગળ્યું જોઈએ. ઉનાળો ધોમ ધખતો હતો. સહુનાં ગળાં શોખાતાં હતાં. શરબત કરવું હતું, પણ ઠામ ન મળે ! ચીતરાની સાથે સાકરનાં ત્રણ-ચાર છાલકાં હતાં.

“લ્યો બા, સૂર્જી ગયું !” એમ કહીને એણે ચારે છાલકાંની સાકર વાવમાં પદ્ધરાવી. ડાયરો કહે : “અરે, આપા, હાં ! હાં !”

“એમાં હાં હાં શું ? ભાણ ખાચર જેવા મહેમાન કયાંથી ?”

આખી વાવમાં શરબત શરબત થઈ ગયું. સહુએ પીધું. રામરામ કરીને ચાલી નીકળ્યા. ચાલતાં ચાલતાં ભાણ ખાચર બોલ્યા :

“બા, ચીતરો ચોટલા વીધે એય પરમાણ !”

ધણીની નિંદા !

બા લ પંથકના બોર ગામના ગટમાં છાનામાના વાવડ મળ્યા કે ભડલીની કાઠિયાણીઓ સમાણું દેવીને દર્શને આવી છે. ભારોજુ ઠાકોરે આનંદમાં આવી જઈને પૂછ્યું : “અલા ! કોના ઘરનાં ?”

“બાપુ ! બોજ ખાચરનાં પડનાં જ ઘરવાળાં.”

મૂછો ઉપર હાથ દઈને વાઘેલા રાજા બેઠો થઈ ગયો. એણે આજા કરી : “ધોડાં ! ધોડાં ! ધોડાં સાબદાં કરો ! આજ કાઠીએનેય ખબર પાડીએ કે રજપૂતોનાં વેલડાં લૂંટતાં કેટલી વીસે સો થાય છે. બોજ ખાચરના ઘરની આઈઓ તે મારી મા-બહેનો છે. હું રજપૂત છું. પણ મારે આજ તો આ ફાટેલ કાઠી ડાયરાને અનીતિના મારગ છંડાવી દેવા છે.”

ભારોજુ રાજ ચઢ્યો. સમાણીના થાનકમાં કાઠિયાણીઓને ખબર પડ્યા કે વાઘેલા રાજા એઝાણાં વાળવા આવે છે. કુંજડીઓની માફક કાઠિયાણીઓના કઢેળાટ બોલ્યા. અબળાએને એકેચ દિશા સૂજતી નથી. એણે ચારે દિશામાં આકૃષણ્યાકુળ નજર નોંધી. સામે એક ગામડું દેખાણું : પૂછ્યું : “ભાઈઓ, કયું ગામ ?”

“ઉતેણિયું.” ગાડાખેડુએઓએ કદયું.

“કોનું ગામ ?”

“વાઘેલાનું, આઈ ! એ બધા પણ ભારાજુના ભાયાત થાય છે.” “ફિકર નહિ, બાપ ! આપણાં વેલડાં ઉતેણિયાના જાંપામાં દાખલ કરી દ્યો. એ રજપૂત હશે તો નક્કી આપણાં રખવાળાં કરશે.”

કાળો કઢેળાટ બોલી ગયો. વેલડાં ઉતેણિયાના ગટમાં જઈ ઊભાં રહ્યાં. દરબારને બધી હકીકતની જાણ થઈ. એણે કહેવરાવ્યું : “આઈઓ ! હ્યે જરાય ફડકો રાખશો મા. ભારાજુનો ભાર નથી કે મારે શરણે આવેલાને આંગળી લગાડે !”

ભારોજુ ભાલું હિલોળતા આવી પહોરયા. ઉતેણિયાના ધણીએ ગટને દરવાજે આવીને કદયું : “ બા ! રજપૂતનો ધર્મ તને શીખવવાનો હોય ? આંહી ગટમાં પગ મૂકીશ તો સામસામાં લોહી છંટાશો. બાકી, હા, ઉતેણિયાના સીમાડા વળોટે એટલે તારે ગમે તે કરજે.”

રજપૂતે રજપૂતની આંખ એણખી લીધી. ભારોજુ પાછો ફરી ગયો.

ઉટેળિયાના ઠાકોરે ભડલી સમાચાર પહોંચાડ્યા. બોજ ખાચર મોટી ફોજ લઈને આવ્યા. કાઠિયાણીઓ તો ભડલી ભેણી થઈ ગઈ, પણ બોજ ખાચરના મનનો ડંખ કેમ જાય ? બોજ ગામને માથે બોજ ખાચરના બૈરવ જેવા પરચંડ કાઠીઓ ત્રાટકયા અને એ ધીગાળામાં ભારોજુ કામ આવ્યા. બોજ ખાચર ભારોજુનું માથું વાઢીને પોતાની સાથે લેતા ગયા.

સ્વામીનો ધાત થયો સાંભળી ભારોજુની રજપૂતાણીને સત ચડ્યું, કાચા થરથર કંપી ઊઠી, પણ ચિતામાં ચડાય શી રીતે ? ધણીનું માથું તો ખોળામાં જોઈએ ને ! રાણીએ સાદ નાખ્યો : “લાવો, કોઈ મારા ધણીનું માથું લાવો. મારે ને એને છેટું પડે છે.”

ચારણ બોલ્યો : “માથું તો બોજ ખાચર ભેણું ગયું. અમે બધાય જઈને ત્યાં મરીએ તોયે એ માથું નહિ કાઢે. એ બોજ છે, કાળમીઠ છે.”

“એ બાપ ! મારા નામથી વિનવણી કરજે.”

“બોજનું હૈયું એવી વિનવણીથી નહિ પિગળે. રજપૂતાણીના તરફડાટ જોવામાં એ પાપિયાને મોજ પડશે.”

“ચારણ ! મારા વીર ! તારી ચતુરાઈ શું આવે ટાણે જ ખૂટી ગઈ?”

“મા, એક જ ઉપાય છે – બહુ હીણો ઉપાય છે : મારં સૂડ નીકળી જાય એવું પાતક મારે કરવું પડશે. ખમજો, હું લઈને જ આવું છું.”

એમ કહીને ચારણ ચડ્યો; મોટુકામાં આવીને આપા બોજને એણે સમાચાર કહેવરાવ્યા કે એક ચારણ તમને બિરદાવવા આવ્યો છે. ડાયરામાં જઈને “ખમા બોજલ ! ખમા કાઠી ! ખમા પરજરાણ !” એવા કંઈક ખમકાર દઈને આપા બોજનાં વારણાં લીધાં, મધુર હલકથી એણે દુહા ઉપાડ્યા :

**બોજ, બંધ ભારા તણા, કાચ્યા કરમાળે
પૂળા પવાડે, તેં વેરાડ્યા વેળાઉિત !**

હે વેળા ખાચરના કુંવર બોજા, તારી તલવાર વડે તેં ભારાજુ નામના ભારાના બંધ કાપી નાખ્યા અને યુદ્ધરૂપી ખેતરમાં એ ભારાના યશરપી પૂળા તે વેરણ છેરણ કરી નાખ્યા.

“વાહ ગઠવા ! રંગ ગઠવા ! રંડો દુહો કદંયો.” એમ સહુ કાઠીઓ દુહાને વધાવવા લાગ્યા. ચારણે બીજો દુહો કદંયો :

**કરમાળની કોદાળી કરી, સજડે કાદ્યું સૂડ,
જડે નહિ જડમૂળ, ભારાવાળું બોજલા !**

1.

* બજે દુહાઓમાં ‘ ભારો ‘ એ શર્ષ પર શ્લેષ છે.

હે ભોજરાપી ખેડુ, તલવારને કોણાળીન્સપે વાપરીને તેં ભારાજુના વંશરસપ સાઠીઓને મૂળમાંથી જ ખોદી કાઢી. હવે તો એનાં મૂળિયાં પણ હાથ લાગવાં મુશ્કેલ થઈ પડ્યાં છે, એવું વીર્યશાળી કામ તેં કર્યું છે.

“ઓ હો હો, બા ! ગઠવે તો લાખ રૂપિયાનો દુહુ કદચ્યો. હા ! શી એની કરામત !” — એવી તારીફ થઈ એટલે બાંચો ચડાવી ચારણે આગળ ચલાવ્યું —

માથાં મોટુકા તણાં, ઝાડે બાંધાં જે,
વાઘેલાનાં વાદ્યે, ભડ તેં ટાજ્યા બોજલા !

હે વીર ભોજ ખાચર, વાઘેલાને તેં માર્યો એટલું જ નહિં, પણ એનાં માથાં તો તેં મોટુકા ગામના ઝાડની ડાળીએ લટકાવ્યાં.

એમ એક, બે ને ત્રણ દુહા કહેવાતાં તો ભોજ ખાચરના પાસાંબંધી કેરિયાની કસો તૂટવા મંડી. એને મોજના તોરા છૂટવા લાગ્યા. ભોજ ખાચરને લાગ્યું કે જગતમાં મારો જોટો નથી !

પણ ચારણ તો જેમ જેમ દુહા કહેતો જાય છે તેમ તેમ એની પાંપણો ભીજાતી જાય છે : એના કાળજામાં ધા પડે છે, એમ ફાટતે હૈયે એણે ભોજ ખાચરની તારીફના વીસ દુહા પૂરા કર્યા. આપા ભોજે હાકલ કરીઃ “ગઠવા, મોજમાં આવે તે માગી લ્યો.”

“બીજું કાંઈ નહિં, બાપા ! ભારાજુનું માથું જ માગું છું.”

“ભારાજુનું માથું ! તમે એને શું કરશો ?”

“બાપ ભોજ ! મારી માતાને સત ચઢ્યું છે. એના ખોળામાં સ્વામીનું માથું પહોંચાડવું છે.”

“ત્યારે તમે ભારાજુના ચારણ છો ?” “હા, બાપ ! લાવો માથું. મારી માતાને અને એના ધણીને મળવાની વાર થાય છે.”

“ગઠવા, શિરામણ લઈને જજો. શીખ કરવી છે.”

“આપા ભોજ ! તારા ગામનું તો અન્ધ-પાણી પણ મારે ગોમેટ છે; અને તારી – મારા માલિકના મારતલની - શીખ હોય ? ભડલીનું રાજ દે તોય ન લઉ. એકવચની હો તો લાવ્ય ઝટ માથું.”

“ત્યારે મારી કીર્તિ શીદ ગાઈ, ગઠવા ?”

“રજપૂતાણીને ખાતર, બાકી મારે તો રૂંવાડે રૂંવાડે કીડા પડજો – મેં ઊઠીને મારા ધણીને વગોાવ્યો !”

અન્ધજળ વિનાનો ચારણ ભારાજુનું માથું લઈને ચાલી નીકળયો.
બોરને પાદર રજપૂતાણી ચિતા પર ચડી.

હનુમાઈ

બા ઠી ગામની સીમમાં ધોળી શેરડીનો દોટ દોટ માથોડું ઊંચો વાડ પવનના ઝપાટામાં ઝૂલી રદ્દ્યો છે જાણે પોપટિયા રંગના કોઈ મહાસાગરનાં મોજાં હિલોળે ચડ્યાં હોય તેવો દેખાવ થઈ ગયો છે. એવા ઘાટા એ શેરડીના થર સંદ્ઘાણા છે કે માંહે ચકલુંય માર્ગ કરી શકે તેમ નથી. બાર બાર મહિના થયાં પટેલના ચાર દૂધમલિયા છોકરાઓએ દિવસ અને રાત કોસ હાંકી હાંકીને આવી થાંભલીઓ જેવી શેરડી જમાવી છે. ચિચોડાની ચીસો ગાઉ ગાઉને માથે સંભળાય છે. દીકરાના વિવાહ થાતા હોય તેમ ગામડે ગામડેથી પટેલનું કુટુંબ ગળ અને શેરડી ખાવા આવ્યું છે. બાવા, સાધુ કે ફકીરફકીરાં તો કીડિયારાંની જેમ ઊભરાણાં છે.

આજ લાઠીના ધણી લાખાજુ ગોહિલ પોતાના મહેમાનોને તેડીને આ વાટે શેરડી ખાવા આવ્યા છે. બાપુએ કહ્યું : “પટેલ, જસદણના ધણી શેલા ખાચરની દાઠમાં ધરતીના સવાદ રહી જાય એવી શેરડી ખવરાવજો, હો કે ! ”

પોરસીલો પટેલ ભારા ને ભારા વાઢી ડાયરાની સામે પાથરવા મંડ્યો. દરબાર શેલો ખાચર અને એના ત્રણાસો અસવારો ‘હાઉ બા, હાઉ ! ! ’ ટગ્ય થઉ ગી બા, બસ કરો !’ – એમ બોલતા બોલતા માથાબંધણાંના ઊંડા ઊંડા પોલાણમાંથી ધારદાર સૂડીઓ કાઢીને એ અધમણ અધમણ ભારના સાંઠાને છોલવા મંડ્યા. પાશોર પાશોર ભારનાં માદળિયાંની ટગલીઓ આખી પંગતમાં ખડકાવા માંડી; અને છરા જેવા દાંતવાળા પહેલવાન કાઢીઓ, પોતાના મોટામાં કેમ જાણે ચિચોડા ફરતા હોય તેમ, ચસક ચસક એ પતીકાંને ભીસી ભીસી ચૂસવા લાગ્યા. અમૃત રસના દૂંટડા પીતી પીતી કેમ જાણે દેવ-દાનવોની સભા બેસી ગઈ હોય એવી મોજ આજ લાઠીના વાઠમાં જામી પડી હતી.

“વાહ લાખાજુ ! શેરડી તો ભારે મીઠી !” દરબાર શેલા ખાચરે વખાણ શરૂ કર્યા.

લાખાજુએ વખાણને ઝીલીને જવાબ આપ્યો : “ હા, બા ! મીઠપ ઠીક છે. ભગવાનની દયાથી અમારી વસ્તી ઠીક કામે છે. ”

ત્યાં કાઠી-ડાયરામાંથી એક બીજા ગલટેરાએ સાદ પૂર્યો : “બા, આથી તો પણ ગળપણનો આડો આંક આવી ગયો હો ! અમૃતના રોગા દૂંટડા ઊતરે છે. ”

“ હા, બા !” ફરી વાર લાખાજુએ કાઠીઓની તારીફ સ્વીકારી. “તમ જેવા ભાઈઓની દયામાયા, કે લાઠીના લોક બાપડાં મહેનત કરીને ગદર્યે જાય છે.”

પણ લાખાજુના હોઠ મરકતા હતા. અને મર્મના બોલ બોલવાની ભૂરી આદત હતી, તેથી હમણાં કંઈક બરછી જેવા બોલ છૂટશે એવી ધાર્સતી લાગવાથી શેલા ખાચરે પોતાના કાઠીઓ તરફ મિયકારો તો ઘણોય માર્યો, છતાં રંગો ચેટેલો કાઠી-ડાયરો અબોલ રહી શકે તેવું નહોતું. ટ્રીજો કાઠી તાનમાં બોલી ઊઠ્યો : “ ભણો, બા લાખાજુ ! આવડી બધી મીઠપ આણવાનો કારસો તો બતાવો ! આવો રૂડો ખાતર તે કાણાનો નાખ્યો છે તમે ?” લાખાજુથી ન રહેવાયું : “ ખબર નથી, બા ! તમારા વડવાઓનાં માથાં વાઢી વાઢીને ખાતર રહ્યું છે, એટલે આવી મીઠપ ચઢી છે, સમજ્યા ?”

લાખાજુથી એટલું બોલાઈ ગયું, અને અનાં વેણ પડતાં તો “થૂ! થૂ !” કરતા તમામ કાઠીઓ શેરડીનાં માદળિયાં થૂકી નાખીને બેઠા થઈ ગયા. સહુની આંખો રાતીયોળ થઈ ગઈ, રંગમાં ભંગ પડ્યો, અને આંખો કાઠીને કાઠીઓ ચાલવા મંડ્યા. ત્યારે વળી લાખાજુએ બળતામાં ઘી હોખ્યું : “ એ બા ! લાઠીમાં બરછિયું ઘણીયું મળે છે. એકેક બાંધો છો તો હવે બળબે બાંધજો ને લાઠીને ઉખેડી નાખજો ! ”

શેરડીનો રસ ખારો ધૂધવા જેવો થઈને કાઠીઓની દાટને કળાવતો રહયો.

૨

ઉત્તરમાં બાબરા અને કરિયાણાના ખાચરોની ભીસ થાતી આવે છે; દખણાઈ દશે આંસોદર, લીલિયા અને કુંડલાનો ખુમાણ ડાયરો લાઠીને ઊથલાવી નાખવા ટાંપી બેઠો છે; ઉગમણેથી ગઠડા, બડલી અને જસદણ-ભીમોરા જેવાં ખાચરોનાં જોરાવર મથકો બરછી તોળીને ઊભાં છે, અને આથમણી કોર ચિંતળ ને જેતપુરનો વાળા ડાયરો જ્યારે જ્યારે બને છે ત્યારે ત્યારે હલ્લા કરી રહયો છે. એવી રીતે –

કાઠી બળ થાક્યા કરી, કટકે ત્રાઠી કેક,

(તોય) આણનમ નોઘાટી એક, (તારી) લાઠી લાખણશિયડા !

હે લાખાજુ ગોહિલ, કાઠીઓ બળ કરીને થાક્યા, ઘણાં લશકર તારા ગામના સાથે ત્રાટકયાં, તોય તારી લાઠી નમ્યા વિના ઊભી જ છે; તેમ તમારી જમીન પણ નથી ઘટી.

મારુ, માટીવટ તણું, બળ દાખણ બળ ઝોડ્ય,

કાઠી ચારે કોર, (વરચે) લાઠી લાખણશિયડા !

હે મારવાડમાંથી આવેલા ગોહિલ કુળના જાય લાખાજુ ગોહિલ, મોટા મરદોનું જોર તેં તોડ્યું છે, અને તારું માટીપણું (પુરુષત્વ) પણ તું અન્યને દેખાડી રહયો છે.

ચારે બાજુ કાઠી છે, અને વરચે તારી લાઠી સુરક્ષિત ખડી છે.

3

એ જોરાવર લાખાજુના લોહીમાંથી હનુભાઈ નામનો દીકરો પાકચો. હનુભાઈ ફટાચા હોવાથી જિવાઈમાં લીબડા નામનું ગામ લઈને લાઠીની ગાદીએથી ઉતર્યા.

એની બરછીની સાધના જબરી હતી. પીઠા ચાંદસૂર નામને ધોબા ગામનો એક કાઠી ગલઢેરો પોતાના એકસો ધોડેસવારને લઈને ચડતો ને ચોમેર હાક બોલાવતો. પણ હનુભાઈ કહેતા : “જો મારી સીમમાં પીઠો ચાંદસૂર પગ મેલે તો જેટલી જમીનમાં હેમખેમ એનાં ધોડાં ફરી જાય તેટલી જમીન હું દાનમાં દઈ દઉં.”

આવાં કડક વેણ તો રણકાર કરતાં પીઠા ચાંદસૂરને કાને પહોરયાં. મૂછોને ત્રણ વળ દઈને પીઠો લીબડા લુંટવા આવ્યો : પણ લાગ દેખીને અચાનક આવ્યો. આવીને સીમમાંથી માલ વાળ્યો. હનુભાઈને પોતાનાં વેણ તો સ્વપ્નેય સાંભરતાં નહોતાં, એટલે એણે ગફુલતમાં પોતાનાં બધાં ધોડાં બહાર મોકલી ફક્ત પાંચ જ અસવાર લીબડે રાખ્યા હતા. આજ લીબડા લુંટાચાની એને જાણ થઈ એટલે ચાર આયર અને ભગા ભૂતૈયા નામના સરદારને લઈ હનુભાઈ પીઠાની પાછળ ગાયોની વહારે ચઢ્યા.

લીબડાથી અટી ગાઉ ઉપર, લાખાવાડ ગામને સીમાડે, કુંગરાની સાંકળી નાખ્યમાં, દુશ્મનો સાથે બેટા થયા, પણ શત્રુ પાસે જાડાં માણસો હતાં. એ ધીગાણામાં હનુભાઈના ત્રણ આયર કામ આવ્યા, એટલે ભગા ભૂતૈયાએ હાકલ કરી : “બાપુ, હવે ભાગો.”

“ફર્ટય ! હનુભાઈ ભાગો ?”

“હા, હા; જુઓ હમણાં રંગ દેખાડું. તમને નહિ લજાવું ! ફિકર કરો મા. હું વેતમાં છું.”

બેય અસવારે ઊભી નાજ્યે નીચાણમાં ધોડાં વહેતાં મૂક્યાં. વાંસેવાંસ પીઠાએ પોતાની ધોડી છોડી. ઊંઠવટ મારગની અંદર એ ત્રણચાર ધોડાના ડાબલા એવા તો જોરથી ગાજ્યા કે જાણે એકસો ધોડાની ઘમસાણ બોલી રહી છે. પીઠો બરાબર લગોલગ પહેંચયો. એક ભાલું ઝીકે તો હનુભાઈ ધૂળ ચાટતા થાય એટલી જ વાર હતી. પણ પીઠાનો જીવ લોભમાં પડ્યો : હનુભાઈની પીઠ ઉપર સોનાના કૂબાવાળી ટાલ ભાળી એણે પણવાડેથી ચીસ પાડી : “એ હનુભા, છોડી નાખ્ય, છોડી નાખ્ય - ટાલ છોડીને નાખી દે, જો પ્રાણ વહાલા હોય તો !”

પીઠાએ હનુભાઈને એટલો સમય દીધો એટલે સાવધાન ભગો હાકલ દીધી, “હાં બાપુ, હવે ઝીકો બરછી.”

હનુભાઈએ હાથ હિલોળીને પોતાની બરછીનો દા બરાબર પાછળ ઝીકયો. નિશાન માંડવાની જરૂર નહોતી. સાંકડી નાજયમાં વાંસે પીઠો જ નિશાન બનીને તૈયાર હતો. વળી, એ વેગમાં આવતો હતો. હનુભાઈની બરછીને એ વેગાની મદદ મળી. પીઠાની છાતી વીધીને બરછી પીઠાના શરીરમાં જ ભાંગી ગઈ. પીઠો ધૂળ ચાટતો થયો.

લાઠીની લાઠીધણી, ચોડી છાતીમાંથી,
પીઠાને પડમાંથી, કાઠી ગળ મીડું કર્યું.

હે લાઠીના વંશજ હનુભાઈ, લાઠીની બરછીને તેં દુઃમનની છાતીમાં જ ચોડી. અને બાળકો જેમ ગળમીડાની રમત રમીને પોતાના સામાવાળાને પોતાના ફૂંડાળામાં રોકી રાખે છે, તેમ તેં પણ આ પીઠાની સાથે રમત માંડીને એને તારા સીમાડાળપી ફૂંડાળામાં પૂરો કર્યો.

૪

એક દિવસ ડેલીએ બેઠા હનુભાઈ દાતણ કરે છે. ત્યાં તો ચીસો પાડતો એક કણાબી રાવ કરવા આવ્યો; આવીને બોલ્યો : “બાપુ ! મારા બાજરાનું આખું ખેતર બેળી નાખ્યું. મારા છોકરાને રાબ પાવા એક ફૂંકુંચ ન રદ્યું.”

“કોણે બેળવ્યું, ભાઈ ?” કુંવરે પૂછ્યું. “કુંવર”_ એ હનુભાઈનું હુલામણું નામ હતું.

“ભાવનગર મહારાજ વજેસંગજુના કટકે.”

“એ શી રીતે ?”

“મહારાજ જાત્રાએથી વળીને ભાવનગર જતા હતા. મારગકાંઠે જ ખેતર હતું. દોથા દોથા જેવડાં ફૂડાં હીચકતાં હતાં. દેખીને આખું લશકર ખેતરમાં પડ્યું. પોક પાડવા ફૂડાં વાઢ્યાં ને બાકી રદ્યું તેની, ઘોડાને જોગાણ દેવા, કોળી કોળી ભરી લીધી. હવે મારાં પારેવડાં શું ખાશે, બાપુ ?” એમ કહીને કણાબી રોઈ પડ્યો.

કુંવર હસી પડ્યો, જવાબ દીધો : “પણ એમાં રૂએ છે શીદને, ભાઈ? એ તો વજેસંગજુ બાપુ આપણો બાજરો કટારે લઈ ગયા કહેવાય ! આપણે એમનો ચારગણો બાજરો વસ્તુલ કરશું, લે બોલ્ય. તારો બાજરો તું કેટલો ટેવતો હતો ?”

“બાપુ, પચીસેક કળશી.”

“બરાબર ! હવે તેમાંથી સાડાબાર કળશી તો અમારા રાજભાગનો જાત ને ?”

“હા, બાપુ !” “ત્યારે જા, તારા ભાગનો સાડાબાર કળશી બાજરો આપણે કોઠારેથી અટાણે જ ભરી જા, પછી વખત આવ્યે હું અને વજેસંગજુ બાપુ હિસાબ સમજુ

લેશું.”

પટેલને તો પોતાનો બાજરો બીજા સહુ ખેડુ કરતાં વહેલો અને વિના મહેનતે કોઈમાં પડી ગયો.

૫

ખળાટાણું થયું. લીબડાને પડખે જલાલપર અને માંડવા નામે ભાવનગરનાં બે ગામ આવેલાં છે. બરાબર ખળાં ભરવાને ટાણે હનુભાઈ ઘોડીએ ચડીને જલાલપર પહોરયા, અને તજવીજદારને કહ્યું : “અમારો બાજરો બાપુ કટારે લઈ ગયા છે, માટે આ ખળામાંથી ત્રણસો કળશી બાજરો આજ તમારાં ગાડાં જોડીને લીબડે પહંચતા કરો.”

દિંમૂઠ થયેલા તજવીજદારે કહ્યું : “પણ બાપુ, મને કાંઈ—”

“હા, હા, તમને કાંઈ ખબર ન હોય, પણ મને તો ખબર છે ને ! ઝડ બાજરો પહોંચાડો છો કે નહિં ? નહિંતર હું મારી મેળે ભરી લઉં ?”

તજવીજદારે હનુભાઈની આંખમાં અફર નિશ્ચય જોયો. લીલો કંચન જેવા ત્રણસો કળશી બાજરો લીબડે પહોંચાડ્યો, અને બીજુ બાજુથી આ સમાચાર ભાવનગર પહોંચાડ્યા.

વજેસંગજુ મહારાજ સમજયા કે કુંવરને આખા મલકની ફાટય આવી છે. પણ એમ પરબારા એને માથે હાથ ઉગામાય તેમ નહોતું. આખી કાઠિયાવાડ હનુભાઈ ને એક હોકારે હાજર થાય તેવી તૈયારી હતી. કુંવરને શિખામણ આપવા એમણે ભાવનગર બોલાવ્યા.

મહારાજા વજેસંગજુ ગમે તેવા તોચ પોતાના વડીલ હતા. એની સામે ઉત્તર દેવા જેટલી બેઅદબી કરવાની હિંમત કુંવરમાં નહોતી. એટલે આકડિયાવાળા વીકાભાઈ ગઠવીને સાથે લઈને પોતે ભાવનગર ગયા.

કચેરીમાં મહારાજાની બાજુએ પોતાનું માથું ધરતી સામું ટાળીને કુંવર અદભૂર્વક બેઠા છે. મહારાજાએ પણ કુંવરને ન શરમાવતાં વીકાભાઈને પૂછ્યું : “વીકાભાઈ, કહેવાય છે કે કુંવર જલાલપુર-માંડવાનાં ખળાં ભરી ગયા !”

“એ તો હોય, બાપ ! એ પણ આપના જ કુંવર છે ને? એટલાં લાડ ન કરે ?”
વીકાભાઈ એ મીઠો જવાબ વળ્યો.

“પણ, વીકાભાઈ ! અવસ્થાના પ્રમાણમાં સહુ લાડ સારાં લાગે ને ! અને હવે કંઈ કુંવર નાના નથી. આજ એ લાડ ન કહેવાય, પણ આળવીતરાઈ કહેવાય.”

મહારાજાનાં વેળમાં જયારે આટલી કરડાકી આવી ત્યારે ચારણનો સૂર પણ બદલ્યો :

“પણ, મહારાજ ! કુંવરે તો રાણિયુંને ઘણુંય કદયું કે, હાલો, આપણે બધા લાણી કરવા સીમમાં જાયી, એટલે રોટલા જોગું કમાઈ લેશું, માણું માણું મૂલ મળશે. પણ રાણિયુંએ ગઠમાંથી કહેવરાવ્યું કે, ભૂખ્યાં મરી જાયી તો ભલે, પણ જ્યાં સુધી ભાવનગર રાજ્યનું એટણું અમારે માથે પડ્યું છે ત્યાં સુધી તો દા'ડી કરવા નહિં જાયી; ભાવનગરને ભોંઢામણ આવે એવું કેમ કરાય ?”

“એટલે શું ?”

“બીજું શું ? કુંવરના ઘરનો બાજરો ખૂટચો !”

“કાં ?”

“મહારાજનાં ધોડાંને જોગાણની તાણ પડી. ને મહારાજના સપાઈનાં છોકરાં પોંક વિના રેતાં’તાં, તે સો વીધાંના ખેતરનો બાજરો બેળી દીધો !”

વજેસંગજુ મહારાજને બધી હકીકતની જાણ થઈ. આખી કચેરી હસી પડી. મહારાજનો રોષ ઊતરી ગયો પણ મો મલકાવીને એમણે કદયું : “ભલા આદમી ! પચીસ કળશીને સાટે ત્રણસો કળશી બાજરો ભરી જવાય ?”

વીકોભાઈ કહે : “બાપુ, ઓલ્યા ખેડૂતને અક્કેક આંસુડે સો સો કળશી ભર્યો છે. ખેડુ વધુ રોયો હોત તો તેટલો વધુ બાજરો લેવો પડત.”

“સાચું! સાચું ! ખેડુનાં આંસુ તો સાચાં મોતી કહેવાય. રંગ છે તમને, કુંવર !” મહારાજાએ કુંવરની પીઠ થાબડી, રોકીને મહામૂલી પરોણાગત કરી.

બપોરે મહારાજના કુંવર જસુભા અને હનુભાઈ ચોપાટે રમવા બેઠા. રમતાં રમતાં જસુભાની એક પાકી સોગઠી ટિબાઈ ગઈ. કુંવરે જસુભાની અંગળી જોરથી દાબી કદયું : “યુવરાજ ! અત્યારે તો અમારા — લાઠી ભાયાતોના — ગરાસ પૈસા આપીને બાપુ માંડી લ્યે છે, પણ યાદ રાખજો, જેમ બાજરો કઢાવ્યો છે તેમ અમે એ બધાં ગામ પાછાં કઢાવશું, હો !”

જસુભાની અંગળી એટલા જોરથી ભીસાણી કે લોહીનો ટશિયો નીકળયો. એને જઈને બાપુને વાત કરી. ચતુર મહારાજ ચેતી ગયા કે મારો દેહ પડ્યા પછી કુંવર અ છોકરાઓને ગરાસ ખાવા નથી દેવાનો. પણ એ ટાણે તો મહારાજ વાતને પી ગયા.

એક દિવસ મહારાજ શિકારે નીકળયા છે; આદે આદે નીકળી ગયા. થડમાં જ હનુભાઈનું લીબડા દેખાતું હતું. લીબડાની દિશામાં બાવળનું એક ઝાડ હતું; બાકી,

આખું ખેતર સપાટ હતું. મહારાજે મર્મવાળી ઉચ્ચારી :

“જેઠા ગોવાળિયા, મેરામ ગોવાળિયા, આખા ખેતર વરચે એક કુંકું ઊભું છે તે બહું નર્ડ છે, હો !”

“ફિકર નહિં, બાપુ! કાઢી નાખશું.” એવો માર્ભિક જવાબ ગોવાળિયાઓએ વાળી દીધો. આ જેઠો અને મેરામ બાપ-દીકરા હતા. કાઢી હતા. ગોવાળિયા એની સાખ હતી. જોરાવર હતા. ભાવનગરના અમીરો હતા. હનુભાઈ ઉપર મહારાજથી તો હાથ ન થાય એટલે એમણે આ કામ ગોવાળિયા કાઢીએને ભળાવી દીધું.

મહારાજ ઘેર આવ્યા. ફર્દી વાર બોલ્યા : “ગોવાળિયાઓ, મારા વાંસામાં ડાભોળિયું ખૂચે છે, હો !”

તુરત ચાકરો દોડીને પૂછવા મંડ્યા : “કયાં છે, બાપુ ? લાવો, કાઢી નાખીએ.”

મહારાજ કહે : “ભા, તમે આધા રહો. તમારં એ કામ નથી.”

ગોવાળિયા બોલ્યા : “બાપુ, ડાભોળિયું તો કાઢી નાખીએ, પણ પછી રે'વું કયાં ?”

“બાપ, હું જીવું છું ત્યાં લગી તો ભાવનગરના પેટમાં.”

ગોવાળિયાને ખબર હતી કે હનુભાઈની ઉપર હાથ ઉપાડ્યે કાઠિયાવાડ હલમલી ઊઠશો, અને કયાંય જુવવા નહિં આપે. પણ મહારાજે ભાવનગરનું અભયવચન આપ્યું. દાટ ઘડાણો.

જેઠા ગોવાળિયાએ કદયું : “પણ, મેરામ, હનુભાઈની હારે બેસીને તો સામસામી કસૂંબાની અંજળિયું પીધી છે, ભાઈબંધીના સોગંદ લીધા છે, અને હવે કેમ કરશું ? મહારાજની પાસેય બોલે બંધાણા !” “બાપુ ! એક રસ્તો સૂર્જે છે. ખીજડિયાવાળા લાઢીભાયાતોની સાથે હનુભાઈને મોટું મનદુષ છે. આપણે લીબડા ઉપર ન જવાય, પણ ખીજડિયાનો માલ વાળીએ; હનુભાઈ કાંઈ ખીજડિયાવાળા સારુ ચડવાના નથી. એટલે મહારાજને કહેવા થાશે કે, “શું કરીએ, હનુભાઈ બહાર જ ન નીકળ્યો ! આમ પેચ કરીએ તો સહુનાં મોટાં ઊજળાં રહે એવું છે.”

૭

ત્રણ દિવસ થયાં હનુભાઈ ડેલીએ ડાયરાની સાથે કસૂંબા લેવા આવતા નથી. કોઈ પૂછે, તો રાણીવાસમાંથી જવાબ મળે છે કે કુંવર લાઢી પદ્ધાર્યા છે; પણ વાત જૂઠી હતી. સાવજને સાંકળીને પાંજરે નાખ્યો હતો. ત્રણ દિવસ પહેલાં પછેગામના કોઈ જોખી આવેલા. એણે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું કે, “ આ ત્રણ દિવસમાં તમારે માથે દાત છે માટે બહાર નીકળશો મા !”

ହନୁଭାଈ ବୋଲ୍ଯା : “ଭଟଜୁ ! ହୁ ହନୁଭାଈ ! ମୋତଥି ବିନେ ହୁ ଚାଣିଵାସମାଂ ପେସି ଜାଉ ? ଡାଯରାମାଂ ବେଢା ବିନା ମାରେ ଗଲେ କସ୍ତୁଂବୋ ଶେ ତିତରେ ?”

ପଣ ରାଣୀ କାଳାଵାଳା କରଵା ଲାଗ୍ୟାଂ : “ତରଣ ଦିଵସ ଦେଖି-ପେଖିନେ ଶିଦ ବହାର ଜଧୁ ? ଧୀଗାଣାନୋ ଗୋକୀରୋ ଥାଏ ତେ ଟାଣେ ହୁ ଆଠି ନ ଫଳଂ, ମାରା ଲୋହିନୋ ଚାଂଦଲୋ କରିନେ ବଣାମଣାଂ ଆପୁ. ହୁ ଯ ରଜପୂତାଣୀ ଛୁ. ପଣ ଠାଳା ଠାଳା ଜୋଖିନାଂ ବେଣାନେ ଶିଦ ଠେଲବାଂ ? ଅମାରା ଚୂଡା ସାମୁ ତୋ ଜରା ଜୁଆଁ !”

କୁଂଘରନୁ ହୈଯୁ ପୀଗଳି ଗଯୁ. ଛାନାମାନା ଏ ଗଟମାଂ କେଦ ବନୀନେ ପଡ଼୍ୟା ରଦ୍ୟା.

ଆଜ ଏ କାଳ-ଦିଵସମାଂଥି ଛେଲ୍ଲୋ ଦିଵସ ଛେ. ସାଂଜ ପଡ଼ଶେ ଏଟଲେ କୁଂଘରନୀ ବେଡିଆଁ ତୁଟଶେ. କେଦମାଂ ପଡ଼େଲୋ ଗୁନେଗାର ପୋତାନା ଛୁଟକାରାନୀ ଛେଲ୍ଲି ସାଂଜନୀ ଵାଟ ଜୋଈ ରଦ୍ୟା ହୋଯ. ତେମ, କୁଂଘର ଵାଟ ଜୋତା ତଲପୀ ରଦ୍ୟା ଛେ. ଏନା ନଖମାଂୟ ରୋଗ ନଥି. ଦସେ ଦିଶାମାଂ କୋଈ ଜାତନା ମାଟା ଵାଵଡ ନଥି. ଏ ବେଙ୍କିକର ଛେ. ପ୍ରଭାତେ ତିଠିନେ ମେଡିନେ ପାଇଲେ ଗୋଖେ ଦାତଣ କରେ ଛେ, ତ୍ୟାଂ ନିଯେଥି କାଳଵାଣୀ ସଂଭଳାଣୀ :

“ବଂକୋ ହନୁଭା କସ୍ତୁଂବାନୀ ଯୋରୀଏ ବସ ଆମ ବାଯଡିଯୁନୀ ସୋଙ୍ଗ୍ୟମାଂ ପଡ଼୍ୟୋ ରେ ?”
ବରଛି ଜେବାଂ ବେଣ କୁଂଘରନେ କାନେ ପଡ଼୍ୟାଂ.

କୁଂଘର ଡୋକୁଁ କାଠେ ତ୍ୟାଂ ନିଯେ ଚାରଣନେ ଦୀଠି. ଆଗଲେ ଦିଵସେ ଆଵେଲା ଏ ସ୍ଵାର୍ଥୀ ଚାରଣନେ କସ୍ତୁଂବାପାଣୀ ବରାବର ନହି ମହିଯାଂ ହୋଯ, ଏଟଲେ ଆଜ ଅତ୍ୟାରେ ହନୁଭାଈନେ ଭାଣି ଜଵାଥି ଏଣେ ଦାଜ କାଢି. ଏ ଚାରଣ ନହିତୋ, ପଣ କୁଂଘରନା କାଣନେ ଦୂତ ହିତୋ.

କୁଂଘରେ ଜବାବ ଦୀଧୋ : “ ଗଟଵା ! ହୁ ଲାଠି ଗଯୋ ହିତୋ. ରାତେ ମୋରେ ଆବ୍ୟୋ. ଚାଲୋ, ହମଣାଂ ଡେଲିଏ ଆଵୁ ଛୁ.”

ପୋତେ ଛତା ଥଈ ଗଯା ! ହିବେ କାଂଦୀ ଭରାଈ ରହେବାଯ ଛେ ?

ରାଣୀ କରଗାରୀ : “ଆରେ, ରାଜ ! ଆଜୁନୀ ସାଂଜ ପଡଵା ଦ୍ୟୋ, ପଛି ତମତମାରେ କସ୍ତୁଂବାନୀ ଛୋଳେ ଉଡାଇଜୋ ! ବଧାନାଂ ମେ'ଣାଂ ଭାଂଗଜୋ. ପଣ ବେ ବଦାମନା କାଳମୁଖା ଚାରଣନେ ବୋଲେ କାଂ ମାରାଂ ବେଣନେ ଠେଲୋ ! ଆଜ ମାର୍କ ଜମଣୁ ଅଂଗ ଫୁରକେ ଛେ.”

ପଣ କୁଂଘରନୁ ମାଥୁ ଆଜ ଦେଇ ଉପର ଡଗମଗାତୁ ହିତୁ. ଏନାଥି ନ ରହେବାଯୁ. ଏ ଡେଲିଏ ଗଯା. ଡାଯରୋ କସ୍ତୁଂବାମାଂ ଗରକାବ ଛେ. ତ୍ୟାଂ କୋଈଏ ଆବିନେ ଖବର ଦୀଧା କେ, ଖିଜିଡିଯାନୋ ମୋଲ ଵାଣିନେ ଗୋଵାଣିଯା ଜାଯ ଛେ. ଵାଂସେ ଵାରେ ଚାଟେ ଏଵୁ ଖିଜିଡିଯାମାଂ କୋଈନୁ ଗଜୁ ନଥି.

“ଠିକ ଥୟୁ !” ଡାଯରାମାଂ କୋଈ ବୋଲ୍ୟୁ : “ଆପଣା ଅଦାଵତିଯାନେ ଆଜ ଖବର ପଡ଼ଶେ.”

“બોલો મા ! એવું બોલો મા ! અદાવતિયા તોય મારા ભાઈ !” – એમ કહેતાં જ હનુભાઈ ઊભા થઈ ગયા. “અમારી નસોમાં એક જ બાપનું લોહી ભર્યું છે. આજ કદાપિ લાજુને એ મારી પાસે ન આવે, પણ હું કેમ બેઠો રહું ? ધોડી ! ધોડી ! અરે. કોઈ મારી ધોડીને અહીં લાવો. મારા ભાઈઓને આજ બીડ પડી છે.”

છોકરો ધોડી છોડવા ગયો. રાણીજીએ મોતના પડદા સાંભળ્યા. રાણીજીએ કહ્યું : “એક વાર એને આંહી મોકલો. એક વાર મોઢું જોઈ લેવા દ્યો, પછી ભલે જાય, પણ મળ્યા વિના ધોડી છોડવા નહિ દઉં.”

પણ હનુભાઈને અને કાળને છેટું પડે છે. એને ફડકો છે કે રજપૂતાણી કદાચ લી બની જશે, ભોગવી દેશે, સાવજને સાંકળી લેશે. એણે ચીસ પાડી : “ ધોડી ગઈ ધોળી ! આ વષેરાને પલાણો.”

“બાપુ ! હજુ તાજો ચડાઉ કરેલો આ વષેરો ધીગાણામાં કેમ કરીને કબજે રહેશે ?”

“આજ મારું હૈયું મારા કબજામાં નથી. આજ હું પોતે જ મારા કાળના કબજામાં જાઉં છું. મને ઝટ વષેરો આપો !”

વષેરા ઉપર સામાન માંડ્યો. હાથમાં ભાલો લઈને હનુભાઈ ચડી ગયા. જાતાં જાતાં લીબડાના ઝાંપાને હાથ જોડ્યા. વસ્તીને છેલ્લા રામરામ કર્યા. વાંસે ડાયરો પણ ચડીને ચાલ્યો.

રજપૂતાણીએ ગોખલામાંથી ડોકું કાઢ્યું. પણ હનુભાઈ હવે ગોખે નજર માંડે નહિ.

મારતે ધોડે કુંવર આકડિયે આવ્યા; આકડિયે વીકાભાઈ ગટવીને વાવડ પૂછ્યા : “ચોર ગાયુંને કઈ દશ્યે હાંકી ગયા ?” “કુંવર, પછી કહું. પરથમ છાશું પીવા ઉતરો.”

“ગાઠવા, અટાણે – મોતને ટાણે ?”

“પણ તમારે તે માલનું કામ છે કે બસ બાધવાની જ મરજુ થઈ છે ?”

“કાં ?”

વીકાભાઈએ વાત કરી : “અહીંથી જ ગોવાળિયા નીકળ્યા હતા; કહીને ગયા કે પડખેના નેરામાં અમે છાશું પીવા બેસીએ છીએ. જો બીજો કોઈ માટી થઈને આવતો હોય તો તો આવવા દેજો, પણ કુંવર હોય તો રોકીને કહેવરાવજો એટલે એકેએક કાન ગણીને આપી દેશું. અમે આજ ન કરવાનો કામો કરી બેઠા છીએ; પણ શું કરીએ ? મહારાજ આગળ જુબ કર્યા છે.”

“બસ ત્યારે !” કુંવર બોલ્યા, “મારા હાથ કયાં અમથા અમથા ખાજવે છે ? બાકી, મારા ભાઈયુંને માથે હાથ પડે એટલે તો મારે મરવું જ જોવે ને, વીકાભાઈ !”

હનુભાઈ છાશું પીવા રોકાયા. જ્યાં કસૂંબો લિયે છે ત્યાં પાછળથી વાવડ સાંભળીને એમના ભાઈ ફ્રેસંગ ફોજ લઈને આવી પહોરચા. એણે જોયું તો કુંવર વીકાભાઈની સાથે શાંતિથી કસૂંબો ધોળે છે ! ફ્રેસંગ ન રહી શક્યા. એણે ત્રાડ નાખી : “એ કુંવર ! અટાણેય કસૂંબાનો સવાદ રહી ગયો કે ? આ ચારણ તને ગોવાળિયા બેઠો નહિ થાવા આપે ! હું જાણું છું.” એમ કહીને એણે તો ધોડાં વાજોવાજ મારી મૂક્યાં. હનુભાઈએ સાદ કર્યો :

“એ ભાઈ ! ઊભો રહે, જરા સમજુ લે ! હું આવું છું.”

પણ ફ્રેસંગ તો ભડભડતી આગ જેવો ચાલ્યો ગયો.

1.

* કેટલાક એમ કહે છે કે , આથી ઊભાં , ફ્રેસંગના વાર્યા હનુભાઈ જ નહોંતા રહ્યા.

હાથમાં અંજલિ ભરી હતી તે ભૌય પર ટોળીને

હનુભાઈ બે હાથ જોડી ઊભા થયા. બોલ્યા :

“બસ. વીકાભાઈ ! હવે હું નહિ જાઉં તો ફ્રેસંગના કટકા જોવા પડશે. હું જાણું છું કે એ આખાબોલો સખણો નાહિ રહે. મારા નસીબમાં આજ કસૂંબો નથી, ભાઈ ! મારો વછેરો લાવો !”

માણસ વછેરો છોડવા ગયો ત્યાં વછેરાએ બટકું ભરીને એની આંગળીએ લોહી કાઢ્યું. કહે : “કુંવર ! લોહી – ?”

“બસ વીકાભાઈ ! હું જાણું છું, આજ મારે માથે કાળ ભમે છે. પણ હવે હું છટકીને કયાં જાઉ ? હવે તો હરિ કરે તે ખરી !”

ચડીને હનુભાઈ ચાલ્યા, પહોરચા. ટોર બધાં નેરામાં ઊભાં છે. ગોવાળિયા કસૂંબા ઘૂંઠે છે. ફ્રેસંગ પણ પહોરચા છે. હનુભાઈને જોતાં જ ગોવાળિયા બોલ્યા : “ભલે આવ્યા, કુંવર ! કાનેકાન ગણીને લઈ જાઓ. તમારી ઉપર અમારો હાથ ન હોય.”

માલને વાળીને ફ્રેસંગ પોતાનાં માણસો સાથે વળી નીકળયા. હનુભાઈ એકલા જ કસૂંબા લેવા રોકાયા. હજુ જણે કાળ એને ગોતતો હોય એવું કુંવરને લાગે છે. એને માથે માથું ડોલે છે.

જેઠા ગોવાળિયાએ પોતાના હાથની અંજલિ ભરી છે. હનુભાઈએ પણ પોતાના હાથમાં કસૂંબો લીધો છે. બેય જણ સામસામા “અરે, વધુ પડતું ! મરી જાઉં બા !” – એમ બોલી રહ્યા છે. એમાં હનુભાઈએ વેણ કાઢી લીધું : “ હે ખૂટલ કાઢો !”

“હશે બા ! ગઈ ગુજરી !” જેઠો બોલ્યો. વળી થોડી વારે હનુભાઈએ વેણ કાદ્યું : “કાઠીનો તે વિશ્વાસ હોય, બા ? કસૂંબો હવે કઈ હોશે પીવો ? ખૂટલ કાઠી!”

“પત્યુ, બા ! હવે એ વાત ન સંભારો !”

પણ જ્યાં ત્વીજી વાર કુંવરના મૌમાંથી ‘કાઠી ખૂટલ’ એવો ઉરચાર નીકળ્યો, ત્યારે મેરામ ગોવાળિયાએ જેઠાના હાથને થપાટ મારી અંજલિ ઉડાડી નાખી અને કદ્યું : “બાપુ, સાંભળતા નથી ? કઈ વારનો જે ‘ખૂટલ ! ખૂટલ !’ કદ્યે જ જાય છે એને વળી કસૂંબા કેવા ? ઊઠો, બાળો એનું મોઢું !”

હનુભાઈ બોલ્યા : “મેરામભાઈ ! તું સાચું કહે છે; મને મારો કાળ આ બધું બોલાવે છે. આજ તો મારેય રમત રમી નાખવી છે. ઊઠ ! ઊઠ ! સાત વાર કહું છું કે, કાઠી ખૂટલ ! હવે ઊઠ છ કે, નહિ !”

બેય જુવાનો ધોડે ચઢ્યા. બેય જણાએ ધોડાં ફૂંડાળે નાખ્યાં : આગળ મેરામ ને વાંસે કુંવર; બીજા બધાય બેઠા બેઠા જુએ છે. કુંવર હમણાં મેરામને ઝપટાં લેશો કે લીધો, લેશો કે લીધો એવી વેળા આવી પહોંચી છે. ભાલાં ખરા બપોરના સૂરજને સામે જવાબ દઈ રહ્યાં છે. આસપાસની ધારો સામા હોકારા કરી રહી છે. ધોડાની કારમી હણાહણાટી અને શાત્રુઓના કોપકારી પડકારાએ બે ઘડી પહેલાંના દોસ્તીના રથળને રણક્ષેત્ર બનાવી મેલ્યું છે.

મેરામને માથે ભાલો ઝીકવાની જરાક વાર હતી ત્યારે ચેતીને જેઠો બોલ્યો : “એ કુંવર ! છોકરાની સાથે ? લાજતો નથી ?”

“આ લે ત્યારે ભાયડાની સાથે.” એમ કહીને કુંવરે ધોડે ચડેલા જેઠાનો પીછો લીધો. આગળ જેઠો, વચ્ચાં કુંવર, પાછળ મેરામ : દુશમનાવટ જાગી ગઈ, મિત્રતા ભુલાઈ ગઈ. બીજા કાઠીઓ પણ ત્રાટક્યા. હનુભાઈનો ભાલો જ્યાં જ્યાં પડ્યો ત્યાં ત્યાં એણે ધરતીની સાથે જડતર કરી દીધું. પણ એક અભિમન્યુને સાત જણાએ ગૂડ્યો, તેમ આખરે કાઠીઓએ એક હનુને ટાળી દીધો. મરતાં મરતાં કુંવરે આંખોની પાંપણોને પલકારે દોસ્તોને છેલ્લા રામરામ કીધા. કાઠીઓએ કુંવરના મૌમાં અંજલિ ભરીને પાણી રેડ્યું. હનુભાઈના મરશિયા જોડાણા :

કાલીરે સર કુંબ કેતા દી ?

ખત્રવટ ન છોડતો ખનુ,

રાજે વરસ, ત્રીસ લગ રાખ્યો,

હોળીયો, નાળોર હનુ.

કાલીદેલી નારીને માથે પાણીનો ઘડો કેટલા દિવસ સાજો રહે ? એમ હનુમાઈના ધડ ઉપર માથું પણ કેટલો વખત ટકી શકે ? ત્રીસ વરસ સુધી હનુમાઈને ભગવાને જીવતો રાખ્યો તે તો હોળીનું નાખિયેર બનવાને માટે જ.

**અધપતિયાં હૃતો મન આજો,
સૂરા વરસ ના જીવે સાઠ,
લોટે લીટ મરે લાખાણી,
ગોયલ તણી પટોળે ગાંઠ.**

શૂરવીરો કાંઈ સાઠ સાઠ વરસ સુધી જીવે ? એને તો જુવાનીમાં જ મોત શોભે. લાખાજુનો દીકરો હનુમાઈ તો હમેશાં લોટામાં લીટી જેવો નિશ્ચય કરીને જ મરે; એ લીટો જેમ ન ભૂસાય, તેમ હનુમાઈની પ્રતિફાન પણ કદી ન લોપાય, ગોહિલોની પ્રતિફાન તો પટોળાંની ગાંઠ જેવી, એ કાપડગાંઠ જેમ ન છૂટે તેમ ગોહિલોની પ્રતિફાન પણ ન તૂટે.

**બકે હનુ એમ કર બોલ્યો,
અવળા પગ બરળ કેમ આજ ?
જનારા પગ લંગાર જડાણા,
(મારે) લાઢી તણા તખતરી લાજ,**

તાડૂકીને હનુમાઈ દુઃમનોની સામે બોલ્યો કે હું પાછો પગ કેવી રીતે માંડી શકું ? હું તો જૂનાગઢ જેવો અટંકી રાજનો ભાણેજ થાં. મારા પગમાં મોસાળની કીર્તિરૂપ બેડીઓ જડાઈ ગઈ છે. અને બીજુ બાજુથી લાઢીના તખતની આબરળ મને રોકે છે. ધીગાણાથી હું હલીયલી ન શકું.

**હનુમાઈના મૃત્યુ વિષેનું આ લોકરચિત કથાગીત (“બેલડ”)
મળી આવ્યું છે; તે રાસડા તરીકે સ્ત્રીઓ ગાય છે:**

રંગા તે રંગા રૂપાના બાજોઈ જો ને,
સાવ રે સોનાનાં સોળે સોગાં હો રાજ !

હનુ ફલેસંગ માડીજાયા વીરા જો ને,
બેન ભડીને બેઠા રમવા હો રાજ !

રમ્યા તે રમ્યા બાજુયું બે-યાર જો ને,
રાયકો આવ્યો ખીજડિયા ગામનો હો રાજ !

વારયું તે વારયું ખીજડિયાનું ધણ જો ને,

જેઠે ગોવાળિયે ધણ વાળિયાં હો રાજ !

કુંવરને કાંઈ ચટકે ચડી ચીસ જો ને,

પાસા પછાડી કુંવર ઊઠિયા હો રાજ !

ઘોડારમાંથી રોગી ઘોડી છોડી જો ને,

ખીતીએથી લીધાં મશરૂ મોળિયાં રે હો રાજ !

રાણીજુને મેડીએ થિયાં જાણ જો ને,

ફાળું પડી છે રાણીજુના પેટમાં હો રાજ !

દરોડી થોભી ઘોડીલાની વાગ જો ને,

આજે ધાત્યું છે રાજને માથકે હો રાજ !

ઘેલા તે રાણી, ઘેલડિયાં શાં બોલો જો ને,

વેરી વળાવી હમણાં આવશું હો રાજ !

મેડી ઊતરતાં લપટાયો ડાબે પગ જો ને,

માઢે શુકને તે રાજા નો ચડો હો રાજ !

1.

૧. સાંઘણી-સવાર.

2.

૨. પાધડી.

3.

૩. દોડી.

ઓશાર્દિયું માં આડી ઊતરી મંજાર જો ને,

ઘોડીએ ચડતાં પડિયાં મશરૂ મોળિયાં હો રાજ !

વારે તે વારે હનુભાનાં માત જો ને,

અવળે અપશુકને કુંવર નો ચડો હો રાજ !

માતા મારાં, કાંઈ ન કરીએ સોસ જો ને,

વેરી વળાવી હમણાં આવશું હો રાજ !

ડેલી જાતાં મળી કાનુંડી કુંભારણ જો ને,

હાથમાં તરંબડી એને છાશની હો રાજ !

વારે તે વારે લીબડા ગામનાં લોક જો ને,

માઠ શુકને રે રાજ મા ચડો હો રાજ !

ઘેલાં તે લોકો, ઘેલડિયાં શાં બોલો જો ને,

બેટી વળાવી હમણાં આવશું હો રાજ !

સીમાડે જાતાં ઊતર્યાં આડા સાપ જો ને,

ફોજું માં આયરડા એમ બોલિયા હો રાજ !

અપશુકનનો ન મળે રાજા પાર જો ને,

વાર્યા કરો તો વળો પાછલા હો રાજ !

હું હનુ ભૈ રણજાયો રજપૂત જો ને,

હનુ ચઢ્યો તે પાછો ઓ ફરે હો રાજ !

વારનાં દોડાં મારગે ચાલ્યાં જાય જો ને,

આડબીડ હાલે હનુભાની રોગડી હો રાજ !

આકડિયામાં ચારણને થાય જાણ જો ને,

વીકોભૈ ચારણ આડા આખિયા હો રાજ !

કુંવર તમે ચારણનો કરજો તોલ જો ને,

કસુંબા પીને તે રાજ સંચરો હો રાજ !

1.

૧. રોકે

2.

૨. શોચ

3.

૩. દેગડી

નથી ગટવા કસુંબાનાં ટાણાં જો ને,

જાવા દિયે વીકાલૈ તમે આ સમે હો રાજ !

પરાણે કંઈ ઊતર્યા પલાણ જો ને,

દેડિયા કસુંભા તેણે કાઢિયા હો રાજ !

આવ્યાં આવ્યાં વીકાબૈની માડી જો ને,

આવી પૂછે છે એક વાતડી હો રાજ !

મારાં વાર્યા કરે તમે રોજ જો ને,

મારે વીકાબૈ ધણ લે આવશે હો રાજ !

તમે કુંવર ઘડીક ધીરા થાવ જો ને,

ધણ રે વાળી વાકોબૈ આવશે હો રાજ !

આઈ મા તમને લળી લાગું પાય જો ને,

ઘડીયે ખોટી કરો મા આ સમે હો રાજ !

લાજે મારાં સિંહણ કેરાં દૂધ જો ને,

લાજે ગોહેલ ગંગાજળ ઊજળો હો રાજ !

હું હનુમૈ રણુજયો રજપૂત જો ને,

જુદ્ધે ચઢ્યો તે પાછો નો ફરે હો રાજ !

ત્યાંથી હનુમાઈએ રોગી ઘોડી છોડી જો ને,

જેદે ગોવાળિયો પડકાટિયો હો રાજ !

જેઠિયો કંઈ લળીને લાગે પાય જો ને,

માફ કરો હનુમૈ આ સમે હો રાજ !

તરણ ગાઉને તરબેટે ધણ લાવ્યો જો ને,

હવે વાતુંથે નહિ ઊગરો હો રાજ !

તરવાર્યું નાં બંધાણાં તોરણ જો ને,

ભાલાં ભળકે હનુમાના હાથમાં હે રાજ !

લડે લડે કાઠીડો રજપૂત જો ને,

લડે હનુમા કુંવર વાંકડા હો રાજ !

પાછળ આવી કરેલો પડકારો જો ને,

ફલેશંગે આવા જુદ્ધ જમાવિયાં હો રાજ !

મરાણા કાંઈ હનુ ફલેશંગ વીર જો ને,

રણમાં પડ્યા ફલેશંગ વાંકડા હો રાજ !

મરાણા કાંઈ આયરડા દશબાર જો ને,

લીબડાધણી પડ્યા રણચોકમાં હો રાજ !

રાએ રાએ લીબડા ગામનાં લોક જો ને, -

હાટે રાએ રે હાટ વાણિયા હો રાજ !

દાસિયું કાંઈ રાએ છે દરબાર જો ને,

રાણિયું રાએ રે રંગમોલમાં હો રાજ !

આથમિયે કાંઈ લીબડા ગામને ભાણ જો ને,

મીઠોળ સોતા ફલેશંગ મારિયા હો રાજ !

૧૫

ભાઈ !

જાં બા ગામની એ આચરાણી હતી. આચરાણીને માથે બહુ વસમી વેળા આવી પડી. આચર મર્દી ગયા, અને દેશમાં દુકાળ પડ્યો. રાબ વિના છોકરાં રીડિયારમણ કરવા મંડ્યાં. દુખિયારી બાઈના મનમાં પોતાના ભાઈની એક જ ઓથ રહી હતી. પાડોશીને બે હાથ જોડી વિનવણી કરી : “બાપુ, બે દિવસ મારાં ગભરાડાંને ટીપું ટીપું રાબ પાજો, ત્યાં હું મારા ભાઈને ઘેર આંઠો જઈને આવતી રહું છું.”

મિતિયાળા ગામમાં પોતાનો સગો ભાઈ રહે છે. ખાંબેથી પોતે હોશે હોશે મિતિયાળે ગઈ. ઘરના બારણામાં જ ભાઈને ઊભેલો ભાઈયો, પણ ભાઈને તે કળજુગો ઘેરી લીધો હતો.

“આ લેણિયાત કચાંથી આવી?” એટલું બોલીને આચર ઘરમાં પેસી ગયો. પાછળી છીડીએ થઈને એણે પલાયન કર્યું. બહેને આધેથી ભાઈને ભાગતો ભાઈયો કે એના પગ ભારે થઈ ગયા. તોચ દુખની મારી બહેન પિયરની ઓસરીએ પહોંચી. ભોજાઈ એ પણ મોમાંથી “આવો” એટલું ન કર્યું. નેવાં ઝાલીને નણંદ ઊભી રહી. એણે ભાબીને પૂછ્યું :

“ભાબી ! મારો ભાઈ કચાં ગયો ?”

“તમારા ભાઈ તો કાલ્યુંના ગામતરે ગયા છે.”

ધરતી મારગ આપે તો સમાઈ જાવાનું બહેનને મન થયું. એણે નિસાસો મૂક્યો. એ પાછી વળી ગઈ. ભાબી કહે : “ રોટલા ખાવા તો રોકાઓ.”

“ભાબી! હસીને જો સોમલ દીધું હોત તોચ પી જાત.” એટલું કહીને બહેન તો મુંગી મુંગી ચાલી નીકળી. પણ એની આંખમાં શ્રાવણ ને ભાદરવો વરસવા માંડ્યો. બોર બોર જેવાં પાણીડાં પાડતી ચાલી જાય છે. ઝાંપા બહાર ઢેટવાડો છે. માથે લીબડાની ઘટા ઝલુંબી રહી છે ને છીક આવે એવા ચોખખાકૂલ ઓરડાની લીપેલી ઓસરીએ જરૂર ડીલવાળો જોગડો ઢેટ બેઠો બેઠો હોકો પીએ છે. જોગડો બાઈને નાની હતી ત્યારથી એણખતો હતો. બહેનને જોતાં જ હરખમાં આવી જઈને રસ્તા ઉપર આડો ફર્યો; પૂછ્યું :

“કાં, બાપ, આમ રોતી કાં જા ?”

“જોગડા ભાઈ ! મારે માથે દુઃખના કુંગરા થયા છે; પણ દુઃખ મને રોવરાવતું નથી, મારો માનો જાયો ભાઈ મને દેખીને મોટું સંતાડે છે, ઈ વાતનું મને રોવું આવે છે.”

“અરે, ગાંડી, એમાં શું રોવા બેઠી ? હુંય તારો ભાઈ છું ના ! ઊઠ, હાલ્ય મારી સાથે.”

જોગડો એ ભાઈને જુભની બહેન કહી અંદર લઈ ગયો. એક કળશી જુવાર લઈને ગાડું ભર્યું; રોકડી ખરચી આપી, પોતાના છોકરાને કદયું : “બેટા, કુઈને લઈને ખાંબે મૂકી આવ્ય, અને આ દાણા કુઈને ધોર ઉઠારી મેલજે.”

ગાડું જોડીને છોકરો કુઈની સાથે ચાલ્યો. વિધવા આચરાણી પોતાના મનમાં આ સંસારનાં સાચજૂઠ ઉપર વિચાર કરતી ચાલી ગઈ. તે દિવસથી જાણે એને પોતાનો ખોવાઈ ગયેલો માજાયો મળ્યો. અંતરમાંથી સંસારનાં ઝેર ઊતરી ગયાં. બહેન ગયા પછી જોગડાની બાયડી આવીને બોલી : “ભગત, મને લાગે છે કે તમારે ને મારે છેટું પડી જાશો.”

“કેમ ?”

“જુઓ, ભગત ! છોકરો જો ખરેખર તમારા જ લોહીનો હશે, તો તે ગાડું ને બળદ એની કુઈને આપીને આવશે; અને જો મારી જાતમાં કંઈ ફેરફાર હશે તો ગાડું-બળદ પાછાં લાવશે.”

“અરે, મૂરખી ! એવા તે વદાડ હોય ! એ છોકરં, બાપડો એવી વાતમાં શું સમજે ? એ તો મોટેરાંએ કદયું હોય એટલું જ કરે ને ? અને આપણે કોઈ દી કચાં શીખવ્યું છે કે કદયું છે ?”

“ભગત, જો શીખવવું કે કહેવું પડે, તો પછી નવ મહિના ભાર વેંટાર્યો તેનું મા'તમ શું ?”

બીજે દિવસે છોકરો હાથમાં એકલી રાશ ઉલાળતો ઉલાળતો ધેર આવ્યો. સાંભળીને પૂછ્યું : “બેટા ! ગાડું-બળદ કચાં ?”

“કુઈને દીધાં.”

“કાં ?”

“બાપા, તમે એના ભાઈ થઈને એને કાપડું દીધું અને હું કુઈને કુઈયાં ન આપી આવું ?”

મા બોલી : “રંગ છે, બેટા ! હવે ભગતનો દીકરો સાચો !”

જે ભુજાએ જોગડે દાન દીધાં, તે જ ભુજામાં એક વાર એણે તલવારને રમાડી. તે દિવસ ભિતિયાળામાં એભલ વાળાની ગાડી હતી. દુશ્મનોની ફોજે એક દિવસ

મિતિથાળું દોર્યું અને જોગડો રણ ખેલવા ચઢ્યો. મરવાની

આગલી રાતે એની બાયડીએ કેવા કાલાવાલા કર્યા !

સારસ સાજુ રાત, વલખે વલખે વાલમ જ્યું,

રહોને આજુ રાત, (અમારી) જોડ વણોડો મા, જોગડા !

જોગડા, તું સારસી (ચકરવાડી) પંખણી જેમ આખી રાત પોતાના નરને નદીને સામે કાંઠે સાદ કરતી કરતી ઝૂરી ઝૂરીને રાત કાઢે, તેમ મારી ગતિ કાં કરો ? આજની રાત તો રહો ! આપણી જોડી કાં તોડો ?

પણ જોગડાને તો સહુની મોખરે મરવું હતું – એ કેમ રોકાય ? ધીગાણું કરીને સહુથી પહેલું એણે પોતાનું લોહી પોતાની જનમભોમને ઝંપે છાંટ્યું.

ખાંભામાં જોગડાની જુભની કીધેલી આચર બહેન ખોરડાના કરા ઉપર નિસરણી માંડીને ગાર કરતી હતી. ત્યાં કોઈએ ખબર આપ્યા : “તારો ધરમનો માનેલો વીર જોગડો ધીગાણામાં કામ આવ્યો.”

સાંભળીને બાઈ એ નિસરણીની ટોચથી પોતાના શરીરને ધા કર્યો, ધબ દેતી નીચે પડી; માથું ટાંકીને મરશિયા માંડ્યા. માનવીની ને પશુની છાતી બેદાય તેવા મરશિયા એના મીઠા ગળામાંથી ગળી ગળીને નીકળવા લાગ્યા :

વણકર અને વણાર, નાતે પણ નેડો નહિ,

(પણ) ગણને ચોંં ગજમાર , તારી જાત ન પૂછું જોગડા !

બાઈ જોગડા, તું લૂગડાં વણવાનું કામ કરનારો ટેટ હતો અને હું તો વણાર શાખની આયરાણી છું, નાતજાતના હિંસાબે તો આપણી વરયે કાંઈએ સંબંધ નથી, પણ હું તારી હલકી જાત સામે શું જોઉ ? હું તો તારી ખાનદાનીને રડું છું, હે હાથીઓના હણનારા જોક્ધા !

આયરાણી ગાતી ગાતી રાતે પાણીએ રોવા લાગી. એના વિલાપના સૂર સાંભળી સાંભળીને માણસો ખાતાં ખાતાં બેઠાં થઈ ગયાં; જોગડો બધાયને પોતાના બાઈ જેવો લાગ્યો. આયરાણીએ જોગડાના ધીગાણાની કલ્પના કરી.

રાંપીનો રાખણહાર, કલબાં લે વેત્રણ કિયા,

વીજળી તણો વિચાર, તેં કિ જાણ્યો જોગડા !

હે વીરા જોગડા, તું તો રાંપી લઈને મરેલા ઠોરનાં ચામડાં ચીરવામાં કુશળ કહેવાય. એને બદલે તેં તલવાર લઈને શત્રુઓને ચીરી નાખ્યા. તને તલવાર વાપરવાની યુક્તિ આપેથાપ કચાંથી સૂજી ગઈ ?

વિલાપ આગળ વદે છે, નવી કલ્પનાઓ ઊગે છે. હૈયામાં જાણે હરિ જાગે છે:

આગે છેલ્લી ઊઠતો, પે'લી ઊદ્ધ્યો પાંત,
બૂંપાંમાં પડી જ્વાંત, જમણ અભડાવ્યું જોગડા !

હે જોગડા ભાઈ, તું તો ટેટ. જમણમાં તારે તો હમેશાં સહુથી છેલ્લે બેસવાનો વારો આવે, પરંતુ આ જુદ્ધરૂપી જમણમાં તું તો પહેલી જ પંગતમાં બેસી ગયો. સહુથી પહેલવહેલો ટ્રાટકીને મર્યો. તે તો બીજા ભૂપતિઓનું ભોજન અભડાવી માર્યું, એટલે કે તેઓની કીર્તિને જાંખી પાડી.

આગળ કટક ઓરતો, કોલું આગ કરે,
એભલ કાંડિ ઓરે, (હવે) જાંગી ભાગ્યો જોગડા !

હે એભલ વાળા દરબાર, તારા સૈન્યરૂપી ચિયોડામાં તું અત્યાર સુધી તો શાંદારોરૂપી શેરડીના સાંઠાને ઓરતો હતો, પણ હવે તું શી રીતે એ ચિયોડામાં શેરડી ઓરીશ ? કેમ કે એ ચીયોડાની જંઘરૂપી જે જોગડો, તે તો ભાંગી ગયેલ છે. ચિયોડો ફરશે જ શી રીતે ?

શંકરને જડિયું નહિ, માથું ખળાં માંય,
તલ તલ અપસર તાચ, જે જધ માર્યે જોગડા!

1.

* આ વિષે બે મત છે ; કોઈ કહે છે કે જે ટેટ ચાંપરાજ વાળાની સાથે રહી જેતપુર બાદશાહની ફોજ સામે મર્યો તેનું નામ જોગડો.(જુએ “ રસધાર ” ભા. ૧ , “ ચાંપરાજ વાળો. ”) બીજો મત એમ છે કે , ચાંપરાજ વાળાનો સાથી ટેટ નહોતો , ઝાંપડો હતો. જોગડો ટેટ તો બિતિયાળે સાત એભલની માંહેલાં એભલની સાથે થયો અને શાંદાની ફોજ સામે મરાયો.

શંકરની ઘણીય દરદી હતી કે તારા જેવા વીરનું માથું લઈ પોતાની રૂંટમાળામાં પરોવી લેવું. પણ એને એ માથું યુદ્ધક્ષેત્રમાં હાથમાં જ ન આવ્યું, કેમ કે એને વરવા તો એટલી બધી અપસરાઓ ઊતરી હતી કે એ બિચારીઓને એના શરીરનો તલ તલ જેટલો ટુકડો વહેંચી લેવો પડ્યો.

મુંધા માલ મળ્યો, સુંધા સાટવીએ નહિ,
ઝુંદ્યાં કોણ ખમે, જાત વન્યાના જોગડા !

હે ભાઈ જોગડા, ડાદ્યા હોઈએ તો તો જયાં સુધી મોઢી ચીજ આપણાથી લઈ શકાય ત્યાં સુધી સોઢી ન લઈએ, કારણ કે જાતવંત વરસ્તુ હોય તે જ આપણો ભાર ખમી જાણો. તકલાદી હોય તે આપણી ભીસ કેવી રીતે સહી શકે ? એવી જ રીતે, તારે ને મારે થયું. મારો સગો ભાઈ ભલે સોઢો એટલે સુલભ હતો પણ ખાનદાન નહોતો, તેથી મારો

ભાર ન વેંટારી શકયો. અને તું પરનાતીલો હતો – અરે દેટ હતો, છતાંચ જાતવંત હોવાથી તે મને બરાબર કટોકટીને ટાણે ઉગારી.

આચરાણીએ એના વીરને સંભારી સંભારી આંખોનાં આંસુ અને હૈયાના મરશિયા ઠાલવ્યે જ રાખ્યા. એની આંખોના પોપચા કૂલી ગયાં. એનું જગત ઉજ્જવ થઈ ગયું.

૧૬

કાનિયો ઝંપડો

મ હારાજને આથમવાનું ટાણું થતું હતું. તે વખતે સીમાંથી રખોલિયાએ હંફતાં હંફતાં આવી સુદામડા ગામે વાવડ દીધા કે સીમાડે ખેપટ ઊડતી આવે છે. માળિયાના મિયાણાનું પાળ એકસામટી સો સો બંદૂકો સાથે સુદામડા ભાંગવા ચાલ્યું આવે છે.

સાંભળીને દરબાર શાદૂળ ખવડના માથામાં ચસકો નીકળી ગયો. આજ એને પોતાની આબરૂ ધૂળ મળવાનું ટાણું આવ્યું લાગ્યું. એના તમામ કાઠીઓ ગામતરે ગયા હતા. ગામમાં ઘરડાં-બુઢા વિના કોઈ લડનારો ન મળે. હથિયાર હતાં નહિં, તેમ હથિયાર બાંધી જાણે તેવી વસ્તીયે નહોતી. ઘડીક વાર તો લમણે હાથ દઈને શાદૂળ ખવડ બેસી રદયા.

‘પાળ આવે છે ! મિયાણાનું મોટું પાળ આવે છે !’ એવા પોકાર આખા સુદામડામાં પડી ગયો, અને એ પોકાર સાંભળ્યા બેળા તો લોકો ઘરમાંથી ઘમાકા દેતાં બહાર આવ્યાં. કાઠિયાણીઓ સાંબેલાં લઈ લઈને ઉંબરે ઊભી રહી. છોકરાં તો પા’ણાની ટગાલી કરી શત્રુઓની સામે ધીગાણું મચાવવા ટોળે વણ્યાં.

કોઈએ કદયું કે, “બાપુ મૂંગાઈને બેઠા છે : હથિયાર નથી, માણસ નથી, ગામ લૂંટાશે. બાઈયુંને માથે તરકડાઓના હાથ પડશે. એટલે બાપુ તલવાર ખાઈને મરશે !”

“અરે માર્યા ! માર્યા ! અમે શું ચૂડિયું પે’રી છે ?” નાનાં નાનાં ટાબરિયાં અને ખોખડધજ બુઢા બોલી ઉધ્યાં. “અને અમે ચૂડલિયુંની પે’રનારિયું શું તાણી કાઠેલ છીએ તે એમ અમારે માથે પારકા હાથ પડવા દેશું ? અમારો ચૂડલો જેને માથે ઝીકશું એની ખોપરીનાં કાચલાં નહિં ઊડી જાય ? જાવ, બાપુ પાસે, અને એને હરમત આપો.”

વસ્તીના જે દસ-વીસ માણસો હતા તે શાદૂળ ખવડની ડેલીએ ગયા; જઈને હોકારા કરી ઊઠ્યા કે, “એ આપા શાદૂળ ! એલા શાદૂળો થઈને આમ કચારનો વિચાર શું કરછ ? અમારાં ખોળિયામાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી બાપડા મિયાણા શું સુદામડાનો ઝાંપો વળોટી શકે ? અરે, હથિયાર બાંધ્ય. તારા ગામની બાચડિયું કછોટા વાળીને ઊભી થઈ ગઈ છે.”

ત્યાં એક વાધરણ બોલી : “અરે બાપ શાદૂળ ખવડ ! અમે બધાંય તો સુદામડાનાં ધણી છયે. તે દી લાખા કરપડાએ નીભણી નદીને કાંઠે ગામ બધાંને શું નહોતું કદયું કે, ‘સુદામડા તો સમે માથે !’ તે દીથી આખી વસ્તી ગામની સરખી

ભાગીદાર થઈ છે. તારી ડેલી અને અમારા કૂબા વરચે ફરક નથી રહ્યો. સુદામડાને માથે માથાં જાય તોય શું ? ધણી છુંયે !”

‘હા ! હા ! અમે બધાં સુદામડાનાં સરખે ભાગે ધણી છીએ.’ – અમ આખી વસ્તી ગરજુ ઉઠી.

સંવત ૧૮૦૬ની અંદર આખું ગામ એક શાત્રુ સામે લડ્યું હતું. તે દિવસ થી જ ‘સમે માથે સુદામડા’ ના કરાર થયેલા. એટલે કે આખી વસ્તીને સરખે ભાગે ગામની જમીનની વહેંચણી થઈ હતી તે વાત ગામની વાધરણ પણ નહોતી વીસરી.

એક ઝાંપડો પણ એ વખતે ત્યાં ઊભો હતો. ‘એલા, છેટો રે ! છેટો રે !’ અમ સહુ એને હુડકારતાં હતાં, ત્યાં તો એની સામે આંગળી ચીધીને એની વહુ કહેવા લાગી: “અને એ શાદુળ બાપુ ! આ મારો ધણી કાનિયો તમને શુરાતન ચડાવવા ભૂંગિયો વગાડશે. એ એ સુદામડાનો ભાગીદાર છે. અને રોયા ! સુદામડા સારુ જો તું આજ મરીશ નહિ ને, તો હું તને ઘરમાં નહિ ગરવા દંડિ !”

ઝાંપડો હસ્યો, કાંઈ બોલ્યો નહિ, પણ ગળામાં કોટી જેવડો ટોલ ટાંગીને પોતાના રાઠોડી હાથ વડે તરદાયો વગાડવા મંડ્યો. એની જોરાવર દાંડી પડી, એટલે જાણે કે આસમાન ગુંજવા લાગ્યું. એનું નામ કાનિયો ઝાંપડો.

“એલા, ગાડાં લાવો, ઝટ ગાડાં બેળાં કરો.” એવી હાકલ પડી. કાનિયાને તરદાયે કાયરને છાબડે પણ હરિ આવ્યા.

હડેડાટ કરતાં ગાડાં આવી પહોરયાં. ધબાધબ ગામના ઝાંપા બંધ થયા, અને ઝાંપા આડાં આખા ગામનાં ગાડાં ઢાંસી દીધાં. એની આડા દસ દસ માણસો તલવાર લઈને ઊભા રહ્યા. ઝાલર ટાણું થઈ ગયું. ગામનો બાવો દ્યાન ધરીને ઠાકર મા’રાજની આરતી ઉતારવા મંડ્યો. પાંચ શેર પિતળની એ ઊજળી આરતીમાંથી દસ દસ જ્યોતના ઝંગોટ ઠાકર મા’રાજના મોટા પર રમવા મંડ્યા. ટપૂર્ડિયાં છોકરાં હાંફતાં હાંફતાં એ ચોરાના તોતિંગ નગારા ઉપર ડાંડીના ધા દેવા લાગ્યાં. અને બીજુ બાજુ ઝાંપા બહાર આછા આછા અંધારામાં નીભણી નદીને કાંઢે દુશ્મનોની બંદૂકની જમગરીઓ ઝબૂકવા માંડી.

ઓલી વાધરણનો કૂબો બરાબર ઝાંપાને પડખે જ હતો. એના ઘરમાં શિકાર કરવાની બંદૂકમાં દાઢુગોળી ધરબીને જમગરી ઝેગવી વાધરણે પોતાના ધણીના હાથમાં દીધી અને કદ્યું : “એય રોયા ! તેતર ને સાંસલાં તો રોજ મારણ. તંઈ આજ એકાદ મોવડીને મારીને ગામનું ધણીપણું તો સાચું કરી દેખાડ્ય !”

વાધરીને ચાનક ચડી. હાથમાં બંદૂક લઈને ગાડાના ગૂડિયા વરચે ગોઠવાઈને એ બેસી ગયો. મિયાણા આવી પહોરયા. મોખરે એનો સરદાર લખો પાડેર ચાલ્યો આવતો

હતો. લખા પાડેરના હાથમાં જે જામગારી ઝગતી હતી તેના અજવાળામાં એની રાક્ષસી કાચા બરોબર ચોખ્ખી દેખાતી હતી. એને દેખતાં જ ફૂબાને ઓટે ઊભાં ઊભાં વાધરણે વાધરીને ચીસ પાડી:

“ એય પીટ્યા ! જોઈશું રિયો છો ? દે, દે, ઈ મોવડીના કપાળની ટીલડીમાં નોંધીને કર ભડાકો ! ને કાંચલા કરી નાખ્યા એની ખોપરીના. દે ઝટ, ચાર જુગ તારું નામ ડેશો.”

પણ વાધરીના હાથ કંપવા માંડ્યા. બંદૂક ફોડવાની એની છાતી ન ચાલી. માથે વીજળી પડી હોય એવો એ ત્યાં ને ત્યાં સજજડ થઈ ગયો. તે વખતે એક સુતાર હાથમાં હાથલો લઈને ઊભો હતો. કાનિયાએ તરદ્યાયા ટોલ પર ડાંડી નાખી, ત્યાં સુતારનું સત જાગી ગયું. એના મનમાં અજવાંજુ થઈ ગયું કે, ‘હાય હાય ! હુંચ સુદામડાનો સરખો ધણી ! અને આવો લાગ જાય !’

એણે દોટ દીધી. વાધરીના હાથમાંથી ઝૂંટવીને એણે બંદૂક ખબે ચડાવી લખા પાડેરના કપાળ સામે નોંધી, દાગી, અને હુકુકુકુ દેતી ગોળી છૂટતાં વાર જ લખાની ખાપરીમાં ‘ફડાક !’ અવાજ થયો. હરદ્વારના મેળામાં કોઈ જોરદાર હાથની થપાટ વાગતાં દૂબળા સાધુડાના હાથમાંથી સવાશેર ખીચડી સોતું રામપાતર ઊડી પડે તેમ લખાની ખાપરી ઊડી પડી. જુવતરમાં પહેલી જ વાર હાથમાં બંદૂક ઝાલનારા એ સુતારે રંગ રાખી દીધો.

અને પછી તો ‘દ્યો ! દ્યો !’ એમ દેકારો બોલ્યો. પાડેર પડ્યો અને અંધારામાં મિયાણા આકુળવ્યાકુળ થયા. મનમાં લાગ્યું કે ઝંપામાં કોણ જાણે કેટલા જોખ્ઝ બેઠા હશે. ગોકીરો પણ કાળા ગજબનો થઈ પડ્યો. પથરા છૂટ્યા. મિયાણાએની જામગારીઓ બંદૂકોના કાનમાં ચંપાવા લાગી. ભડાકા થયા. પણ ગોળીઓ ઠણણણ દેતી ગાડા સાથે ભટકાઈને બેંચે પડવા માંડી. તોય એ તો મિયાણાની બંદૂકો ! કંઈકને ઘાયલ કરીને લખા પાડેરની લાશ લેતા કે મિયાણા રવાના થયા.

ઝંપા ઉપર તો રંગ દાખી દીધો. પણ કાનિયો ટોલી ગોાતે છે કે, ‘આપો શાદૂળ કયાં ?’ ઝંપે કંકતા કંકતા જે ઘાયલો પડ્યા હતા તે કહે : “કાનિયા ! આપા શાદૂળને ગોત, એને બચાવજો.”

કાનિયો ટોલી ધણીને ગોતવા લાગ્યો.

હાથમાં ઉધાડી તલવાર લઈને આપો શાદૂળ ગઢની રંગે રંગે અંદરથી તપાસતા તપાસતા ચાલ્યા જાય છે. બીજું કોઈ આદમી એની પાસે નથી. એને ફડકો હતો કે કચાંક શત્રુઓ ગટ ઉપરથી ઠેકીને ગામમાં પેસી જાશે.

મિયાણા પણ બહારને રસ્તે બરાબર ગઢની રંગે રંગે ચાલ્યા જતા હતા, એવામાં તેઓએ ગઢની દીવાલમાં એક નાનકડું ગરનાળું દીઠું. લાગ જોઈને મિયાણા અંદર પેસવા લાગ્યા, અને પડખે હાડકાંનો એક મોટો નળો પડ્યો હતો, એ ઉપાડીને મિયાણાએ આપા શાદૂળને માથે ઝીકયો. મિયાણાના પ્રચંડ ધારે આપો શાદૂળ બેહોશ બનીને ધરતી ઉપર ટળી પડ્યા.

પણ ત્યાં તો ‘ ધડ ! ધડ ! ધડ ! ! ’ – એમ કોણ જાણો એકસામટી કેટલી તલવારના ઝાટકા મિયાણાઓને માથે તૂટી પડ્યા. ભૂતનાથના બેરવ જેવા કદાવર અને ખૂની મિયાણા, મોટા પહાડને માથેથી પથરા પડે તેમ ધરતી ઉપર પડવા લાગ્યા. આ કોની તલવારો ઝીક બોલાવે છે તે જોવા ઊંચી નજર કરવાનીયે વેળા નહોતી. ‘આ લે ! આ લે ! લેતો જા !’ – એમ ચસકા થાતા જાય છે ને તલવારના ઝાટકા પડતા જાય છે શતરૂઓનો સોથ વળી ગયો. સામસામી તલવારોની તાલી બોલી ગઈ પણ કોણ કોને મારે છે તેની અંધારે ગમ ન પડી. મિયાણા ભાગ્યા, અને ભાગ્યા તેટલા પણ દ્વારકાના જાત્રાળુની જેમ સુદામડાની જાત્રાનાં એદ્યાણ તરીકે તલવારના ઝાટકાની દ્વારકાછાપ લેતા ગયા.

એ છાપો દેનારી ભુજા કોની હતી? એ અંધારામાં કોણા, કેટલા જણા વારે આવી પહોરયા હતા ? બીજું કોઈ નહિ એકલો કાનિયો જ હતો. કાનિયો બાપુને ગોતતો હતો. બરાબર ટાણે એ આવી પહોરયો. બાપુનો બેહોશ દેહ પટકાઈને પડ્યો હતો. તેની જ કમરમાંથી કાનિયે તલવાર ખેંચી લીધી. અને અંધારામાં એની એકલી ભુજાએ પંદર પંદર ઝાટકા સામટા પડ્યા હોય એટલી ઝડપથી તલવાર આછટી. એણે એકલાએ દેકારો બોલાવ્યો. સુદામડાને સહુથી વધુ બચાવનાર એ કાનિયો હતો.

આપા શાદૂળની કળ ઊતરી, એણે આંખો ઉધાડી. પડખે જુએ ત્યાં પચીસ-પચીસ ધામાં કટકા થઈ ગયેલો કાનિયો પડ્યો છે.

“બાપુ ! સુદામડા – ” એટલું જ એ બોલી શકયો. પછી એના પ્રાણાનો દીવો ઓલવાઈ ગયો.

સવારે ચોરામાં ડાયરો ભરાણો. મરેલાઓને દેન દેવાની તૈયારી થતી હતી. બધી લાશો સામે પડી હતી. એ ટાણે માણસોનો અફ્સોસ ઉડાડવા માટે ગઢવીએ પોરસનાં વેણ કાઢ્યાં :

“ખમા ! ખમા તને, આપા શાદૂળ ! આજે તેં કાંઠિયાણીની કૂઝ ઉજાળી ! જોગમાયાએ સુદામડાનું નાક રાખ્યું. વાહ રણના ખેલણહાર !”

છોહડાં રણબડાં કે' એમ સાદો,

લોહ ઝડાકા બેસલડાં,

બડ ઊભે જાંપો બેળાયે,

(તો) બઠ છે જીવન એહ બડાં.

શાદૂળ ખવડ કહે છે : “ હે બળવાન જોક્કાઓ, હે તલવારોના સાધેલા નરો, તમે હાજર હો છતાં જો ગામના દરવાજામાં દુશ્મનો દાખલ થઈ જાય, તો એવા શુરવીરોનું જીવતર ધૂળ મળયું.”

૨

એમ મરદ લુણાઓત આખે,

સાણજો ગલ્લાં નરાં સરાં,

નર ઊભે બેળાય નીગરં,

તો નાનત છે એહ નરાં.

લુણા ખવડનો પુત્ર શાદૂળ કહે છે કે, “હે પુરુષો, સાંભળજો, કે જો મરદ ઊભો હોય છતાં ગામ લુંટાય, તો તો એવા મરદને લાંછન હજો.”

૩

વળગ્યા ગાંઠે માળિયાવાળા,

આટીપણારા ભરેલ મિંચા,

પાતે ચકચૂર થિયો પવાડે,

એમ કેક બડ ચકચૂર કિયા,

માળિયાવાળા મિયાણા લુંટારા, કે જે મરદાનગી ભરેલા હતા, તે સુદામડાના ગાઠ ઉપર તૂટી પડ્યા. એ વખતે બહાદુર શાદૂળ ખવડ મરણિયો બનન્યો અને બીજા કંઈકને એણે શુરાતન ચઢાવ્યાં.

૪

સાદે ગાઠ રાખ્યો સુદલપર,

દોખી તણો ન લાગે દાવ,

એમ કરી કસળે ઊગણિયો,

રંગ છે થાને, ખવડારાવ.

સુદામડાનો ગઠ શાદૂળ ખવડે એવી રીતે બચાવી દીધો. દુઃખનોને લાગ ફાટ્યો નહિ. એ રીતે શાદૂળ ખવડ, તુંયે ક્ષેમકુશળ ઉગરી ગયો. ખવડોના રાજા, રંગ છે તને.

પોતાના પરાકરમનું ગીત સાંભળી શાદૂળ ખવડે ઉદાસ મુખે ડોકું હલાવ્યું.

ચારણ પૂછે છે : “કાં, બાપ ! કાંઈ મોળું કદચ્યું ?”

“ગઠવા ! કવિની કવિતાએ આભડછેટથી બીતી હશે કે ?”

“કાંઈ સમજાણું નહિ, આપા શાદૂળ !”

“ગઠવા ! તમારા ગીતમાં મારો કાનિયો કચાં ? કાનિયાના નામ વિનાની કવિતાને હું શું કરું ?”

ચારણને બોંઠામણ આવ્યું. એણે ફરીથી સરસ્વતીને સાદ કર્યો. બે હાથ જોડીને એણે દિશાઓને વંદના દીધી, ત્યાં એની જુભમાંથી વેણ જરવા માંડ્યાં –

અડડ માળિયો કડડ સુદામડે અફળ્યો,

બુજ નગર વાતનો થિયો નામો,

કોડ અપસર તણા ચૂડલા કારણે,

ચુંડલાનો વાળતલ ગિયો સામો

માળિયાના મિયાણા સુદામડા ઉપર તૂટી પડ્યા, જાણે કે બુજ ભણી નગર વરચે ચુંઢ મંડાયું. એ વખતે રણક્ષેત્રમાં મરીને અપસરાઓને પરણવાના કોડથી એક ઝાડુ કાણાર ભંગી શત્રુઓ સામે ગયો.

વરતણિયા તણો નકે રીઓ વારીઓ,

ધદ્યુંયો પાળ ને ચંદ્યો ધોડે,’

ટોલના વગડાવતલ કેમ નવ ધડકીયા,

ટોલનો વગાડતલ ગિયો ધોડે.

પોતાની બાયડીનો વાર્યો પણ એ ન રદ્યો. લશકર તૈયાર થયું. પોતેય ધોડે ચંદ્યો, અને એની પાસે ટોલ વગડાવનારાઓ – શૂરવીરોને તો હજુ શૌર્ય ચટતું રદ્યું. ત્યાં તો ટોલ વગાડનાર પોતે જ રણધેલો બનીને દોડ્યો.

વીભડા તણાં દળ કરમડે વાઢીઅં,

સભાસર આટકે લોહી સૂકાં,

અપસરાં કારણે ઝાડકે આટકી,

જાંપડો પોળ વચ થિયો ઝૂકા.

શત્રુઓનાં ટોળાંને એણે તલવારથી કાપી નાખ્યાં. અપસરાઓને વરવાનો ઉત્સાહી એ કાનિયો બંગી લડીને આખરે શેરી વરચે મર્યા.

ભદ્રયા બે રખેહર જેતપર બોયરે,
વજાડી આગ ને, આગ વધકો,
રંગે ચદ્રયો ગામને, સામે કસળે રિયા,
એટલો કાનિયાનો મરણ અધકો.

અગાઉ પણ બે અછૂતો લડેલા હતા : એક જેતપુરમાં ચાંપરાજ વાળાના ચુંઝ વખતે ને બીજો બોંયરગાઠની લડાઈમાં. તે બદ્ધેએ પણ પોતાના ગામને ખાતર ખડ્યું વાપર્યા. પણ કાનિયાનું મરણ તો એથીયે અધિક છે, કેમ કે એક તો એણે ગામને વિજયનો રંગ ચડાવ્યો, ને વળી પોતાના માલિકને એણે ફુશળ રાખ્યા.

૧૭

ચમારને બોલે

વાં કાનેરના દરબારમાં આજ રંગરાગની છોળો ઊડે છે. ગઠમાં માણસો તો શું, પણ કૂતરાં-મીદાંયે ગુલતાનમાં ડોલે છે. ઓરડામાં વડારણોનાં ગીતો ગાજે છે અને દોઢીમાં શરણાઈઓ પરભાતિયાંના સૂર છેડીને વરરાજને મીઠી નીદરમાંથી જગાડે છે. દરબારના કુંવર પરણે છે. વાંકાનેરની વસ્તીને ઘેર સોનાનો સૂરજ ઊગ્યો છે.

આખું ગામ જયારે હરખમાં ગરકાવ હતું, ત્યારે એક માનવીના હૈયામાંથી અફ્સોસના નિસાસા નીકળી રદ્દ્યા છે. આખી રાત એણે પથારીમાં આળોટી આળોટીને વિતાવી છે : મટકુંયે નથી માર્યું. જાગીને મનમાં મનમાં ગાયા કર્યું છે કે –

વીરા, ચાંદલિયો ઊગ્યો ને હરણયું આથમી રે,
વીરા, કચાં લગણ જોઉં તમારી વાટ રે,
માનેરા વેળા વહી જશે રે.

ડેલીએ જરાક કોઈ ધોડા કે ગાડાનો સંચાર થાય ત્યાં તો આશાભરી ઊઠી ઊઠીને એણે ડેલીમાં નજર કર્યા કરી છે. પણ અત્યાર સુધી એ જેની વાટ જોતી હતી તે મહેમાનના કચાંયે વાવડ નથી.

એ શોકાતુર માનવી બીજું કોઈ નહિં, પણ વરરાજની ખુદ જનેતા છે. જેનું પેટ પરણાતું હોય એને અંતરે વળી હરખ કેવા ? એને તો કંઈક કંઈક રિસામણાનાં મનામણાં કરવાના હોય, સંભારી સંભારી સહુ સગાંવહાલાંને લગનમાં સોડાડવાનાં હોય.

એ બધું હોય, પણ વાંકાનેરના રાજકુંવરની માતાને હૈયે તો બીજુ વધુ અણીદાર બરછી ખટકતી હતી. રાજાજુ આવી આવીને એને મે'ણાં મારતા હતા : “કાં ! કહેતાં’તાં ને કુંવરના મામા મોટું મોટું મોસાળું કરવા આવશે. કાં ગાંફથી પહેરામણાનું ગાડું આવી પહોરયું ને ? તમારાં પિયરિયાંએ તો તમારા બધાય કોડ પૂર્યા ને શું !”

ઊજળું મો રાખીને રાણી મરકતે હોઠે ઉત્તર દેતાં : “હા ! હા ! જોજો તો ખરા, દરબાર ! હવે ઘડી-બે-ઘડીમાં મારા પિયરનાં ધોડાની હણહણાટી સંભળાવું છું. આવ્યા વિના એ રહે જ નહિં.”

પહેરામણીનું ચોધડિયું બેસવા આવ્યું. ગોખમાં ડોકાઈને રાણી નજર કરે છે કે ગાંફને માર્ગ કચાંય ખેપટ ઊડે છે ! કચાંય ધોડાના ડાબા ગાજે છે ! પણ એમ તો કંઈ

કંઈ વાર તણાઈ તણાઈને એ રજપૂતાણીની આંખો આંસુડે ભીજતી હતી. અવામાં ઓચિંતો મારગ ઉપરથી અવાજ આવ્યો : “ બા, જે શ્રીકરશન ! ”

સાંભળીને રાણીએ નીચે નજર કરી. ગાંફના ચમારને ભાઈયો – કેમ જાણે પોતાનો માનો જાયો ભાઈ આવીને ઊભો હોય, એવો ઉલ્લાસ પિયરના એક ચમારને દેખીને એના અંતરમાં ઉપજવા લાગ્યો; કેમ કે એને મન તો આજ આખું મહિયર મરી ગયું લાગતું હતું. એ બોલ્યાં : “ ઓહોહો ! જે શ્રીકરશન ભાઈ ! તું આંહી કયાંથી, બાપુ ? ”

“ બા, હું તો ચામડાં વેચવા આવ્યો છું. મનમાં થયું કે લાવ ને, બાનું મોટું તો જોતો જાઉં, પણ ગટમાં તો આજ લીલો માંડવો રોપાતો હોય, ભામણબામણ ઊભા હોય. એટલે શી રીતે જવાય? પછી સૂગયું ગોખેથી ટૌકો કરતો જાઉં ! ”

“ હેં ભાઈ ! ગાંફના કંઈ વાવડ છે ? ”

“ ના. બા ! કેમ પૂછ્યું ? વીવાએ કોઈ નથી આવ્યું ? ”

રાણી જવાબ વાળી ન શક્યાં. હૈયું ભરાઈ આવ્યું. ટપ ટપ આંખોમાંથી પાણી પડવા લાગ્યાં. ચમાર કહે : “ અરે, બા ! બાપ ! ખમા તમને, કાં કોચવાવ ? ”

“ ભાઈ ! અટાણે કુંવરને પે’ રામણીનો વખત છે. પણ ગાંફનું કોઈ નથી આવ્યું. એક કોરીય મામેરાની નથી મોકલી. અને મારે માથે મે’ણાંના મે વરસે છે. મારા પિયરમાં તે શું બધાં મરી ખૂટ્યાં ? ”

“ કોઈ નથી આવ્યું ? ” ચમારે અજાયબ બનીને પૂછ્યું.

“ ના બાપ ! તારા વિના કોઈ નહિ. ”

ચમારના અંતરમાં એ વેણ અમૃતની ધાર જેવું બનીને રેડાઈ ગયું. મારા વિના કોઈ નહિ ! – હાં ! મારા વિના કોઈ નહિ ! હું ય ગાંફનો છું ને ! ગાંફની આબર્જના કંકરા થાય એ ટાણે હું મારો ધરમ ન સંભાળું ? આ બે’નડીનાં આંસુડાં મારાથી શું દીઠાં જાય ? એ બોલી ઊઠ્યો : “ બા ! તું રો તો તને મારાં છોકરાંના સોગંદ. હમણાં જોજે, ગાંફની આબર્જને હું જાતી રોકું છું કે નહિ ? ”

“ અરેરે ભાઈ ! તું શું કરીશ ? ”

“ શું કરીશ ? બા, બાપુને હું ઓળખું છું. આજ એની કોણ જાણે કેમ ભૂલ થઈ ગઈ હોય ! પણ હું એને ઓળખું છું. હવે તું હરમત રાખજે હો, મા ! શું કરવું તે મને સૂરી ગયું છે. ”

એમ કહીને ચમાર ચાલ્યો. દરબારગઢની દોટીએ જઈને દરબારને ખબર મોકલ્યા : “ ગાંફથી ખેપિયો આવ્યો છે અને દરબારને કહો, ગર મોટ થાવું છે. ”

દરબાર બહાર આવ્યા. તેમણે ચમારને દેખ્યો; મશકરીનાં વેળા કાઢ્યાં , “કાં, ભાઈ ! મામેંં લઈને આવ્યા છો કે ?”

“હા, અજ્ઞાતા ! આવ્યો છું તો મામેંં લઈને જ.”

“એમ ! ઓછો ! કેમ, તમને મોકલવા પડ્યા ? ગાંફના રજપૂત ગરાણિયા શું દલ્લીને માથે હલ્લો લઈને ગયેલ છે ?”

“અરે, દાદા ! ગાંફના ધણીને તો પોતાની તમામ વસ્તી પોતાના કુટુંબ જેવી છે. આજ મારા બાપુ પંડે આવતા હતા, પણ ત્યાં એક મરણ થઈ ગયું. કોઈથી નીકળાય તેવું ન રહ્યું, એટલે મને દોડાવ્યો છે.”

“ત્યારે તો મામેરાનાં ગાડાંની હેઠય વાંસે હાલી આવતી હશે, કાં ?”

“એમ હોય, બાપા ! ગાંફના ભાણેજનાં મોસાળાં કાંઈ ગાડાંની હેઠયુંમાં સામે ?”

“ત્યારે ?”

“એ અમારં ખસતા ગામ કુંઘરને પે'રામણીમાં દીધું.”

દરબારે મોમાં આંગળી નાખી : એને થયું કે આ માણસની ડાગળી ખસી ગઈ હશે. એણે પૂછ્યું : “કાંઈ કાગળ દીધો છે ?”

“ના દાદા ! કાગળ વળી શું દેવો’ તો ! ગાંફના ધણીને એમ ખબર નહિં હોય કે જીવતાજાગતા માનવીથીયે કાગળની કટકીની આંઈ વધુ ગણતરી હશે !”

ચમારનાં તોછડા વેળાની અંદર વાંકાનેરના રાજાએ કંઈક સરચાઈ ભરેલી ભાગી. આખા ગઠમાં વાત પ્રસરી ગઈ કે ગાંફનો એક ટોર ચીરનારો ટેટ આવીને ખસતા ગામની પહેરામણી સંભળાવી ગયો. રાણીને માથે મે'ણાંના ધા પડતા હતા તે થંભી ગયા. બીજુ બાજુએ ચમારે ગાંફનો કેડો પકડ્યો. એને બીક હતી કે જો કદાચ વાંકાનેરના અસવાર છૂટીને ગાંફ જઈ ખબર કાઠશે તો ગાંફનું ને મારું નાક કપાશે. એટલે મૂઢીઓ વાળીને એ તો દોડવા માંડ્યો. ગાંફ પહોંચીને ગઠમાં ગયો, જઈને દરબારને મોટામોટ વેળા યોડ્યાં:

“ફટ્ય છે તમને, દરબાર ! લાજતા નથી ? ઓલી બેનડી બચારી વાંકાનેરને ગોખે બેઠી બેઠી પાણીડાં પાડે છે. એને ધરતીમાં સમાવા વેળા આવી પહોંચી છે. અને તમે આંહી બેઠા રિયા છો ? બાપુ ! ગાંફને ગાળ બેસે એનીય ખેવના ન રહી ?”

“પણ છે શું, મૂરખા ?” દરબાર આ મીઠી અમૃત જેવી ગાળો સાંભળીને હસતા હસતા બોલ્યા.

“હોય શું બીજું ? ભાણેજ પરણે છે ને મામા મોસાળાં લઈને અબદ્યડી આવશે એવી વાટ જોવાય છે.”

“અરર ! એ તો સાંભર્યું જ નહિ : ગજબ થયો ! હવે કેમ કરવું ?”

“હવે શું કરવાનું હતું ? ઈ તો પતી ગયું. હવે તો મારે જીવવું, કે જીબ કરડીને મરવું એ જ વાત બાકી રઈ છે.”

“કાં, એલા ! તારં તે શું ફટકી ગયું છે ?”

“હા બાપુ ! ફટકી ગયું તું એટલે જ તમારા થકી મામેરામાં ખસતા ગામ દઈને આવ્યો છું.”

“શી વાત કરણ ? તું આપણું ખસતા દઈ આવ્યો ?”

“હા, હા ! હવે તમારે જે કરવું હોય તે કહી નાખો એટલે મને મારો મારગ સૂઝે.” દરબારનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું : “વાહ ! વાહ, મારી વસ્તી ! પરદેશમાંચ એને મારી આબરૂ વહાલી થઈ. ગાંફનું બેસણું લાજે એટલા માટે એણે કેટલું જોખમ ખેડ્યું ! વાહ, મારી વસ્તીને મારા ઉપર કેટલો વિશ્વાસ !”

“ભાઈ ! ખસતા ગામ તેં તારા બોલ ઉપર દીધું. એ મારે અને મારી સો પેટીને કબૂલ મંજૂર છે. આજ તારે મરવાનું હોય? તારા વિના તો મારે મરવું પડત!”

ચમારને દરબારે પાદાડી બંધાવી અને ડેલીએ ભાણેજનાં લગ્ન ઊજવવાં શરૂ થયાં. ચમારવાડે પણ મરદો ને ઓરતો પોરસમાં આવી જઈ વાતો કરવા લાગ્યાં : “વાત શી છે ? આપણા ભાણુભા પરણે એનાં મોસાળાં આપણે ન કરીએ તો કોણ કરે ? ધણી ભૂલ્યો, પણ આપણાથી ભુલાય ?”

વાંકાનેરના અસવારે આવીને ખબર કાઢ્યા. ગાંફના ધણીએ જવાબ મોકલ્યો : “એમાં પૂછવા જેવું શું લાગ્યું ? ગાંફની વસ્તીને તો મેં કોરે કાગળે સહિયું કરી આપી છે.”

વરની માતા હવે દાગ કાટીકાટીને વાંકાનેરના દરબાર ગાઠમાં લગનગીત ગજવી રહ્યાં છે કે—

તરવાર સરખી ઊજળી રે ટોલા !

તરવાર બેટમાં વિરાજે રે વાલીડા વીરને,

એવી રે હોય તો પરણજો રે ટોલા,

નીકર સારેરી પરણાવું રે વાલીડા વીરને.

આજે એ ખસતા ગામ તો છેક ભાલમાં ગાંફ રાજની પડખે જ છે, આજુબાજુ ગાંફની જ સીમ છે, અને વાંકાનેર તો ત્યાંથી પચાસ ગાઉ દૂર હશે. છતાં અત્યારે એ ગામ વાંકાનેરને તાબે છે. આજુબાજુ બીજે કથાંથ એક તસુ જમીન પણ વાંકાનેરની નથી.

જૂમણાની ચોરી

૫ ચાસ વરસ પહેલાં ખુમાણ પંથકના ખડકાળા ગામમાં કાળા આયર નામના એક કાઠી રહેતા હતા. આપા કાળાને ઘેરે આઈ સાંતીની જમીન હતી, પણ ઔશી સાંતીના ધણીને પાલવે એવી પરોણાચાકરી પોતાને અંગણે રાખવાનું આપાને બંધાણ થઈ ગયું હતું, એટલે આપો આજ આધેડ અવસ્થામાં પૈસેટકે દૂબી ગયા હતા. ડેલીએ બેઠાં બેઠાં કસુંબાની કેફ કરીને કાઠી પોતાનું દુઃખ વીસરતા હતા.

પણ ઓારડે બેઠેલી કાઠિયાણીને તો પોતાની આપદા વીસરવાનો એકેચ ઉપાય નહોતો. મહેમાનોનાં ભાણાં સાચવવાં અને મોળપ કહેવાવા ન દેવી, એવી એવી મૂંજવણો દિવસરાત આઈને ઘેરી લેતી. એમાંચ સાત ખોટના એક જ દીકરા લાખાને હવે પરણાવ્યા વિના આરોવારો નહોતો. વેવાઈ ઘોડાં ખૂંદી રદ્દા હતા. વહુ મોટાં થયાં હતાં. પણ વેવાઈની સાથે કાંઈક રૂપિયા ચૂકવવાનો કરાર હતો તે વિદન હતું.

“કાઠી !” આઈએ આપા કાળા ખુમાણને ધધડાવ્યા. “કાઠી, આમ કાંઈ આબરૂ રે’શો ? તમારં તો રૂંવાડુંચ કાં ધગતું નથી ? વેશવાળ તૂટશો તો શું મોટું દેખાડશો ?”

“ત્યારે હું શું કરં ?”

“બીજું શું ? ભાઈબંધોને ઊભે ગળે ખવરાવ્યાં છે, તે આજ તો એકાદાને ઉંબરે જઈ રૂપિયા હજારનું વેણ નાખો ! આપણે કચાં કોઈના રાખવા છે? દૂદે ધોઈને પાછા દેશું.”

આપા કાળાને ગળે ઘૂંટડો ઊતર્યો. એણે નજર નાખી જોઈ. મનમાં થયું કે, “વંડે પહોચું. ભૂવો આયર તો મારો બાળપણનો ભાઈબંધ છે, ઘોડિયાનો સાથી છે. ભગવાને એને ઘરે માયા ઠાલવી છે. લાવ્ય, ત્યાં જ જાવા દે.”

વંડા એ ખુમાણ પંથકમાં એક ગામડું છે. ઘોડીએ ચડીને આપા વંડે ગયા. ભૂવો આયર મોટો માલધારી માણસ હતો. એના ઘરમાં લક્ષ્મીનો વાસ હતો. આપા કાળાને આવે વખતે એ ટેકો આપેય ખરો. પણ જઈને જુએ તો ભાઈબંધ ઘેર ન મળે. ગામતરે ગયેલા.

ઘરમાં આયરાણી હતાં. તેણે આપાને તાણ કરીને રાત રોકયા. વાળુ કરતાં કરતાં આપાએ વાત ઉચ્ચારી : “બાપ ! બેન ! લાખાને વિવા કરવાની ઉતાવળ છે. રૂપિયા હજાર સારુ થઈને મારે જમીન મેલવા ન જવું પડે તેવી આશાએ હું આંહી ભાઈને મોટે થવા આવ્યો, પણ ભાઈ તો ન મળે.”

રસોડામાંથી આચરાણીએ કહેવરાવ્યું : “આચર તો લાંબે ગામતરે ગયા છે.”

“હશો, બાપ, જેવાં મારાં તકદીર. સવારે તો હું વહેલા ઊઠીને ચડી નીકળીશ.”

રાતે બાઈએ વાળંદને કહ્યું : “આપાને માટે હું વાપરં છું તે ગાદલું નાખજે, અને મારો ઓછાડ કાઢી લઈને નવો આછાડ પાથરજે.”

વાળંદ ગાદલું ટાળીને ઓછાડ ઉપાડે, ત્યાં ગાદલાની અંદર સોનાનું એક ઝૂમણું દેખ્યું. ક્રીએનો નિયમ છે કે ઊંઘતી વખત ડોકના દાગીના ઉતારીને ઓશીકે મૂકે. બાઈ એ આગલી રાતે ઝૂમણું કાઢીને ઓશીકે મૂકેલું, પણ સવારે ઝૂમણું સરતયૂકથી ગાદલામાં જ રહી ગયેલું. વાળંદે પથારી કરી. આપાને પોટાડી, ઝૂમણું સંતાડીને પડખે જ પોતાનું ઘર હતું ત્યાં ચાલ્યો ગયો, જઈને બાયડીને કહ્યું : “આ લે, આ સંતાડી દે.”

“આ કચાંથી લાવ્યા ? આ તો માનું ઝૂમણું !” બાઈ ચોંકી ઊઠી.

“ચૂપ રે, રાંડ ! તારે એની શી પંચાત ! ઝટ સંતાડી દે.”

“અરે પીટ્યા, આ અણાંકનું ઝૂમણું આપણાને નો ઝરે.”

હજામે બાયડીને એક થપાટ લગાવી દીધી. ઝૂમણું કઠીના પાટિયામાં નાખ્યું, અને આખો પાટિયો ચૂલાની આગોણમાં દાટી દીધો.

ભળકડું થયું એટલે કાળો ખુમાણ તો બાઈને મોટે થયા વગર ધોડીએ ચડીને ચાલી નીકળ્યા. ઘેર જઈ આઠ સાંતીમાંથી ચાર સાંતી જમીન વાણિયાને થાલમાં માંડી દીધી. જમીન માથે રૂપિયા હજાર લીધા અને દીકરાનાં લગન કર્યા.

૨.

અંહી, વંડાના દરબારમાં શું બન્યું ? કાળ ખુમાણ સિધાવી ગયા ત્યાર પણી બાઈને પોતાનું ઝૂમણું સાંભર્યું. એણે ગાદલામાં તપાસ કરી, પણ ઝૂમણું ન મળે. વાળંદને બોલાવ્યો; પૂછ્યું : “એલા, ઝૂમણું ગાદલામાં જ હતું એ કચાં ગયું ?”

હજામ કહે : “માડી, મને ખબર નથી.”

બાઈ સંભારવા લાગ્યાં : “તઇ કોણે લીધું હશો ?” વાળંદ બોલ્યો : “હેં મા, આપો કાળો ખુમાણ તો નહિ લઈ ગયા હોય ને ?”

“ઈ શું કામ લ્યે ?”

“રાતે વાત કરતા’તા કે દીકરાના લગનમાં એક હજાર રૂપિયાની જરૂર હતી.”

”હા, વાત ખરી, પણ કાંઈ છાનામાના લઈ જાય ?”

”એમાં શું, માડી ? મારા બાપુ ને એને ભાઈબંધી ખરી ને ! પૂછીને લેતાં શરમ આવે. મનમાં એમ હોય કે પછી કાગળ લખી નાખીશ. બાપડાને જરૂર ખરી ને ! એટલે બહુ વિચાર નયે કર્યા હોય !”

“હા, વાત તો ખરી લાગે છે.” બાઈને ગળે ઘૂંઠડે. ઉિતરી ગયો !

થોડે દિવસે ભૂવો આયર ગામતરેથી ધોરે આવ્યા. બાઈએ એને બધી વાત કહી. ઝૂમણાની વાત એને પણ ગળે ઉિતરી ગઈ. એના મનમાં મિત્રને માટે બહુ માટું લાગ્યું. પણ રૂપિયા એક હજારનું ઝૂમણું ! કળવળથી કટાવી લેવું જોઈએ. એણે ખેપિયો કરીને કાગળ મોકલ્યો.

ધામધૂમથી દીકરાનાં લગન પતાવીને, જાણે નવ ખંડની બાદશાહી સાંપડી હોય તેવા સંતોષથી કાળો ખુમાણ ડેલીમાં બેઠા બેઠા કુંઘાની ઘૂંઠ તાણતા હતા. દીકરાનાં વહુ કોઈ સારા કુળમાંથી આવેલાં એટલે લગનની સુખડીમાંથી જે બાકી વધેલું તેમાંથી રોજ સવારે ને બપોરે સસરાજુને કસુંબા ઉપર હુંગો કરવા માટે તાંસળી ભરી ભરી મોકલતાં અને સસરાજુ બેઠા બેઠા સુખડી ચાવતા. ચાર સાંતીની જમીન ચાલી ગઈ તેનો કાંઈયે અફ્સોસ નથી રદ્યો – દીકરો પરણાવીને બાપ જે સંતોષ પામે છે, તેની જાણે જીવતી મૂર્તિ ! ખેપિયે ભરડાયરા વરચે આવીને આપાના હાથમાં કાગળ મેલ્યો. અંદર લખ્યું હતું : “ગાદલામાંથી ઝૂમણું લઈ ગયા છો, તે હવે જરૂર ન હોય તો પાછું મોકલજો. અને જો ખરચાઈ ગયું હોય તો એની કિંમતના રૂપિયા એક હજાર વેળાસર પહોંચાડજો.”

ભરનીદરમાં પોટેલા કોઈ નિર્દોષ માણસને મધરાતે સરકારી સિપાઈ આવીને હાથકડી પહેરાવે, તેમ આપા કાળાને આ કાગળ વાંચીને થઈ ગયું. માનવીને માથે આભ તૂટી પડે એ વાત એને ખરી લાગી. ધરતી જાણે એની નજર આગળ ચકર ચકર ફરવા લાગી. પણ કાઠીનો દીકરો, ઘૂંઠડો ગળતાં આવડે. ખેપિયાને જવાબ લખી આપ્યો – લખ્યું : “હા, ઝૂમણું લાવ્યો છું, ઘરેણે મુકાઈ ગયું છે. છોડાવીને થોડા વખતમાં આવું છું.”

બાકીની જે ચાર સાંતીની જમીન રહી હતી તે માંડી કાઠીએ બીજા એક હજાર રૂપિયા ઉપાડ્યા. નવું સોળવલા હેમનું ઝૂમણું ઘડાવ્યું. ઝૂમણું લઈને ઘોડે ચડી એણે વંડાનો રસ્તો લીધો. રસ્તે ચાલતાં એને વિચાર આવે છે કે, “આ ઝૂમણું અમારું નહિં, એમ કહેશો તો ! ઝૂમણા ઉપરવટ કાંઈ રકમ માગશો તો ? તો આ ઘોડી આપીશ. અને એટલેથી પણ નહિં માને તો ? એથીય એના ઝૂમણાની વધારે કિંમત માગશો તો ? મરીશ !” પડખામાં તલવાર તૈયાર હતી.

ડેલીની ચોપાટમાં ભૂવો આયર બેઠા હતા. તેણે ઉઠીને હાથ લંબાવ્યા : “ઓહોહો ! આવો, આવો, કાળા ખુમાણ ! પદ્ધારો.” એમ આવકાર દીધો, બેસાડ્યા.

ઉતાવળા થઈને કાળા ખુમાણે તો ફાળિયાની ગાંઠ છોડવા માંડી; બોલ્યા :
“ભાઈ ! આ તમારં ઝૂમણું, સંભાળી લ્યો.”

“ઉભા રહો. ઉભા રહો. ડાયરાને કસૂંબા લેવા બોલાવીએ. ઝૂમણાની કચાં
ઉતાવળ છે, આપા કાળા?”

કાળા ખુમાણના રામ રમી ગયા. એને પૂરેપૂરો દરાસકો પડી ગયો કે ભાઈબંધ
આજ ભરડાયરામાં મારું મોત ઉભું કરશે.

દરમિયાનમાં વાળંદ ત્યાંથી સરકી ગયો.

ડાયરો ધીમે ધીમે ભરાવા લાગ્યો, તેમ તેમ કાળા ખુમાણના ટાંગા તૂટવા મંડ્યા.
હવે વાર નહોટી. ત્યાં ભૂવો આયર ઉભા થઈને પડખાની એક પણીતે નાડાણોડ કરવા
બેઢા. અચાનક એના કાન ચમકયા. પણીતની અંદર આ પ્રમાણે વાતો થતી હતી :

“કાં રાડ ? કે’તી’તી ને કે નહિ જરે ?”

“શું છે ?”

“ઝૂમણું દાડાવીને લાગ્યો.”

“કોણ ?”

“તારો બાપ — કાળો ખુમાણ.”

“અરરર ! પીઠ્યા, કાઠીનું મોત ઉભું કર્યું !”

પેશાબ કરતો કરતો ભૂવો આયર હરી ગયો. “હાય હાય! હાય હાય !” –
એવા ઊના હાહાકાર, ધમણે ધમાતી આગના ભડકાની માફક, એના હૈયામાં ભડભડી
ઉઠ્યા. માથાની ઝાળ વ્રેહમંડે લાગી ગઈ. એ ઊભો થયો. એ પરબારો વાળંદના ઘરમાં
ગયો. વાળંદ ઊભો ઊભો વાતો કરતો હતો, ત્યાં આયરે એના ગાલ ઉપર એક અડબોત
લગાવી દીધી. પોતે પાંચ આંગળીએ સોનાના વેટ પહેરેલ હતા એની વાળંદના ગાલ ઉપર
છાપ ઊઠી આવી. વાળંદે ચીસ પાડી : “એ અન્ધારાતા ! તમારી ગૌ !” “કાદ્ય, ઝૂમણું
કાદ્ય, નીકર કટકા કરી નાખું છું.”

આગોણમાંની ખોદીને વાળંદે કટીનો પાટિયો કાદ્યો; અંદરથી ઝૂમણું કાદ્યું. એ
જ ઝૂમણું ! ખૂબ કાળું પડી ગયેલું હતું. ફાળિયામાં વીટી બગલમાં દાબી, ભૂવો ડાયરામાં
આવીને બેઠો. કસૂંબો તૈયાર થયો એટલે નોકરને કદયું : “ જ ઓરડે, ઓલ્યું
જોડ્યવાળું ઝૂમણું લઈ આવ્ય.”

કાળા ખુમાણનો શ્યાસ ઘૂંટાવા લાગ્યો. ઝૂમણું ગઠમાંથી આવ્યું, સામે મુકાણું.
પણી મો મલકાવીને ભૂવો આયર બોલ્યો : “આપા કાળા, લ્યો કાઢો એલ્યું, તમે લઇ

”ચાં તા ઈ જૂમણું.”

કાળા ખુમાણે જૂમણું કાઢ્યું. એના હાથ કંપતા હતા. ડાયરાના એકબે ભાઈઓ બોલી ઊઠ્યા : “ કાં આપા, અફીણનો બહુ ઉતાર આવી ગયો છે તે દસ્તાજો છો ?”

ભૂવો આયર બોલ્યો : “હા, હા, આપાને મોટો ઉતાર આવી ગયો છે ! હમણાં કસૂંબો પાઈએ.”

કાળા ખુમાણની અંખે અંધારાં આવ્યાં. ભૂવો જૂમણું ઊંચું કરીને બોલ્યો : “ ડાયરાના ભાઈઓ, અમારા ઘરમાં આવાં બે જૂમણાં હતા. તેમાંથી એક આપો કાળા ઉપાડી ગયેલા.”

ચમકીને ડાયરાએ પૂછ્યું : “હે ! કયાંથી ?”

“ગાદલાના બેવડમાંથી. કેમ ખરું ને, આપા ?”

“અને ભાઈઓ, આપો અમારા બાળપણના ભાઈબંધ થાય છે, હો !”

“અરર !” ડાયરામાં ચીસ ઊઠી.

“આપાને ઉદરાણી લખી એટલે આ હલકી કિંમતનું જૂમણું ઘડાવીને લઈ આવ્યા, ને ઓલ્યું હજાર રૂપિયાનું જૂમણું ગળત કરી ગયા.” ”ભૂવા ભાઈ, આ મારી ઘોડી.” કાળા ખુમાણનો સ્વર તૂટી ગયો.

ધીરે રહીને ભૂવા આયરે પોતાની બગલમાંથી ફાળિયું લીધું. ઉખેળીને અંદરથી જૂમણું કાઢ્યું. તરણે જૂમણાં ડાયરાની વરચે ફગાવ્યાં; બોલ્યો : “ ત્યો બા, હવે જોડ્ય મેળવો તો ?”

ડાયરો સજજડ થઈ ગયો : અખંડ જોડનાં બે જૂમણાં ને ત્રીજું નવીન ! શું થયું ?

આયરની અંખમાંથી આંસુની ધાર હાલી. હિમાલય રૂએ ત્યારે એનાં નેતરમાંથી ગંગા ને જમના વણ્ણોટ. કાળા ખુમાણના પગની રજ લઈને એ બોલ્યો : “કાઠી, ધન્ય હોજો તારી માને ! અને મારી માને માથે – ના, મારી માનો શો વાંક ? મારે પોતાને માથે એક હજાર ખાસડાં હોજો ! ડાયરાના ભાઈઓ, આજ આ લાખ રૂપિયાના ગલટેરાનું મોત બગાડવા હું ઊભો થયો’તો. મારી બાયડીએ એક વાળંદનું કદચ્યું માન્યું ! પણ બાયડીને શું કહું ! મેં પોતે જ આવું કાં માન્યું ? પેશાબ કરવા હું ઊભો ન થયો હોત, તો આજ આ કાઠીને અફીણ ઘોળવું પડત ને !”

પછી પોતે કાળા ખુમાણને બે હાથ જોડી કર્દ્યું : “ભાઈ ! નવું જૂમણું તો તમારું જ છે. અને આ બેમાંથી એક રૂમણું મારી બે’નને કાપડામાં : આ રૂપિયા એક હજાર ભાઈને વધાવાના : ના પાડે એને જોગમાયાના સાગંડ છે.”

આજ એ બેચ જણાની તરીજુ પેટી ચાલે છે.

અભો સોરઠિયો

સો રદ દેશને દખણાએ કિનારે, માલણ નદીના કાંઠા ઉપર, મહુવા નામનું બંદર આવેલું છે. અરબી સમુદ્રનાં આસમાની મોજ રાતદિવસ મહુવાની ધરતીનાં વારણાં લીધા કરે છે. દરિયાની ગુંજારવ આઠ પછોર એ નગરીના લોકોને કાને સંભળાતો રહે છે. તે દિવસ તો માલણ નદી સેંજળ વહેતી હતી. એનાં પાણી મહુવાને થપાટો મારતાં હતાં; પણ આજે માલણમાં એકલો વેકરો ધખધખે છે.

આજથી દોઢસો વરસ પૂર્વે આ રટિયાળા બંદરને માથે ત્રણસો પાદરનો વાવટો ફરકતે. એ ત્રણસો ગામડાંની ઉપર જસા ખસિયા નામના રજપૂત-કોળી રાજાની આણ ફરતી હતી. મહુવાની બે દિશાઓમાં પંદર પંદર ગાઉના પલ્લા પકડીને ગીચ ઝાડી ઊભી હતી. નેવું નેવું હાથને માથે ડોકાં કાઢીને સાગરના દરિયાનાં જૂથ આકાશની સામે માથાં ઝુલાવતાં, નાણિયેરીઓ સામસાંમાં ઝુંડ બાંધીને સૂરજનાં અજવાળાંને રોકી રહી હતી, અને એકબીજાના આંકડા ભીડીને ઊભેલાં કંઈક કાંટાવાળાં ઝાડાંખરાંની ને ડાળડાળીઓની એવી તો ઠથ લાગેલી કે માંહીથી સસલું જાય તો એની ખાલ ઉત્તરડાઈ જાય. નવ નવ હાથ લાંબા, ડાલામથથા સિંહ જ્યારે એ ઘટામાં કારમી ડણકો દેતા, ત્યારે એ નેસના કુંગરા હલમલી હાલતા.

1.

* ભાવનગર રાજ્યે પોતાની નાણિયેરીઓના વાવેતર માટે નદીનું વહેણવાળી લીધું છે.

કુદરતે મહુવાને એવા કુદરતી ગાઠકિલ્લા આપ્યા હતા.

ભાવનગરના લોઠકા ભોપાળ આતાભાઈએ આ ફૂલવાડી જેવા પરગણા ઉપર ત્રણ-ત્રણ વાર નજર નાખી હતી. ત્રણ-ત્રણ વાર એની ફોજ જસા ખસિયા ઉપર ચડી હતી, પણ કાંઈ કાર ફાબ્યો નહિ. સૂરજનું કિરણ પણ ન પેસી શકે એવી કાંટાળાં ઝાડની ઝાડીમાં તો કીડીઓનું કટક કર્યા વિના પેસાય તેવું નહોતું.

*

ભરતીનાં પાણી પાછાં વળી જતાં ત્યારે અરબી સમુદ્રમાંથી એ ઉઘાડી પડેલી ભૂમિમાં, મહુવાને કિનારે, પાંચ રૂપાળા વીરડા દેખાતા હતા. એક વાર એ વીરડાને ઉલેચી નાખવાથી પાંચેની અંદર મીઠાં અમૃત જેવાં નીર છલકાતાં. ખારા સાગરની આ મીઠી વીરડીએની જાત્રા કરવા દેશપરદેશનાં ઘણાં જાત્રાળુંઓ આવતાં, અને જસા ખસિયાને દાણ ભરીને પછી એ પાણીથી સ્નાન કરતાં.

મહુવાના પાડોશમાં દાઠા નામનું એક પરગણું છે. તે સમયમાં દાઠાની ગાઈએ ગોપાળજી સરવૈયા નામના ઠાકોર હતા. ગોપાળજી સરવૈયા મહુવાના ખારા સાગરની મીઠી વીરડીઓની જાત્રા કરવા આવ્યા. ખસિયા રાજાએ ગોપાળજી પાસે દાણ માચ્યું.

મૂછો મરડીને ગોપાળજી કહે : “મારું દાણ ? હું દાઠાનો ધણી.”

“દાણ તો દેવું પડશે - રાજા હો કે રાંક.”

“મારું દાણ હોય નહિ. હું ભાવેણાના ધણી આતાભાઈનો મામો.”

“એમ હોય તો ફોજ લઈને આવજો, અને વિના દાણ સ્નાન કરી જાજો.” ધમેલ તરાંબા જેવી આંખો કરીને ગોપાળજી સરવૈયો વળી ગયો. ભાવનગરમાં ભાણોજ પાસે જઈને મામા કહે : “બાપ, મહુવા અપાવી દઉં; સાબદો થા.”

“અરે, મામા ! મહુવા તે કોણીનો ગોળ કહેવાય. પાંચ-પાંચ ગાઉના પલલા પકડીને અંધારી ઘોર કાંટય ઊભી છે, જેમાં માનવી તો શું, પણ સૂરજનું અજવાણું ન પેસે. એમાં થઈને સોસરવી આ સેના શી રીતે નીકળે ?”

“બાપ, મારગ દેખાડું. બાકીની કાંટય કાપી નાખીએ.”

ચાર હજાર કુણીઠા લઈને આતાભાઈની ફોજ ઉપડી. મામાએ માર્ગ બતાવ્યો. ચાર હજાર કુણીવાળા ઝાડ કાપતા જાય અને ફોજ આગળ વધે. જોતજોતામાં તો ઝાડી હતી ત્યાં મેદાન કરી મૂકીને મહુવાના પાદરમાં સેના આવી પહોંચી. ગામ ફરતે ગઠ હતો તેને માથે હડુડુડુ ! હડુડુડુ ! હડુડુડુ ! કરતી દસ-દસ તોપો સામટી વણૂટી. ગઠ તૂટવા લાગ્યો. મૂંગાઈને જસા ખસિયાએ સંધિનું કહેણ મોકલ્યું. ઈ. સ. ૧૯૮૪ની સાલ હતી.

ભાવેણાનો નાથ બોલ્યા : “અમારે કાંઈ મહુવા કબજે નથી કરવું; પણ જુબ કચરીને આવ્યા છીએ માટે થોડા દિવસ તો દરબારગઢમાં રહીને દરિયાની લહેરો ખાલી જોશો. આજુબાજુની શોભા જોશું. ખસિયાને કહો કે થોડા દિવસ ગઠ ખાલી કરી આપે.”

ચાર જણાનું પંચ નિમાણું : શકરગરજી સાધુ, બીજા દયાશંકર ગોાર, ત્રીજા ગોપાળજી મામો ને ચોથો જસા ખસિયાનો કામદાર અભો વાણિયો. “દસ દિવસે આતોભાઈ મહુવા ખાલી કરી જાય, અને ન ખાલી કરે તે અમે ચારે જણ ખોળાધરી લઈએ છીએ.”

મહુવા ખાલી કરી દઈને જસો ખસિયો પોતે સેદરડા ગામમાં જઈને રહ્યો. આંહી આતાભાઈ એ સેના સહિત ગામનો કબજો લીધો. કિલ્લાના કાંગરે ભાવેણાના નાથની ધજાઓ ફડાકા દેવા લાગી. ગોહિલરાજે કિલ્લાને માથે ચડીને દસે દિશાએ નજર નાખી

ત્યાં તો લક્ષ્મિભગ્નભ લીલુડાં અંબાવાડિયાંચે એની આંખોમાં લોભનું આંજણ આંજુ દીધું મોરલાના મલારે અને કોથલોના ટહુકારે એના કાનમાં સ્વાર્થનું હળાહળ રેડી દીધું : “હાય હાય ! નંદનવન જેવી આ સમૃદ્ધિને શું કોળો ભોગવશે ? આવી કામણગાર ધરતીને શું કોળો ધણી ગમતો હશે ? અહાહાહા ! મહુવા વગરનું મારું ભાવેણું લૂખું લૂખું !”

“અને બાપુ !” હીરાજુ કામદાર બોલી ઊઠ્યા : “ભાવેણાના નાથની ધજા ચડી તે શું હવે તીતરશે ? અપશુકન કહેવાય.”

“ત્યારે શું કરશું, કામદાર ?”

“મહુવા નથી છોડવું, બીજું શું ?”

“પણ દગ્ગો કહેવાશે.”

“દગ્ગો શેનો ? આપણી જીત થઈ છે ને !”

“પણ ચાર પંચાતિયાનું શું કરશું ?”

“એ હું કરીશા. એ ચાર જણા પણ માનવી જ છે ને !”

દસ દિવસને સાટે તો બે મહિના વીતી ગયા, પણ મહારાજ મહુવામાંથી સળવળતા નથી. જસાએ પંચને કહેવરાવ્યું. પચ માંહેલા શંકરગરજીએ જઈને મહારાજને કહ્યું : “દરબાર, ગામ ખાલી કરો. જુઓ, હું અતીત છું; મારો ભગવો બેખ જોયો ? મારા તમામ ચેલાને લઈને હું તમારા ઉંબરે લોહી છાંટીશા. બાવાની હત્યા લેવી છે ? નીકર બહાર નીકળો.”

મહારાજાએ આ બાવાજુને ગોપનાથનાં પાંચ ગામ લખી આપ્યાં; બાવાનું મો ભરાઈ ગયું, એનો ભગવો બેખ વેચાઈ ગયો ! એણે તો જઈને જસા ખસિયાને કહ્યું : “મહારાજ નથી નીકળતા. અમે શું કરીએ, બાઈ? અમારી પાસે કાંઈ ફોજ નથી તે લડીએ. તમે કહો, તો લોહી છાંટીએ.”

“ના, બાપ !” જસો બોલ્યો : “ સાધુની હત્યા મારે નથી લેવી. તમે તમારે ગોપનાથને કાંઠે બેસીને લીલાલહેર કરો.”

બીજો વારો આવ્યો દચાશંકર ગોરનો. એ જરાદમણનું જરદમતેજ પલક વાર તો બાળી નાખે તેવી વરાળ કાટવા લાગ્યું. પણ મહારાજાએ એને વીજપડી નામનું ગામ માંડી આપ્યું, એટલે અરિનની ઝાળ શમી ગઈ. જરદમતેજ વેરાઈ ગયાં. જસાને એણે કહ્યું : “આતોભાઈ મારું નથી માનતો; અમે શું કરીએ, બાઈ?”

જસો બોલ્યો : “ગોર દેવતા ! તમેય છૂટા.”

એક ચારણ પણ જામીન થયો હતો. એણેય કટાર કાટીને પેટ નાખવાનો ડર દેખાડ્યો : એને મહોદરીનાં ત્રણ ગામ આપીને ચૂપ કર્યો.

૨.

જસાએ અભા કામદારને પૂછ્યું : “અભા ! શું કરવું ?”

“બાપદાદાનો આખરી ધરમ : બહારવટું. બીજુ શું ?”

“પણ પહોચાશો ? જો તો ખરો – એની તોપો મહુવાના ગઠની રાંગ ઉપર બેઠી બેઠી મો ફાડી રહી છે.”

“પહોચવાની વાત નથી; મરદની રીતે મરવાની વાત છે.”

“મરં તો વાંસે મારાં બાયડી-છોકરાં ?”

“મારા માથા સાટે. તારં અશ્વ હજુ મારા દાંતમાં છે. લૂણહરામી નહિ થાંં. હું સોરઠિયાણીને પેટ ધાવ્યો છું.” બસો ધોડેસવારો લઈને જસો ખસિયો મહુવાને માથે બહારવટું ખેડવા મંડ્યો અને કાચામાં પ્રાણ રદ્દ્યા ત્યાં સુધી એણે આતાભાઈને મહુવાના દરબારગઢમાં સુખની નીદર કરવા ન દીધી. આખરે, એનો દેહ પડ્યો, માણસો વીખાઈ ગયાં. ફકત ત્રણ જ જણાં બાકી રદ્દ્યાં : જસાની રાણી, નાનો એક છોકરો અને અભો કામદાર. પોતાના અશ્વદાતાની ઓરતને અને દીકરાને એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે સંતાડતો સંતાડતો અભો વાણિયો રજરયા કરે છે. પોતાની પાસે જે મૂડી હતી તે ખરચી ખરચીને પોતાના બાળારાજને નભાવી રદ્દ્યો છે અને મહારાજા આતાભાઈની સાથે વિષ્ટિ ચલાવે છે કે, “હવે જસો ખસિયો તો મરી ગયો. હવે આ બાળકને ઠરીને બેસવાનું ઠેકાણું કાટી આપો. બીજુ કાંઈ નહિ તો લીલિયા પરગાણું આપો. શુરવીરાઈના હક્ક દગાથી કુલાવો મા. ભાવનગરના ધણીને લીલિયું ભારે નહિ પડે.”

પણ મહારાજ ન માન્યા. બરાબર પાંચ વરસ વીતી ગયાં. અભાને ગઠપણે ઘેરી લીધો, એની ડોકી ડગમગવા લાગી. માથું, મૂછો અને આંખનાં નેણ-પાંપણ પણ રૂની પૂણીઓ જેવાં ધોળાં બની ગયાં. એક વાર સાંજરે એ વૃદ્ધ કામદાર પોતાના સાત વરસના ધણીને ખોળામાં લઈને બેઠો હતો, ધણીનાં લૂગડાં ઉપરથી ધૂળ ખંખેરતો હતો અને માયાભર્યા સ્વરથી પૂછ્યતો હતો : “કાં બાપા, રમી આવ્યા ? વાહ, મારો બાપો ! ભારે બહાદર ! લોંઠકાઈ તો બાપુના જેવી જ, હો !”

નાનો કુંવર ગર્વ પામીને એની કાલી કાલી વાણીમાં પડકારા દેતો : “કામદાર, આજ મેં ઓટચા છોકરાને હરાવી કાઢ્યો. ઓટચો મારાથી મોટો; એનેય મેં પાડી દીધો.”

“અરે રંગ રે રંગ, બાપલિયા !” બરાબર સાંજ નમેલી. સૂરજ મહારાજ મેર બેસતા હતા. રાજ અને કામદાર સંસારથી આદેરા જઈને જાણે સાચો આનંદ લૂટતા

હતા. જાણે આખા જગતનું એકચકરી રાજ મળ્યું હોય તેવા તોરથી રાજા-કારભારીની રમત રમાતી હતી. તે વખતે બાળકની વિધવા માતાએ ઓરડામાંથી વજર-બાળ છોડ્યાં :

“બાપ કામદાર, શીદને આમ ફોસલાવવાં પડે છે ? હવે અમારી મરેલાંની મર્કરી કાં કરો છો, બા ? છોકરાને કંઈક દા’ડીદપાડી કરતાં શીખવા દ્યો ને ! હવે અમને કયાં સુધી આમ ધૂળ મેળવવાં છે ? કયાં સુધી આશા દીધા કરશો ? કોણ જાણે માણસનાં પેટ કેવાં મેલાં થાય છે ! બધાય બદલી ગયા. અરે ભગવાન !”

ટપક ! ટપક ! અભાની વૃદ્ધ આંખોમાંથી ઊનાં-ઉનાં અંસુનાં ટીપાં ટપકીને પોતાના ખોળામાં બેઠેલા કુંવરના માથા પર પડવા લાગ્યાં. સાચો રાજ્યાભિષેક થઈ ગયો. રાજમાતાએ જેટલાં વેણ કદયાં તેટલાં એણે મુંગે મોટે સાંભળી લીધાં; સામો ઉતર ન વાજ્યો. રાત પડી ગઈ. આકાશનાં ચાંદરડાં ઘડીક ઝગતાં ને ઘડીક વળી એલવાતાં આંખમીચામણીની રમત રમતાં હતાં. પોતાનો નાનો ધણી પોતાના ખોળામાં જ પોઢી ગયો હતો. એવી મોડી રાતે એક ફાટેલી પથારીમાં બાળકને સુવાડીને પછી અભો ઘેર ગયો.

સવાર પડ્યું. કામદાર આવ્યા નહિં. ખબર કટાવી. કામદાર રાતના ઊઠીને અલોપ થયા હતા. કયાં ગયા તે કોઈ ન કળી શક્યું.

3

બરાબર બપોર તપતા હતા. ભાવનગરના રાજમહેલમાં છેલ્લી અટારીએ ઠાકોર આતાભાઈ બેઠા હતા. ગાઢી માથે બાળકુંવર વજેસંગજુ ખેલતા હતા. બાજુએ બા દેવાણી અને જસોભાઈ વજુર બેઠેલા હતા. બારીએ બારીએ જવાસાની ટહ્હીઓ બંધાઈ ગઈ હતી, પાણી છંટાતાં હતાં, સુગંધી હવાના હિલોળા છૂટતા હતા, ચંદનના લેપ થઈ રદ્યા હતા. રૂપાની ઝારીમાંથી દૂધિયાં પિવાઈ રદ્યાં હતાં. અચાનક મેડીનાં પગથિયાંમાંથી ધબ ! ધબ ! મોટા ધબકારા ગાજુ ઉઠ્યા. ભાવેણાનાથની નિસરણીએ આવો કાળા માથાનો કોણ માનવી ચડી રદ્યો છે ? મહારાજ અને એના બે સાથીએ ચોકી ઉઠ્યા. કાળી રાડ સંભળાણી કે “કયાં છે તમારો ઠાકોર? હિસાબ કરવા આવ્યો છું.”

ઊભા થઈને જોવાની હિંમત કોઈ કરે ત્યાં દાદર ઉપર ધોળા વાળથી વિભૂષિત માથું દેખાણું, રાતીયોળ આંખો દેખાણી, ખેંચાઈને બેળી થઈ ગયેલી ધોળી જ્રકુટી દેખાણી. અરરરર ! આ તો અભો ! કાળસ્વરૂપ વાણિયો !

“કાં મહારાજ ! ભાવનગરના ધણી ! બોલો, જસા ખસિયાના કુંવરનું શું ધાર્યું છે? આવો, આજ હિસાબ ચોખ્ખો કરો.”

એટલું બોલીને અભાની અર્દીનજરતી આંખો ગાઈ ઉપર ખેલતા કુંવર વજેસંગાજુ ઉપર ઠેરાણી. અભાની છાતીમાં શ્યાસ ધમાઈ રહ્યો હતો.

“અભા કામદાર !” ગરીબડું મો કરીને મહારાજ બોલ્યા, “ આમાં હું જો કાંઈ જાણતો હોઈશ તો મને આ વજેસંગના સોગંદ છે.” એમ કણીને મહારાજાએ કુંવરને માથે હાથ મેલ્યો.

“ત્યારે ? બીજું કોણ જાણે છે ?”

“હીરજુ મેહિતો. ”

પટ દઈને અખો પાછો ફરી ગયો. એક પણ ઉરચાર કર્યા વગર ધબ ! ધબ ! ધબકારા કરતો, આખો ગાઠ ગજાવતો એ મેડીએથી ઊતરી ગયો. ડેલીએ બેઠેલા આરબની બેરખમાંથી એની સામે જોવાની પણ કોઈની છાતી ન ચાલી, કોઈ એને રોકી ન શક્યું. મહારાજાના શરીરમાંથી પરસેવો છૂટી ગયો.

“અરે, મહારાજ !” બા દેવાણી બોલ્યા, “ ભાવનગરનો ધણી એક વાણિયાની પાસે પોતાના કુંવરના સમ ખાઈ બેઠો ! એટલી બધી બીક હતી ?”

“ભાઈ ! તમે નહોતા સમજયા, પણ હું સમજ્યો હતો. હું એની અંખો ઓળખી ગયો હતો. એ આંખમાં ખૂન હતું. આ વજેસંગ અટાણે હતો-ન-હતો થઈ ગયો હોત. હમણાં તમે સનાનના સમાચાર સાંભળશો. માટે ઝટ આરબની બેરખ હીરજુ મહેતાને ઘેર દોડાવો.”

આરબની બેરખને હીરજુ મહેતાને ઘેર પહોંચવાનો હુકમ થયો. “અલી ! અલી !” કરતા પચાસ જમૈયાદાર આરબો હાથમાં દારુન ભરેલી ઝંગાળો લઈને ઉપડ્યા. બજારમાં સૂનકાર પથરાઈ ગયો.

કેળાં અને ચોટલીનું બોજન જમીને મોટી ફાંડવાળા હીરજુ મહેતા સીસમના પલંગ ઉપર પોઢી ગયા હતા. એ ભીમસેની શરીરને કેટલીયે લડાઈઓની ફતેહની નિશાનીરો પડી હતી. એની પ્રચંડ ભુજાને શોભાવનારી મોટી તલવાર સામી ખીટીએ ટિગાતી હતી. બખ્તર, ટાલ અને ભાલું ભીત ઉપર બેઠાં બેઠાં જાણે કે એ સૂતેલા ધણીની ચાકી રાખતાં હતાં. આતાભાઈને મહુવાનાં ત્રણસો પાદર કમાવી દીધાનો સંતોષ એના મુખમંડળ ઉપર પથરાઈ ગયો હતો.

ત્યાં તો કાળના ધબકારા બોલ્યા, મેડી ધણધણી ઊઠી : “હીરજુ મે'તા ! સાબદો થાજે.” એટલી હાકલની સાથે જ દાદર ઉપર ઉધાડી તલવારે ડોકું કાઢ્યું.

“કોણ છે ?” મહેતા હીરજુ કામદાર ઝબકી ઉધ્યા. કાળને જોયો. ખીટીએથી તલવાર ખેંચવા ભુજ લંબાવી, પણ વખત ન રહ્યો. બીજે પલકારે તો અખો ઠેકીને

એના ટોલિયા ઉપર જઈ પહોંચ્યો ને એની તલવાર ખીટી પરથી ખેંચી.

“એ અભા, તારી ગા ! મહુવાનો હિસાબ ચુકાવું !”

“હવે તો હિસાબ કરશું ત્યાં, ધણીના દરબારમાં જસા પાસે.”

એટલું બોલી અભાએ ખડગ ઉગામ્યું. મહેતાની ફાંડ ઉપર ઝાટકો દીધો. હીરજુ મહેતાનું શરીર ટળી પડ્યું. પેટમાંથી કેળાં-રોટલી બહાર નીકળી પડ્યાં. એ ઉપર અટાર દા ઝીકીને અભો ઊભો થયો; આકાશમાં જોઈને બોલ્યો: “હીરજુ મહેતા ! હું યે હમણાં આવું છું. મૂંગાઈશ મા. મારો ધણી મારી વાટ જોતા હશે. હીરજુ મહેતા, આવું છું !”

“માટી થાજે, હિંગતોળ, માટી થાજે !” એવો અવાજ આવ્યો. અભાએ પાછળ જોયું, ત્યાં કલિયા હજૂરીને તલવાર લઈને આવતા જોયો. અભાએ દોટ કાઢીને કલિયાનેય દાઈયો, એના કાન અને ખભા કાપી નાખ્યા, આખી મેડીમાં હોકારા-પડકારા બોલ્યા. હેઠળ “એલી ! એલી ! એલી !” અવાજ સંભળાણો, આરબની બેરખ આવી પહોંચી. અભાએ વિચાર્યુ કે, “હમણાં મને બંદૂકે દેશે, મને ભૂંડે મોતે મારશે.”

અભાએ ચારે બાજુ જોયું. એક જરાદમણને ભાઈયો. અભો દોડીને એની આગળ ગયો, કદચું :

“એ મા’રાજ, આ લે તલવાર, આરબને હાથે મરવા કરતાં જરાદમણને હાથે મરવું ભલું, ઉડાવી દે મારું ડોકું.”

“ બા...પા ! હું... હું ! તમારી...હ... ત્યા !”

“ જલદી તલવાર ઝીક, મા’રાજ ! નીકર તનેય હમણાં હીરજુ મહેતાની પાસે પોગાડું છું. લે, ઝટ કર્યે.” જરાદમણે તલવારનો દા કર્યો, અભાનું માથું ઊડી પડ્યું. એનું ચારણી બિરદ-ગીત છે :

૧

વાગી હાક બપોરા વખતે,
લોપી એક વેણામાં લાજ,
ઉઠી ચદ્યો કઠોડે અભલો,
અભલો મણા ન રાખે અજ.

બપોરને વખતે હાક વાગી. પોતે પોતાના ધણીને આપેલ એક વચન ખાતર અભાએ લાજ લોપી. અભો કૂદીને મેડીને કઠોડે ચદ્યો.

૨

જાગી મે'તે હાથ જોડિયા,
દજડી દાંડે મુજ મ દાખ્ય,
લેણું ભરાં, દંડ દિયું લાખાં,
રૂડાં સેઠ, મું જુવતો રાખ્ય.

જાગીને હીરજી મહેતાએ હાથ જોડ્યા : હે અભા, મારી સામે તું સળગતી દાંડે
ન જો. હું કરજ ભરં, લાખો રૂપિયાનો દંડ દઉં. હે બલા વણિક, મને જુવતા રાખ.

3

કહે સોરઠિયો વગદ્યાં કરી લે,
મેલું (તો) લાગે ખોટ મને,
મુંગવણ મને આજે મ'વાની,
કરશું સમજણ જસા કનો.

અભો સોરઠિયો કહે કે, હવે ગલ્લાંતલ્લાં કરવાં હોય તેટલાં કરી લે. હવે તને
છોડું તો મને બઢો બેસો. મને તો મુંગવણ મહુવા વિષેની જ છે. મારે કાંઈ રૂપિયા કે દંડ
નથી જોતા. એવો બધો હિસાબ તો હવે સવર્ગ લોકમાં જસા ખસિયા પાસે જઈને કરશું.

4

આનલે તાતી ખાગ અછટી,
થરહર ભાવનગર થિયો,
છેડી અતા તણી હીરજી,
કટકા મેડી માંચ કિયો.

અભાએ તાતી તલવાર ઝીકી. ભાવનગર થથરી ઊઠ્યું, ને ઠાકોર
આતાભાઈના જોડીદાર હીરજી મહેતાના મેડી ઉપર કટકા કર્યા.

5

ધજવડ બાંગી તોય ધડુશિયો,
કલિયા તણો ખબો ને કાન,
એ સમયે વિપર એક આવિયો,
દીધું શીશ વિપરને દાન.

પછી તલવાર ભાંગી ગઈ તોપણ કલિયાના ખભા ને કાન કાપ્યાં. એ વખતે એક બ્રાહ્મણ ત્યાં આવ્યો, તેને અભાએ પોતાનું મર્સ્તક દાનમાં દીધું.

૬

**ઇડો લાખો, પેથો, અમરો,
રાધા જેવડા મૂવા રધુ,
અઠગાણી ખત્રવટ ઓનાથી,
વણિક તણો કાંઈ ખેલ વધુ.**

પૂર્વે ઇડા વગેરે જે જબરા નરો મૂઆ છે, તેમનાથી પણ આ વણિકની ક્ષત્રવટ તો આઠગાણી વધી ગઈ.

મરેલા અભાને મેડીઅથી નીચે ફગાવ્યો. ઢાકોર આતોભાઈની આજા થઈ : “એને કૂતરાની માફક ઘસડતા મસાણે લઈ જાવ.”

આવી દશામાં અભાની લાશ નીકળી. સહૃ જોઈ રદ્દ્યા. હજારોમાંથી ફક્ત એક જણાથી આ હાલ જોઈ ન શકાણા. એનું લોહી ઊકળી રાયું : એનું નામ મોડભાઈ નામનો ચારણ અટારીએ ઊભા રહીને આ શબને ટસરડાતું જોતાં આતોભાઈ મૂછે તાવ દઈ રદ્દ્યા છે, તે વખતે મોડાભાઈએ બજારમાં ઊભીને દુછો લલકાર્યો :

માર્યા ને મૂવા તણો, ઘોખો કાંઉ ધરે ?

મે' તાને મોર્ય કરે, હાલ્યો સોરઠિયો અભો,

એ ઢાકોર, માર્યા-મૂઆનો આવો ખાર મનમાં શું રાખી બેઠો છે ? તું હવે અભાને ટસરડાવીને લઈ જા, તોપણ શું થઈ ગયું ? અભો મસાણે જાય છે ખરો, પણ મહેતા હીરજુને મોખરે કરીને જાય છે, એમાં કાંઈ વાંસા-મોર્ય થોડું થવાનું છે ?

મે' ણું સાંભળીને આતોભાઈ શરમાઈ ગયા. અભાના શબની આ દશા અટકાવી દઈને રીતસર દેન દેવરાવ્યું.

પાસે એને મોકલ્યો. હીરજુ મહેતા સૂતા હતા. અભાએ પ્રથમ એને દોરી વડે પલંગ સાથે બાંધી લીધા ને પછી હીરજુ મહેતાની જ તલવાર લઈને એનો ઘાત કર્યો. પછી ભાને હીરજુ મહેતાના આરબોએ માર્યા, મેડી પરથી એની લાશને નીચે ફગાવી, અને ઘસડીને રમશાન લઈ ગયા. ત્યાર પછી મહારાજે પોતાની હુદમાંથી સોરઠિયાઓને કાઢી મૂક્યા હતા.’

પણ અમે આપેલી હકીકતની સાક્ષી તો ઉપર ટાંકેલા ગીતમાંથી જ જડે છે. ખાસ કરીને—

‘ કરશું સમજણ જસા કને,’

—એ ચરણ બતાવે છે કે આમાં કંઈક જસા ખસિયાનો સવાલ હતો.

આ બનાવ બની ગયા પછી આતાભાઈએ જસા ખસિયાના પુત્ર ખીમાને મોણપર અને સેદરડાનાં બાર ગામ પાછાં આપ્યાં હતાં. અત્યારે ખસિયાઓ એ બાર ગામ ખાય છે.]

૨૦

મેર જેતમાલ

લખનાર : સ્વ. જગજીવનદાસ કા. પાટક

આ જે આસો સુદ નોમનો દિવસ છે.

પાણકોરાના ચોરણા, પાસાબંધી અંગડીઓ ને માથે બાંધેલાં બોજપરાંથી શોભતા હજારો રબારીઓ આજે બળેજમાં મમાઈને મટે મેળે આવેલ છે. તેલમાં ભીજાવેલા ગુલાલનો શાણગાર તેમનાં હેતાળ હૈયાં ઉપર તથા પહોળી પરાકરમી પીઠ ઉપર માતાની પ્રસાદીઝને શોભી રદ્દ્યો છે. રબારીનો બરચો શોખિતવર્ણા આ શાણગારને મહામૂલ્યવાન માની મહિનાના મહિના સાચવે છે. જોનારને આ શાણગાર ધાયલ રણસૈનિકોની ભરાંતિ કરાવે છે. બળેજમાં એની આથમણી દિશામાં આવેલા ભૂલાકેડામાં આજે મેદની માતી નથી.

એટલામાં પોતાનું પવિત્ર અને વહાલું ‘સરજુ’ નું સંગીત ગાતી સેંકડો રબારીની એક મંડળી મઠની બહાર નીકળી. સાંભળનારને તો એ ગાનમાં માત્ર ‘હા — હે — હૂ—હે’ નો લાંબો રાગડો જ લાગે છે; ને એ બોલનાર જંગલી છે એટલો જ ભાસ થાય છે; પણ તેમ નથી. ‘હા — હે — હૂ—હે’ એ સૂરોમાં પોતાના ઈષ્ટદેવની ‘સરજુઓ’ રબારી લોકોએ સાચવેલી છે. સરજુઓ એ સ્તવનકાત્યો છે, ને વેદમંત્રોની પેઢે અનધિકારીઓથી ગુપ્ત રાખવા માટે તેમાં ‘હા — હે — હૂ—હે’ એવા સ્વરોની પૂરણી કરેલી છે. એ સરજુ ગાનારી ટોળીમાં એક માણસે હાથમાં ‘માતાની પીછી’ ઝાલેલી હતી, શ્રી કૃષ્ણ શિરે ધરાવેલ એ મયૂરપિરછ તે માતાની વહાલામાં વહાલી વસ્તુ છે એમ રબારીઓ માને છે.

હાથમાં કડિયાળી ડાંગોવાળા, કદાવર રબારીઓ સરજુઓ ગાતા ગાતા મઠની બહાર ડાબી બાજુએ ખોડેલા એક પાળિયા પાસે આવ્યા, સિંદૂરે અર્યેલા એ પાળિયાને શિરે તેમણે માતાની પીછી અડાડી, ત્યાં ઊભા રહી કેટલીય વાર લાંબે રાગે સરજુઓ

લલકારી, કેમ જાણે તેઓ પાળિયાનાં થશોગાન ગાતા હોય, આમ કરવાનું મેં કારણ પૂછતાં તેમણે કહ્યું :

આજથી આશરે ૧૫૦ વર્ષ ઉપર આ બળેજમાં આલા મેરનો દીકરો જેતમાલ થઈ ગયો. તેનો આ પાળિયો છે. એ જેતમાલ કરે પાંચ હાથ પૂરો : એના ખભા જાણે પાડાની કાંધ : શી એની જુવાની ને શી એની ભલાઈ ! શુરવીરતા તો જાણે એના બાપની ! ઘરનો પણ સુખિયો : મોટો માલધારી : એણે દેવળિયામાં નેસ નાખેલો, અને ત્યાં પોતાનો માલ તથા સગાંસંબંધી રહે. એક વાર બાબીની ગિરસ્તે આવીને બળેજનાં ટોર વાજ્યાં. જેતમાલ બેઠો બેઠો રોટલો ખાતો હતો, ત્યાં સુદાખડા મીરે આવી કહ્યું :

સીમાડે સાવજ તણે , બાકરથી કેમ બેસાય ?

જોતાં જોણ કે ‘ વાય , અચરત આલણરાઉં !

તારા જેવા સિંહને સીમાડે બકરા જેવા બાબીથી કેમ બેસી શકાય? હે આલણનાં સુત જેતા, તું જેવો ભડ બેઠો છતાં જો ગિરસ્ત ટોર હાંકી જશે, તો તુંમાં જોણ કહેવાશે.

ખાવું પડ્યું મૂકી જોગમાયાની જુબ જેવી વિકરાળ તલવાર તાણી, ધોડીએ ચડી, જેતમાલ પોતાના સાથીઓ સાથે ગિરસ્ત પાછળ દોડ્યો. શાત્રુઓને પકડી પાડ્યા, અને કાઠાની કદાવર કણબણ દાતરડે કણસલાં કાપે તેમ ગિરસ્તને કાપવા લાગ્યા.

મર્યો ખડગ જોટા તણો દેવાળ્યે મામલો,

કાહેરાં ક પિયાં દેખ કેતાં,

આલાતણો કુત અજર તન ઉપદ્યો,

ઝેંપથી ઢારિયા હાથ જેતા. (૧)

ત્રેણકે નગારાં ત્રંબાળાં ઘૂઘાવે,

લોહાં વઢંતે દાવ લાધ્યો,

ઝીક કુંતાંદું તણી રાહેતાં ઝુફ્રે,

બળેજો અભંગ ભડ ભીસ બાધ્યો. (૨)

અભંગ દળ બાળિયાં આવિયાં કંઠાડે,

વાગિયાં તબલલાં બલા વાજાં,

તેજુલી તેગને વીજતો જેતડો,

ઝોળીએ ટપકતાં ગયાં ઝાગાં. (૩)

કવિ કે' વેડો કર્યો વીર તેં વંકડા,
 જામખાના લગણ વાત જાણી,
 કિરત અવિચળ કરી કુશળ ઘર આવિયો,
 પરીઓ ચડાવ્યું અમર પાણી. (૪)

ગિરસ્તના ભાડૂતી સિપાઈઓ મરદ મેરોની ગીક કચાં લગી ગીલે ? સિપાઈઓ ઘવાણા ને ઝોળીમાં પડી ટપકતે લોહીએ ઘર બેગા થયા. એમ પરિયાંને અમરતાનું પાણી પાઈ જેતો ક્ષેમકુશળ ધેર આવ્યો.

એક બીજો પરસંગ : બાલોય કોટડા તરફ જે સંધી વસતા, તેમને કાંઈક કારણે રબારીઓ સાથે વેર બંધાયેલું. એ વેર વાળવાને મનસૂબે મદોનમતા પંદર સંધીઓ માતાનો મઠ લૂંટવા ભૂવાકેડે આવ્યા. મઠમાં પેસવા જાચ છે ત્યાં

1. ૧ તલવાર.
2. ૨ કાચર.
3. ૩ કેટલાં.
4. ૪ સુત
5. ૫ જડપથી.
6. ૬ ભાવાં
7. ૭ રાજાનું.
8. ૮ જૂથ.
9. ૯ બળથી.
10. ૧૦ કંઠાળ પરદેશમાં.
11. ૧૧ ભારે.
12. ૧૨.

એક ઘરડા રબારીએ તેમને ટપાર્યા, પણ ત્યાં તો તેમણે

પોતાનું પોત પ્રકાશયું. વૃદ્ધ રબારીને તરવાર મારી ધૂળ ચાટતો કર્યો.

ભૂવો બહારગામ ગયેલા અને પુરુષવર્ગ સીમમાં ગયેલો. ધેર હતાં માત્ર બૈરાં-છોકરાં. તેમણે રોકકળ અને બૂમાબૂમ કરવા માંડી. પાસેને રસ્તે ચાલ્યા જતા જેતમાલે એ બૂમો સાંભળી. દોડીને તે ભૂવાકેડામાં આવ્યા. જુએ છે તો માતાના પવિત્ર મઠમાં સંધીઓ ધૂસેલા ને એક રબારી બહાર ધાયલ પડેલો.

મામલો જોતાં જ જેતાની આંખ ફાટી. કાળી નાગણા જેવી તલવાર તાણી તે સંધીઓ ઉપર તૂટી પડ્યો. “લેજે મમાઈ !” કહેતો જાય ને એક ધા ને બે કટકા કરતો જાય. જેને જેતાનો એક ઝાટકો લાગે તે સંધી ફરી શિખામણ ન માગે. એ ધીગાણામાં એણે બાર જણાને લાંબા તાર કર્યા, પણ છેલ્લા ત્રણ સંધીઓ મરણિયા થઈ જેતા ઉપર ધરચા ને આ ઠેકાણે એ મરદ મેરનું માથું નોખું કરી એ લોકો નાઠા. ભાઈ ! એ જોરાવર જેતાની આ અમારે ખાંભી છે. માતાનો મઠ સાચવવા એ ભડે પ્રાણ આપેલા છે. એથી જ અમે એને માથે માતાજીની પવિત્ર પીછી અડાડીને એને આશીર્વાદ આપીએ છીએ.

**મઠ મેલી માતા તણો, જો તું જેતા જાત,
તે અવખંડ ચે'ચો થાત, સૂરજ ઊગત ને.**

ભાઈબહુંન

ઓ ટીલાથી તરણ ગાઉ પાંચાળમાં રેશમિયું ગામ છે. ગામને સીમાડે ભેડાધાર નામની એક ગોળાકાર ધાર છે. ધાર ઉપર પાળિયા છે. એક પાળિયો લીનો છે. ક્રીની સાથે બે બાળકો છે : એક આંગાળીએ વળગેલું અને બીજુ કેડમાં તેડેલું. બીજો પાળિયો એક ઘોડેસવારનો છે.

કેટલાં વરસ પહેલાંની આ વાત હશે તે તો કોણ જાણો ! કરણ તરફથી એક ચારણી ચાલી આવતી હતી, સાથે એનાં બે છોકરાં હતાં. ચારણી એની બેંસો હાંકિને પોતાને દેશથી નીકળી હતી. વાટમાં ખાવાનું નહોટું મળ્યું. કેડે બેઠેલાં બાળકે માની છાતી ચૂસી ચૂસીને ગાભા જેવી કરી નાખી હતી. આંગાળીએ ટિગાતું બાળક, ભેસનું પળી-બે-પળી દૂધ મળતું તે ઉપર નભ્યે આવતું હતું. ચારા વગરની બેંસો માર્ગ મરતી આવતી હતી. ચારણીને માથે ધાબળી પડી હતી, અંગે કાળી લાયનું કાપડું અને ગૂઢા રંગમાં રંગેલ ચોળિયાની જુમી પહેર્યા હતાં. ડોકમાં શૂરાપૂરાનું પતણ, હાથમાં રૂપાના સરલ અને પગમાં દોરા જેવી પાતળી રૂપાના વાળાની કંબીઓ એ એનો દાગીનો હતો. એક તો ચારણ વર્ણની બાઈઓ કુદરતી જ ઉદાસ રહે છે : તેમાંથે આ બાઈને તો સંસારનાં વસમાં વીતકેાએ વધુ ઉદાસ કરી મૂકી હતી.

બાઈ રેશમિયા ગામને સીમાડે જયારે ધાર ઉપર આવી ત્યારે એના હૈયાની મૂંગી આપદા સરખી સાંજ નમતી હતી. તે ટાણે બરાબર તે જ ધાર ઉપર એક ઘોડેસવાર સામે મળ્યો. બાઈને કાંઈક અણસાર આવી. બરાબર ઓળખાણ ન પડી એટલે બાઈએ પૂછ્યું :

“બાઈ, મારો બાઈ રેશમિયો આયર આ ગામમાં છે કે નહિ ?”

“કેવાં છો તમે, બાઈ?”

“અમે ચારણ છયેં, બાપ !”

“ત્યારે રેશમિયો આયર તમારો બાઈ કચાંથી ?”

“બાપ, બધુ વહેલાનો મેં એને વીર કીધો છે. પંદર વરસ થયાં અમે એક-બીજાને મળ્યાં નથી. એણા અમારે કરણમાં દુકાળ પડ્યો ને ઘરવાળો પાછા થયા. મને સાંભર્યું : કે માલ હાંકિને રેશમિયાની પાસે જાઉં તો કાળ ઊતરી જવાય. બાપુ, પાણીયે મોમાં નથી નાખ્યું. હશે, હવે ફકર નહિ. ભગવાને બાઈ બેળાં કરી દીધાં.”

Join Our Telegram Channel
For Books And Magazines
@magazineandbookpdf

टेलीग्राम डाउनलोड करने के बाद सुर्च बार में
हमारी चैनल का नाम सर्च करे और जाइन हो जाइए

પોતે ઘોડિયે સૂતી હતી તે દિવસે પોતાનાં માવતરનું મવાડું સોરઠ દેશમાં નીકળેલું. માર્ગ એક વખત વગડો આવ્યો ને ઝાડને થડ પડેલું તાજું અવતરેલું બાળક રોતું દીકેલું. દુકાળ બળતો હતો, માવતર પેટનાં છોળને રજણતાં મેલી પોતાનો બચાવ ગોતતાં ભમતાં હતાં, માયા-મમતાની અણાષ્ટ ગાંધ્યો પણ છુટી પડતી - એવા કાળા દુકાળને ટાણે ચારણયના માબાપે આ છોકરાને તેડી લીધું અને માઅ એક થાનેલેથી પેટની દીકરીને વછેડી નાખી આ પારકા દીકરાને ધવરાવી ઉછેર્યો, મોટો કર્યો, કમાતો કર્યો, વરાંયો-પરણાંયો હતો. એ પોતે જ ધર્મનો ભાઈ રેશમિયો. નોખાં પડ્યાં તે દિવસ કહીને ગયેલો કે, ‘બોન ! વપત પડે તે દિવસે હાલી આવજે !’ આજ વખાની માર્ગ બહેન એ રેશમિયા ભાઈનું ઘર ગોતતી આવી છે. ઘોડેસવાર વિચારમાં પડી ગયો. એને સાંભરી આવ્યું. એ બોલી ઉદ્ધ્વાં : “અરે બેન, રેશમિયો તો પાછો થયો !”

પોતે જ રેશમિયો ભેડો હતો, પણ પેટમાં પાપ પેસી ગયું.

“રેશમિયો પાછો થયો ?” ભાઈને જાણે પોતાના કાન ઉપર ભરોસો ન આવ્યો હોય તેમ ફરી પૂછ્યું.

“હા, ભાઈ, પાછો થયો – આઠ દિવસ થયા.”

“ભાઈ પાછો થયો ? ના, ના, થાય નહિં.” ભાઈ ગાંડી થઈ ગઈ હોય તેમ લવવા માંડી. ‘હું, પાછો થયો ?’ ‘પાછો થયો ?’ ‘થાય કાંઈ?’ એમ ધૂન ચડવા લાગી. આંખો જાણે નીકળી પડતી હોય તેમ ડોળા ફાડીને ચારણી આકાશને, ધરતીને અને ઝાડપાનને પૂછવા લાગી કે, ‘વીર મારો પાછો થયો ?’

ઘોડેસવારને થર થર કંપ વણૂટયો. ધણુંય મન થયું કે નાસી છૂટું; પણ ઘોડાની લગામ હુલાવી-ચલાવીયે ન શકાણી. ધરતી સાથે ઘોડાના ડાબલા જાણે જડાઈ ગયા. પાગલ બનેલી ચારણીએ ઘૂમટો તાણીને ચોધાર આંસુ પાડતાં પાડતાં મરશિયા ઉપાડ્યા:

ભલકિયું ભેડા, કણાસથું કાળજ માંચ,
રગું રેશમિયા, (માર્ગિયું) વીધીયું વાગડના ધણી !

હે ભેડા, તેં તો મારા કાળજામાં ભાલાં ભોકયાં હે વાગડિયા શાખાના આયર, માર્ગ નસો તેં વીધી નાખી.

ઘોડો મૂવો ધર ગિયાં, મેલ્યાં મેવલીએ,
રખડી રાન થિયાં, (ત્યાં) રોળ્યાં રેશમિયે.

ઘોડા જેવો મારો ધણી મર્યાં. મારાં ધર ભાંગી ગયાં. વરસાદે પણ રજણાંયાં. રખડી રખડીને હેરાન થઈ ગયાં. ત્યાં જેની છેલ્લી આશા રહી હતી તે રેશમિયે પણ રોળી દીધાં.

કેક કટારા, કાટિયા, (હવે) છોલં બાંન પિયાં,

રેશમિયો બેડો જાતે, માથે દાણિંગર રિયાં,

મારે માથે કરજ હતું, તે મારો ભાઈ રેશમિયો ચૂકવશે એમ આશા હતી. આ તો કરજ માથે રહી ગયું. ધણા ધણા કાળ સુધી કટારે અનાજ લઈને ખાદ્યું, પણ આજ તો મારા છોકરાને લેણાદારો બાન કરી લઈ ગયા છે.

બેડો અમણો ભા, (જાણયો) વાંટિયા, ને વરતાવશે,

(ત્યાં તો) વાટે વિસામા, રોજયા રેશમિયા !

આશા હતી કે, રેશમિયો બેડો મારો ભાઈ છે તેથી દુકાળ પાર ઉત્તરાવી દેશે; ત્યાં તો હે રેશમિયા, હે અમારા વિસામા, તેં અમારા જુવન-પ્રવાસને માર્ગ જ અમને રહણાવ્યાં.

બેડા બાંગી ડાળ, જેને આધારે ઊભતા,

કરમે કોરો કાળ, રોજયાં રેશમિયા !

હે બેડા, જેને આધારે અમે ઊભાં હતાં તે ડાળી જ બાંગી પડી. હવે કર્મભાં કાળો દુકાળ જ રહ્યો.

(આ) ટોળાં ટજયાં જાય, નવરંગી નીરડીયું તણાં,

(અનેના) ગોદરે ને ગોવાળ, રેટાં ટોજયાં રેશમિયા !

આ જાતજાતની સૂપાળી ગાયોનાં ધણ રેટાં ચાલ્યાં જાય છે, કારણ કે આજ એને હાંકનાર ગોવાળ નથી. ગોવાળ વિનાની ગાયો ભાંભરતી જાય છે.

જેમ જેમ મરણિયા કહેવાતા ગયા, તેમ તેમ રેશમિયો ઘોડેસવાર પથથર બનવા લાગ્યો. ઘોડાના ડાબલા થીજુ ગયા, ઘોડાની આખી કાચા કઠણ કાળમીઠ જેવી બની ગઈ. ઉપર બેઠેલ અસવારનું લોહી થંભી ગયું, છાતી સુધી જયારે

1.

* નીરડી, ખેરડી, ઝરિયું, કાબરી, ગોરી, ધોળી — એ બધી ગાયોનીજાત છે. ગોરા શરીર ઉપર કાળ ડાધ હોય તેને ‘નીરડી’ કહેવાય.

પથથર બની ગયો ત્યારે રેશમિયો કારમી ચીસ પાડી ઊઢ્યો !

“એ બહેન, ખમૈયા કરી જા :હું જ તારો ભાઈ - હું જ રેશમિયો. મેં ઘોર પાપ કર્યું. હવે દયા કરી જા.”

ચારણીના હાથમાં વાત નહોતી રહી. એના રોમ-રોમમાં જાગી ઊઠેલું સત હવે શમે નહિં. એના હાથમાંથી તીર છૂટી ગયું હતું. એ બોલી :

**બેડા બેળાતે, વીણોલ વણુંને વાળીએ,
(પણ) સાંઠી સુકાતે, રસ ન રિયો રેશમિયા !**

હે ભાઈ બેડા, કપાસના છોડમાંથી કપાસ વિણાઈ ગયો હોય, ખેતર કોઈએ બેળી દીધું હોય, તો તો ફરી પાણી પાઈને આપણે એને કોળવી શકીએ. ફરીવાર એને કપાસનો ફાલ આવે. પણ કપાસના છોડની સાંઠી સુકાઈ ગયા પછી એમાંથી રસ જ નીકળી જાય. ત્યારે એને પાણી પાવું નકામું. એ રીતે, હે વીર, તારા જીવનની સાંઠી જ સુકાઈ ગઈ. એટલું બધું કૂડ તારામાં વ્યાપી ગયું, કે હવે ફરી વાર એમાં પ્રાણ મૂકી ન શકાય.

**બેડાને બોય લેતે, દૃશ્યું ચારે કૂલિયું,
સો ગાઉએ સગા, પંથ બધો માથે પડ્યો.**

રેશમિયા બેડાને મરવા ટાણે જ્યારે બોય લીધો — જમીન પર સુવાડ્યો ત્યારે ચારે દિશાઓ પડી ગઈ. અને હે મારા સાચા સગા, મારો સો ગાઉનો આખોય પંથ નિષ્ફળ નીવડ્યો.

**આંખે અમરત હોય, (તો) જાતાને જિવાડીએ,
(હવે) ઝરવા માંડયું ઝેર, રસ ગ્યો રેશમિયા !**

હે ભાઈ રેશમિયા, મારી આંખમાં અમૃત રદ્દયું હોય તો તો મરતાને એક વાર એ દૃષ્ટિનું અમૃત છાંટીને જીવતો કરીએ. પણ હવે તો મારાં નેત્રોમાંથી દુનિયાના મતલબીપણા ઉપર ધિક્કારનું ઝેર ઝરવા લાગી ગયું, હવે મારી આંખમાંથી સંજીવનીનો રસ ખૂટી ગયો. મારો ઈલાજ નથી રદ્દયો.

**ભરદર્શિયે કોઈ વાણ, બેડાનું બાંગી ગયુ,
પંડ થાતે પાખાણ, રસ ગ્યો રેશમિયા !**

હે રેશમિયા ભાઈ, તુજ સમું વહાણ મારે જાણે કે જીવતરને મધદર્શિયે બાંગી પડયું. મારું પિંડ પણ હવે પાખાણ બની ગયું, હવે મારા અંતરમાં રસ ન રદ્દયા.

**ટોળામાંથી તારવ્યે (જેમ) ટાંકું દિયે થોર,
(તેમ) કાપી કાળજ-કોર, બેડા બાંભરતાં રિયાં.**

હે ભાઈ બેડા, જેમ કોઈ પશુને એના ટોળામાંથી વિખૂટું પાડતાં એ વેદનાની ચીસો પાડે છે, તેમ આજ હુંયે તું વિહોણી થતાં પોકારું છું. તેં મારા કાળજાની કોર કાપી નાખી. હું એકલા પશુ જેવી બાંભરતી જ રહી.

આખો અસવાર નિર્જવ પથથર બની ગયો. ચારણી પણ છોકરાં સાથે પથથરની પૂતળી બની ગઈ બેંસો એ સાંજને ટાણે ધાર ઉપર એકલી ભાંભરતી રહી.

પિંજરાનાં પંખી

સં. ૧૯૬૭ના અધારની અંધારી બારશની અધરાતે આ વાત બની ગઈ છે. બારાડી * તાલુકાના કોઈ પણ તુંબેલ ચારણ જયારે ભેટી જાય છે ત્યારે જેઠા મોવડ અને કરમાબાઈની વાત ઉચ્ચારતાં વાર જ ડોકું ધૂણાવીને ધીરી, મીઠી હલકે એ ગાવા લાગે છે :

જેઠો મોવડ જુગા માં જુત્યા, કરમાબાઈ કુળનો દીવો.

એ ધણી-ધણિયાણીનું ગામ રાણાગામ :

રાણાગામ પ્રથિનો ટીબો, કરમાબાઈ કુળનો દીવો,

મનાય છે કે આજ જયાં એ ગામ છે, ત્યાં જ અસલના જુગામાં જમદિન પ્રથિનો આશ્રમ હતો, અને એ જ રેણુકા નદીનાં ગંગાજળિયાં નીરને પ્રથિનાં અધાર્થિની રેણુકા માતા લૂગડે બાંધી બાંધીને પર્ણકુટિમાં ઉપાડી લાવતાં હતાં. માણસો વાતો કરે છે કે જેઠા મોવડ અને કરમાબાઈ એ તપિયાંનાં અવતારી હતાં.

જાતનાં એ તુંબેલ ચારણ હતાં. જેઠાની અવરથા પચીસેક વરસની હશે, અને બાઈ પણ વીસેક વરસનાં હશે. બેય જણાંની ભરજુવાની ચાલી જતી હતી. દેવતાઈ તો એમનાં રૂપ હતાં. બેયની મુખમુદ્રામાંથી સામસામી જાણે પરીતની ધારાઓ છૂટતી હતી. ઘડીક વાર નોખાં પડે તો પાણી વિનાનાં માછલાંની જેમ તરફક્રવા માંડે, એકબીજાની સામ નજર નોંધે ત્યાં તો રૂંવાડે રૂંવાડું જાણું હસીને બેનું

1. * જમનગર અને ઝારકા વરચેનો જમનગર તાબાનો પરદેશ.

થઈ જાય. વળી, બેય માનવી રામાયણનાં ખરાં પ્રેમી હતાં.

મોરલો કળા કરીને ટૌકતો હોય ત્યારે જેમ ટેલડી એની પડખે ઊભી ઊભી ટૌકારા ઝીલે, તેમ રોજ રાતે જેઠો લલકારી લલકારી રામાયણ ગાતો અને પડખે બેઠી બેઠી જુવાન ચારણી એ મધ્યારતા સૂરને એકાઉર દયાને સાંભળતી હતી. ખારો ધૂધવા જેવો સંસાર એ ચારણ જોડલીને તો મીઠો મહેરામણ જેવા લાગતો હતો.

જેઠો દિલનોય દાતાર હતો. પૈસેટકેય સુખી હતો. ઘેર પચાસ પચાસ હાથણીઓ જેવી ભેંસો ટલ્લા દેતી હતી. લેવડદેવડનું કામકાજ હોવાથી એના પટારામાં ગામપરગામના લોકોની થાપણ પણ પડી રહેતી. એનો મોટેરો ભાઈ પણ હતો. પોતે અને પોતાનો ભાઈ એક જ ફળીમાં નોખનોખ ઓરડે રહેતા હતા.

કોઈ કોઈ વાર મધરાતનો પછોર ગળતો હોય, આખું જગત દિવસની આપદા ભૂલીને રાતને ખોળે પોટતું હોય, રામાયણના સૂર સાંભળી સાંભળીને હવા પણ થંભી ગઈ હોય, આભમંડળ એના અવાજને હોકારો દેતું હોય અને ચાંદરડાં આ ચારણની બેલડીને માથે શીતળ તેજ ઢોળતાં હોય, તેવે ટાણે જેઠો મોવડ કરમાબાઈનાં નેતરોનું અમી પીતો પીતો નિસાસા નાખીને કહેતો :

“અરે ચારણી ! આટલાં બધાં સુખ હવે તો સહેવાતાં નથી. એક દી આનો અણાધાર્યો અંત આવશે તો ?”

ચારણી સામે ઉત્તર નહોતી વાળી શકતી. એની મોટી મોટી અંખોમાં ઝગ્ઝગિયાં ભરાઈ આવતાં. એના અંતરમાં ફાળ પડતી : “અરેરે ! જોડલી કચાંક ખંડાશે તો ?”

સોનાના પિંજરમાંથી બેચ જણાંના પ્રાણ ઊડું ઊડું થતા હતા. એમ કરતાં કરતાં સંવત ૧૯૬૭નો પુરુષોત્તમ મહિનો આવ્યો. અગાઉ એક વાર જેઠો વાતવાતમાં બોલી ગયો હતો : “મેં તો મારં માથું શંકરને અર્પણ કર્યું છે.” કોઈકે આ વેણ સાંભળ્યાં, કોઈકે હસી કાદ્યાં, ને એમ વાત રોળાઈટોળાઈ ગઈ હતી. પણ ફક્ત ચતુર ચારણીને હૈયે એના ભણકારા વાગી ગયા હતા. એની આંખો જેઠાની વાંસે વાંસે ભમવા માંડી હતી. જેઠાના મો ઉપર દિવસે દિવસે નવીન કાન્નિત ઝળહળવા લાગી હતી.

અષાઢ મહિનાની દશમ અને શુક્રવારે જેઠાએ એક કાગળનો ખરડો લાવીને કરમાબાઈના હાથમાં મેલ્યો અને કદયું : “આમાં આપણી લેણાદેણ લખી છે. તેમાં જેની જેની થાપણ નોંધેલ હોય તેને તેને પાઈએ પાઈ ચૂકવી દેજે.”

“મને કાં સોપો ?”

“મારે ગામતરે જાવું છે.”

“હું જણું છું, પણ હું તો તમારા મોટા આગળ હાલી નીકળવાની છું.” એ વધુ ન બોલી શકી. એનું ગળું રંધાઈ ગયું.

“ચારણી ! એ ગામતરાનાં પરિયાણ કાંઈ રોતાં રોતાં થતાં હશે ?”
જેઠાએ કરમાબાઈને માથે હાથ મૂક્યો.

“છ્યો, નહિ રોંિ, હો ! હસીને હારે હાલીશ. પણ સદાય એ હાથને મારે માથે જ રાખ્યે આવજો.” એટલું બોલીને ચારણીએ આંખો લૂછી નાખી.

બેય જણાંએ રંપિયા ગણી જોયા. પટારામાંથી જેની જેની થાપણ હતી તેને તેને બેલાવીને ચૂકવી દીધી.

થાપણાવાળા કહે : “ જેઠાબાઈ ! અમારે ઉતાવળ નથી.”

“અરે ભાઈ ! ઉતાવળ તો મારે છે. લાંબી જાતરાએ જાવું છે.”

શનિવારે બેય જણાં નિર્જળ અગિયારસ રદ્દાં. આખો દિવસ રામાયણ વાંચી ને સ્તોત્ર ગાયાં. રાતેય રામાયણ ચાલુ રહી. ભાઈ અને ભાબીએ પણ બેઠાં બેઠાં સાંભળાં કર્યું. થોડી વારે ભાઈ ઊઠીને સૂવા ચાલ્યા ગયા. અધરાત થઈ એટલે ભાબીએ કહ્યું : “જેઠા, હવે તો સૂઈએ.”

“બે’ન ! તમે તમારે સૂઈ જાઓ. અમારે હજુ એક અદ્યાય વાંચવો છે, પછી અમેય સૂઈ જાશું.”

ભાઈ-બોળાઈ ભરનીદરમાં પડ્યાં છે. ગામમાં ફૂતલં પણ જાગતું નથી. અંતરીક્ષમાંથી જેઠાને જાણે કે હરિ હાકલ કરે છે. બેય જણાંએ પૂજાપાનો સામાન બેળો કર્યો : ચોખા, પાંચ સોપારી, ગોપીચંદન, ધીની વાટકી, બે કોડિયાં, દીવાસળીની ડાબલી, આકડાનાં ફૂલ, બે કળશિયા અને એક તલવાર.

વર-વહુએ સનાન કર્યાં. માથામાં તેલ નાખ્યાં. એકબીજાના વાળ ઓઈયા. કોરાં રંપાળાં લુગડાં પહેર્યાં. આંખોમાં આંજણ આંજયાં. પૂજાનો સામાન લઈને ઘરની બહાર નીકળાં. તાળું વાસ્યું, ફૂંચી ટોડલે મૂકી, અગિયારસની અંધારી રાતે બરાબર એક વાગ્યે, ગામની બહાર, રેણુકા નદીને સામે કાંઠે રામેશ્વર મહાદેવને મંદિરે બેય જણાં ધીરે પગલે આવી પહોરયાં — જાણો માદ્યરામાં પરણાવા આવ્યાં.

પૂજાપાનો સામાન શિવાલયને ઓટલે મૂક્યો. સ્નાન કરવા માટે એક જ પોતિયું સાથે લીધું હતું. એટલે અકેક જણ પોતિયું પહેરીને નદીમાં નાહવા ગયું. પ્રથમ કરમાબાઈ નાહી આવ્યાં; એટલે એ ભીનું પોતિયું પહેરીને જેઠો નદીએ ગયો. નાહીને આવ્યો ત્યાં તો ઘીના બે દીવા કરીને બાઈએ તૈયાર રાખ્યા હતા. ચોખાની ઢગલી પણ કરી વાળી. ગોપીચંદન ઘસીને બેચ જણાંએ શિવલિંગ પર તિલક કર્યું. પાર્વતીજીને પણ તિલક કર્યું. પોતે બેચ જણાંએ પણ સામસામાં કપાળને સ્પર્શ કરી તિલક કાઢ્યાં. પડખોપડખ બેસીને રામાયણનાં પાનાં વારયાં પછી જેઠાએ કહ્યું : “ત્યારે હવે ?”

“બીજું શું ? હું તો તૈયાર છું.” ચારણી મરકતી મરકતી બોલી. મોમાં વેળ જરાય દર્દ્દયાં નહિ.

“મનમાં કાંઈ રહી જાય છે ? જોજે હો, પ્રેત બનીને પીડાવું પડશે.”

“મનમાં બીજું શું રહે ? મનમાં રહેનાર તો મારી સાથે જ છે.”

જેઠાએ તલવાર કાઢી, ફરી વાર પૂછ્યું : “બીક લાગે છે ?”

“તમારા પડખામાં બીક લાગે ? હવે શું પૂછ્યા કરો છો ? કરો ને દા.” એમ કહીને એણે માથું ધરતી ઉપર ટેકવ્યું.

“ના, ના, મારે હાથે નહિ. હું સ્ત્રીહિત્યા કરું તો શંકર મને સંઘરે નહિ.”

“ત્યારે ?”

“આ લે તલવાર ! તારે હાથે તારું પતાવ્ય.”

“કેમ બનશો ? અબજા...”

“અબજા મટ્યા વિના એ માર્ગ હીડાશે કાંઈ ?”

“સાચું કહ્યું.”

એટલું બોલીને એણે ઓટણાની ગાતરી ભીડી; સામે આંખો ઉધાડીને બેઠેલી પાર્વતીની પ્રતિમાને હાથ જોડી બોલી : “માડી ! ખોણે લેજે.” પછી મહાદેવજુની પાસે બે હાથે ગરદન ઉપર હાથમાં જોર હતું એટલી ભીસ દીધી. પણ આખરે એનાથી બેસાચું નહિ, લાંબી થઈને ઊંધી પડી ગઈ. એના ગળાનો નળગોટો અરધો જ કપાણો. જેઠા મોવડે ઝેંકારનાં ગુંજન આદર્યા. દેવળ પડછંદા દેવા માંડયું. ચારણીના

લોહીના ખોબા ભરીભરીને પાર્વતીજી ઉપર છાંટ્યા. ચારણી પોતાના ભરથારના મુખમાંથી ગાજતા અંધે કારને સાંભળતી શિવને શરણે ચાલી ગઈ.

જેઠાએ કહ્યું : “હું આવું છું હો કે ! આ આવ્યો.”

જેઠાએ ફરી વાર રામાચણ વાંચી. પાદાડી ઉતારીને પડખે મૂકી. મહાદેવજીની જોડમાં વીરાસન વાળ્યું. જમણા હાથમાં તલવારની મૂઠ જાલી, ડાબે હાથે લૂગડા વતી પીછી પકડી.

“લેજે દાદા ! આ મારી પૂજા”— એમ કહીને એણે ગળા સાથે તલવારની ભીસ દીધી. તલવારને એક જ ઘસરકે માથું મહાદેવને માથે જઈ પડ્યું. ઘડ બેહોશ થઈને શિવલિંગ પર ટળી ગયું. પણ વીરાસન ન છૂટ્યું, તલવાર પણ એમની એમ હાથમાં જાલેલી રહી. પંખીડાંની જોડલી ઘરતીને પિંજરેથી ઊડીને એ રીતે ચાલી ગઈ.

રાણાગામના જ એક રહીશની સાક્ષી વાંચીએ :

“અષાઢ વદ બારસ, રવિવારે સવારે મને ખબર મળ્યા કે રાણોસરમાં શ્રી-પુરુષ મરેલાં પડ્યાં છે. હું ત્યાં ગયો. શિવલિંગની પાસે જ બે શ્રી-પુરુષ મરેલાં દીઠાં. શિવલિંગની બાજુમાં બીની પછેડી પડી હતી તેથી લાગ્યું કે બજે જણાં નદીમાં એક પોતિયે નાદયાં હશે; બે જુદેજુદે કળશિયેથી મહાદેવને નવરાત્ર્યા હશે; પોતાના કપાળે તથા મહાદેવને ગોપીચંદન લગાડેલ હશે. લિંગની પાસે ફૂલો પડ્યાં હતાં. બે માણસો એ બે કોડિયાંમાં ધીના દીવા પરગાટાત્ર્યા હશે એમ લાગ્યું. મંદિરના બારણા પાસે સોપારી પડી હતી, ચોખાની ટગલી પડી હતી તેમાંથી પેન્સિલે લખેલો કાગળ નીકળ્યો. એમાં લખ્યું હતું કે, “આ કામ અમે રાજુખુશીથી કર્યું છે. અમને માફ કરજો. મારી પચાસ બેંસોમાંથી એક બેંસ મારી બહેનને દેજો અને ફળીમાં ખાણું છે તેમાંથી જારનાં ગાડાં દેજો.” “કરમાબાઈ ઊંધી લાંબી પડી હતી. તેના પગ બારણા પાસે ને માથું પાર્વતીજી પાસે હોવાથી લાગ્યું કે એ મહાદેવની સામા ઊભા રહીને ગળામાં તલવાર નાખી પોતાને હાથે મરી હશે. એના હાથ સાફ હતા, પણ જેઠાના હાથ લોહીથી તરબોળ હતા. મહાદેવજી ઉપર ને પાર્વતીજી ઉપર લોહીનાં છાંટણાં હતાં તેથી લાગે છે કે કરમાબાઈના લોહીમાંથી ખોબા ભરીને જેઠાએ શિવપાર્વતી ઉપર અભિષેક કર્યો હશે. કરમાબાઈનો નળગોટો (ડોકું) અરધોક જ કપાચેલ હોવાથી પોતે પોતાના હાથે જ કમળપૂજા ખાદી હશે.

“જેઠાએ પોતાની પાઘડી ઉતારીને ખુલ્લે હાથે મહાદેવની જોડમાં વીરાસન વાળી તલવારથી પોતાનું માથું કાપ્યું હશે. બેઠેલો હોવાથી બેશુક્ષ થયા પછી ગોઠણબેર ઊંધો પડી ગયો હશે. આખર સુધી તલવારની મૂઠ જમણા હાથમાં હતી અને ડાબા હાથમાં લૂગડા વતી પીછી પકડેલી હતી. તલવારની મૂઠ તેમ જ પીછી તરફનો ભાગ લોહી વગરનો હતો. વચ્ચે ભાગ લોહીથી તરબોળ હતો, તેથી લાગ્યું કે તલવારને બહુ વખત ચાંપીને જ કામ પતાવ્યું હશે.

“મંદિરની બાજુમાં એ બેચની એક ચિત્તા ખડકી નાળિયેર, તલ તથા ધીની આહૃતિઓ આપી દહનકિરયા કરવામાં આવી, તે સ્થળે આ ચુગલની દેરી ચણી છે, આજ ત્યાં માનતા ચાલે છે.”

*

આ વીરબેલડીનાં ગીત ગાનાર એક ચારણ નીકળ્યો. એ ચારણનું નામ દેવાણંદ ભગત. તંબૂરો લઈને એણે આ દંપતીનાં ભજન ગાયાં છે. બારાડીમાં એ ભજન ગળતે સાદે ઘરેઘરમાં ગવાય છે. કાવ્યદૃષ્ટિએ તો ભજનો નજીવાં છે.

એ હાલો હાલો સતી આપણે દેવળે જાયેં,
 વે'લા વે'લા વૈકુંઠમાં જઈ વાસ કરીએ. — એ હાલો હાલો
 હે સતી, જેઠો મોવડ કે' મને સપનું લાદ્યું,
 જાણો કૃષણજી આવીને ઊભા પાસે,
 શંકરને ચરણો જઈને શીશ ધરીએં,
 આવાગમન મટી જાશે રે, — એ હાલો હાલો
 કરમાબાઈ સતી કે', સ્વામી તમે સત બોલ્યા,
 એ તો મારે મન ભાવ્યાં રે,
 જલદી કરો તમે સ્વામી મોરા રે,
 તમ થકી અમે ઓધરીએં રે. — એ હાલો હાલો
 ધન્ય ધન્ય સતી તારાં માતપત્રાને,
 અમને ઉપમા આવી દીધી રે,
 કાઢી સાંસતિયો, સધીર વાણિયો,
 ત્રીજો જેસલ દીધો તારી રે. — એ હાલો હાલો

શ્રી ભાગવતમાં રાણી આવું બોલ્યા રે,
કોઈ પોતાના પિયુથી દુર્મતિ રાખે,
કોટિકલપ કુંભીપાકમાં રાખશે,
પછે ઊંચ ધેર અવતાર દેશે રે. — એ હાલો હાલો૦
જેઠો મોવડ કે એ મેં સાંભળ્યું,
નવ નવ વરસે લગાન લેશો રે,
વરસ અગિયારમે ચૂડાકર્મ કરશે,
એ નારી કેમ ઓધરશે રે. - એ હાલો હાલો૦
એક અલ્લીને તરવાનો રસ્તો,
હરિગુણ હૈયામાં રાખે રે,
પોતાના પિયુઝુને શિવ કરી માનશે,
તેને ટિરકમજુ લેશે તારી રે. — એ હાલો હાલો૦
રામનું નામ રદામાં રાખજો,
શામળો કરશે સારું રે,
ગુરુ ગંગારામને વરને દેવાણંદ બોલ્યા,
પરભુ અમને પાર ઉતારે રે, — એ હાલો હાલો૦

ઉપર જાઓ ↑ * પોતાના પતિથી ઠગાઈ રમનાર સ્ત્રીને પરભુ મોટા માણસના ધરમાં
અવતાર દેશે એટલે કે સ્ત્રી ત્યાં બાળલગ્ન અને ફરજિયાત વૈધવ્યથી દુઃખી થશે.

ભલો કામ સારો કીધો, જગજુવનને જુતી લીધો રે,
કુળ ઉજાઈયો ચારણે, ભલો કામ કીધો રે—
પરભાતે ઊઠી પરિયાણ કીદું,
મમતા મેલીને ચારણે, સારો મારગ લીધો રે૦
જેઠો મોવડ કે' સતી જાપ આપણે જપીએ,
રદામાં હરિના ગુણ આપણે ભજીએ.
કમીબાઈ સતી કહે સ્વામી ગાયત્રી પૂજા કીજીએ,
શ્રીકૃષ્ણા રામનું નામ મુખડેથી લીજીએ.
ટચલી આંગળીયું વાઢી તિલક ધ્યાન કીધાં,

શિર રે વધેરી ચારણે શંકરને દીધાં.

એવા ઉછરંગે મનમાં જાણે માયરે આવ્યાં,

પ્રથમ શીશ સતી કમીબાઈનાં વધાર્યાં.

ખમા ખમા કહીને શંકરે ખોળામાં લીધાં,

પારવતીજુ પૂછે, ચારણ, તમને કોણે મારગ ચીદ્યા ?

અમને અમારા ગુરુએ મારગડા બતાવ્યા,

એ ગુરુના પરબોદ્ધા અમે તમ પાસ આવ્યા.

ગુરુને પ્રતાપે બારોટ દેવાણં બોલ્યા,

એ બાવડી જાલીને પ્રભુએ ભવસાગર તાર્યા.

રાણેશ્વર જાયેં જાયેં, અંગડાં આનંદમાં રાખીને,

કમળપૂજા લઈએ લઈએ રે

સરસ્વતી સમરં શારદા, ગણપતિ લાગું પાય,

એક સ્તુતિ મારી એટલી કે'જો, મારા બાંધવને કે'જો રામ રામ,

રાણેશ્વર જાયેં જાયેં.

જેઠા મોવડે કાગળ, લખ્યા, સતીએ દીધાં માન,

ભાવ રાખીને સત તમે ભાખજો, સતીએ લખાવ્યાં ઠામોઠામ,

રાણેશ્વર જાયેં જાયેં.

મોવડે મનમાં ધાર્યું, કમળપૂજા લેવાને કાજ,

સતી થાવ ને સાબદાં, ખડગ ખાંડું લીધું સાથ,

રાણેશ્વર જાયેં જાયેં.

જેઠો મોવડ કહે સતી તમે જાણજો, હું તો પૂછું પરણામ,

તમે અબજા કહેવાવ, આપણે ખેલવું ખાંડાની ધાર,

રાણેશ્વર જાયેં જાયેં.

અરે સ્વામી તમે શું બોલ્યા, પળ ચોઘડિયાં જાય,

સ્વામીની મોર્ય શીશ વધેરશું, ધન્ય ધન્ય મારાં ભાગ્ય,

રાણેશ્વર જાયેં જાયેં.

શંકર કહે હું કેલાસમાં હતો, જેઠા મોવડની પડી જાણ,

જલદી રથ જોડાવિયા, તરત મેલ્યાં વેમાન રે,

રાણેશ્વર જાયેં જાયેં.

એકાદશીનું વરત પાળતાં, નર ને નારી એકદયાન,

તેત્ચીશ કોટિ દેવ જોવા મળ્યા, ડોલવા લાગ્યાં સિંહાસન,

રાણેશ્વર જાયેં જાયેં.

દેવળમાં જઈ સતીએ દીવડા જગાવ્યા, અગરબતીનો નહિ પાર,

કમળ કસ્તૂરી કેવડો બે'કે બે'કે કૂલડાં ગુલાબ,

રાણેશ્વર જાયેં જાયેં.

રેણુકા નદીમાં સ્નાન કરીને, કોરાં પાલવડાં પહેરાય,

પોતપોતાને હાથે શિર વધેર્યાં, અમર રાખ્યાં છે નામ,

રાણેશ્વર જાયેં જાયેં.

શંકર કહે સતીયાં તમે માગો, તમે સાચાં હરિનાં દાસ,

પૂતરનાં ધેર પારણાં બંધાવું, આપું ગરથના ભંડાર,

રાણેશ્વર જાયેં જાયેં.

કમીબાઈ સતી કહે અમે શું માગીએ, આવો કળજુગ નો સે'વાય,

સદા તમારે શરણે રાખજો, રાખજો તમારી પાસ,

રાણેશ્વર જાયેં જાયેં.

તિથિ વદિ બારસ દિતવાર, મહિનો અષાઢ માસ,

સંવત ઓગાણીસે સડસઠની સાલ, ચારણે સુધાર્યાં કાજ,

રાણેશ્વર જાયેં જાયેં.

ગાય શીખે ને સુણે સાંભળે, એનો વૈકુંઠમાં થાય વાસ,

ગુરુ પ્રતાપે દેવાણંદ બોલ્યા, પડનાં પ્રાઇત જાય,

રાણેશ્વર જાયેં જાયેં.

જેઠા મોહડે આવું ધાર્યુ, કમીબાઈએ સાથ સુધાર્યા,

એવાં સતી કમીબાઈને કહીએ, નિત ઊઠીને નામ લઈએ.

રામકથા હરિનામ લેતાં, શાર્દ્રો વાંચીને સાર લેતાં,

એકાદશી વરત પણ રે'તાં, સેવા શંકરની કરતાં.

પરસોતમ માસ પૂરણ નાદયાં, અરપણ કીધાં શીશ સેવામાં,
અમર નથી રહેવાની કાચા, દુનિયાની ખોટી છે માચા.
આવી દેવળમાં દીવડા કીધા, તુલસીપાનથી પારણાં કીધાં,
સ્લાપા મોર મુખમાં લીધાં, ગોપીયંદનનાં તિલક કીધાં.
એવાં વિવેકી વિગતે કીધાં, પ્રેમના પ્રાલા પરીતે પીધા,
હરિરસ હામથી પીધા, કુમલપૂજા જુગતીથી લીધા.
ગુરુ ગંગારામ વચને બારોટ દેવાણંદ અમ બોલ્યા,
જુગોજુગ અમર રદયાં, શંકરને શરણે થયાં.
જેઠો મોવડ જગમાં સીદયો, કમીબાઈ કુળનો દીવો,
રાણાગામ અડખિનો ટીબો, તેમાં અચરજ શું કે'વો.
દીનાનાથે મોકલ્યા અમને, જાવ પરોળીઆ પૂછો એને,
આવો કામો કોણે કીધો, આવો કોઈને ન દીઠો.

* * * * *